

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΑΡΑΛΗΣ ΗΛΙΑΣ

Η ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ
ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (843-1453)

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2018

ΚΑΡΑΛΗΣ ΗΛΙΑΣ

**Η ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ
ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (843-1453)**

**Υποβλήθηκε στο Τμήμα Ιστορία και Αρχαιολογίας
της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Ημερομηνία Προφορικής Υποστήριξης: 27 / 04/2018**

Εξεταστική επιτροπή:

Χ. Σταυράκος, Αναπ. Καθηγητής (Επόπτης)

Π. Αντωνόπουλος, Καθηγητής

Α. Μαντάς, Επίκ. Καθηγητής

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΚΑΡΑΛΗΣ ΗΛΙΑΣ

Η ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ
ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (843-1453)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΑΡΑΛΗΣ ΗΛΙΑΣ

Η ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ
ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (843-1453)

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2018

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Είναι ιστορικά αποδεκτό, ότι οι επίσκοποι στη Βυζαντινή κοινωνία διαδραμάτιζαν σημαίνοντα ρόλο και πολλές φορές, με τη στάση και τις αποφάσεις τους, καθόριζαν την μοίρα της αυτοκρατορίας. Αυτό συνδέεται με τη συγκέντρωση τριών βασικών εξουσιών στο πρόσωπο του επισκόπου. Της διοικητικής εξουσίας εν ευρεία έννοια (*potestas iurisdictionis vel imperii*), την οποία αποκτούσαν μετά την εκλογή, της διδακτικής (*potestas magisterii*) και της τελετουργικής (*potestas ordinis*), τις οποίες αποκτούσαν μετά τη χειροτονία τους.

Η τελετή της επισκοπικής χειροτονίας που, ομολογουμένως, δεν έχει τύχει συστηματικής μελέτης μέχρι σήμερα, είναι εκείνη που «νομιμοποιούσε» τους επισκόπους να διδάσκουν, άρα και να επηρεάζουν το πνευματικό επίπεδο της κοινωνίας και, ταυτόχρονα, να χειροτονούν κληρικούς, κάτι που επιδρούσε ουσιαστικά στη διαμόρφωση της ποιότητας του ανθρώπινου δυναμικού της Εκκλησίας στο Βυζάντιο.

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται την τελετή της επισκοπικής χειροτονίας στη μέση και ύστερη Βυζαντινή περίοδο. Η μελέτη αυτή εκπονήθηκε ως διπλωματική εργασία στη Βυζαντινή Αρχαιολογία, στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Βυζαντινών Σπουδών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Το παρόν έργο δεν θα μπορούσε να έχει επιτευχθεί χωρίς την καθοδήγηση του Καθηγητή του οικείου τμήματος κ. Χρήστου Σταυράκου. Οι παρατηρήσεις και οι διορθώσεις του, οι οποίες προέκυψαν μέσα από γόνιμους διαλόγους, ήταν καταλυτικές για την πορεία αυτής της ερευνητικής προσπάθειας.

Ευχαριστίες οφείλονται όμως και στον Επ. Καθηγητή κ. Απόστολο Μαντά για τις καίριες παρατηρήσεις του σε θέματα Τέχνης και σε επιμέρους μεθοδολογικά ζητήματα.

Τέλος, θα ήθελα να αφιερώσω αυτήν την ερευνητική μου προσπάθεια, ως αντίδωρο μνήμης και σεβασμού, στην αγαπημένη μας Καθηγήτρια της Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης, της Θεολογικής Σχολής, Μαρία Καζαμία-Τσέρονου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	5
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑ ΣΤΙΣ ΓΡΑΠΤΕΣ ΠΗΓΕΣ

1 ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΕΥΧΟΛΟΓΙΑΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ	12
1.1 Ανακήρυξη	12
1.2 Επίθεση χειρός και ανάγνωση ευχών	16
1.3 Ένδυση, Ασπασμός	18
1.4 Ομολογία της Πίστεως	19
2 ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΕΘΙΜΟΤΥΠΙΑ	28
3 ΚΑΝΟΝΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ.....	30
4 ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ	33
5 ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	36

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

1 ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΙΤΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ	43
2 ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ.....	49
3 Η ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ	54
4 ΧΕΙΡΟΤΟΝΩΝ-ΧΕΙΡΟΤΟΝΟΥΜΕΝΟΣ	55
4.1 Χειροτονών	55
4.2 Χειροτονούμενος	61

5 ΟΜΙΛΟΣ ΣΥΜΠΡΟΣΕΥΧΟΜΕΝΩΝ-ΣΥΛΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΝΤΩΝ	67
5.1 Συλλειτουργούντες	67
5.2 Συμπροσευχόμενοι	71
6 ΣΚΗΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ	73
6.1 Ιερό Βήμα	74
6.2 Αρχιτεκτονικό βάθος	76
6.3 Λειτουργικά σκεύη και άμφια	77
 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	 85
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	91
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	109
ΕΙΚΟΝΕΣ	123

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Ἐφημερίς
ΓΠ	Γρηγόριος ο Παλαμάς
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς καὶ Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
ΕΕΘΣΘΤΠ	Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης Τμήματος Ποιμαντικής
ΕΕΦΘ	Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης
ΕΠΕ	Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας
Θ	Θεολογία
ΙΜΧΑ	Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου του Αίμου
ΚΒΕ	Κέντρο Βυζαντινῶν Ερευνῶν
ΚΧ	Κρητικά Χρονικά
ΛακΣπ	Λακωνικάί Σπονδαί
ΚυπΣπ	Κυπριακαί Σπονδαί
<i>AnnBoll</i>	<i>Annalecta Bollandiana</i>
<i>BZ</i>	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
<i>BHG</i>	<i>Bibliotheca Hagiographica Graeca</i>
<i>BNGJ</i>	<i>Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher</i>
<i>BollGrott</i>	<i>Bolletino della Badia greca di Grottaferrata</i>
<i>CahArch</i>	<i>Cahiers Archéologique</i>
<i>CFHB</i>	<i>Corpus Fontium Historiae Byzantinae</i>
<i>CSHB</i>	<i>Corpus Scriptorum Historiae Byzantine</i>
<i>CorsiRav</i>	<i>Corsi di Cultura sull' Arte Ravennate et Bizantina</i>

CIEB	<i>Congr�s International des �tudes Byzantines</i>
CLV	<i>Centro Liturgico Vincenziano</i>
CNRS	<i>Centre National de la Recherche Scientifique</i>
CSHB	<i>Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae</i>
DACL	<i>Dictionnaire d' Arch�ologie Chr�tienne et de Liturgie</i>
DOC I-V	<i>Catalogue of the Byzantine Coins</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
ECR	<i>Eastern Church Review</i>
IRAIK	<i>Izvestija Russkogo Archeologiceskogo Instituta v Konstantinopole</i>
JThs	<i>Journal Theology Studies</i>
LTK	<i>Lexicon f�r Theologie und Kirche</i>
OCA	<i>Orientalia Christiana Analecta</i>
OCP	<i>Orientalia Christiana Periodica</i>
ODB	<i>Oxford Dictionary of Byzantium</i>
PG	<i>Patrologiae cursus completes, Series graeca, 1-161</i>
PR	<i>Paulys Real-Encyclop�die der classischen Altertumswissenschaft</i>
PRM	<i>Pametnici Restavracija Muzei</i>
RB	<i>Revue Biblique</i>
RAC	<i>Reallexikon f�r Antike und Christentum</i>
RbK	<i>Reallexikon zur byzantinischen Kunst</i>
REB	<i>Revue des �tudes Byzantines</i>
SC	<i>Sources Chr�tiennes</i>
TM	<i>Travaux et M�moires</i>
VV	<i>Vizantijskij Vremennik</i>
ZLU	<i>Zbornik za Likovne Umetnosti</i>
ZMSLU	<i>Zbornik Matice Srpske likovne Umetnosti</i>
ZRVI	<i>Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta</i>

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μελέτη ερευνά την εικαστική αποτύπωση της επισκοπικής χειροτονίας¹, δηλαδή την εικονογραφική αναπαράσταση της λατρευτικής εκείνης τελετής μέσω της οποίας λαμβάνεται το ειδικό χάρισμα της αρχιερωσύνης, με το οποίο διακονείται το έργο της κυβέρνησης και του συντονισμού της Εκκλησίας². Για την επίτευξη αυτού του σκοπού συγκεντρώνονται, καταγράφονται και σχολιάζονται οι σχετικές παραστάσεις που φιλοτεχνήθηκαν στη γεωγραφική επικράτεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το χρονικό πλαίσιο της έρευνας προσδιορίζεται-συμβατικά- στο διάστημα μεταξύ του 843 μ.Χ., έτους οριστικής αναστήλωσης των εικόνων, και της οριστικής πτώσης του Βυζαντίου το 1453 μ.Χ.

Η πρωτοτυπία του θέματος της παρούσας μελέτης έγκειται στην κάλυψη του κενού, το οποίο παρουσιάζει η σχετική βιβλιογραφική έρευνα. Πιο συγκεκριμένα, μέχρι σήμερα και παρά τις δύο αξιόλογες σχετικές εργασίες του C. Walter, δεν υπήρξε μια συνθετική μελέτη, η οποία να ερευνά πλήρως και συστηματικά με τη βοήθεια της ιστορίας, την εικονογραφία των χειροτονιών γενικότερα, αλλά και του επισκόπου ειδικότερα. Το κενό αυτό έρχεται να καλύψει η παρούσα μελέτη, καταδεικνύοντας παράλληλα, ότι τα μνημεία της τέχνης υπομνηματίζουν και συγχρόνως καταγράφουν στιγμιότυπα βυζαντινών τελετών, οι οποίες, όπως έχει καταγράψει ο C. Walter, γίνονταν τόσο περισσότερο σημαντικές στη δημόσια ζωή όσο η βυζαντινή κοινωνία γινόταν θεοκρατική³.

Η πρώτη προσπάθεια ιστορικής προσέγγισης του θέματος που πραγματεύεται η μελέτη αυτή έγινε από τον ιστορικό J. Darrouzès⁴, ο οποίος, ερευνώντας τα αξιώματα του Πατριαχείου Κωνσταντινουπόλεως, με κέντρο βάρους την ύστερη περίοδο, ασχολήθηκε και με τη χειροτονία του Πατριάρχη και των απλών επισκόπων, περιγράφοντας κυρίως τις

¹ s.v. "Ordination", *DACL*, τ. XII, σ. 2390-2401. s.v. "Ordination", *LTK*, σ. 1212-1224. s.v. "Χειροτονία", *LAMPE LEXICON*, σ. 1522-1523. s.v. "Cheirotonia", *ODB*, σ. 417.

² ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ 2005, τ. III, σ. 282.

³ WALTER 1982, σ. 163.

⁴ DARROUZÈS 1970, σ. 148-158.

διοικητικές διεργασίες και ελάχιστα την εκκλησιαστική τελετή καθ' εαυτήν.

Αργότερα, με δύο βασικές του μελέτες, σχετικά με την εικονογραφία των χειροτονιών, ο Christopher Walter⁵, έθεσε τα θεμέλια της έρευνας πάνω σε αυτό το θέμα και διατύπωσε την προβληματική σχετικά με το ποια στιγμή ακριβώς παρουσιάζουν οι χειροτονίες⁶. Οι μελέτες του αυτές αξιοποιήθηκαν ευρέως από τους μετέπειτα ερευνητές σε ανάλογα θέματα εικονογραφίας⁷.

Τα τελευταία χρόνια υπήρξε ενδιαφέρον προς την έρευνα των βυζαντινών τελετών γενικά⁸ αλλά οι σχετικές δημοσιεύσεις δεν συμπεριέλαβαν στα αντικείμενά τους τις χειροτονίες του βυζαντινού κλήρου της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου, πιθανόν λόγω έλλειψης κάποιας συστηματικής έρευνας των χειροτονιών από τελετουργική σκοπιά⁹. Ακόμα και η ιστορική μελέτη του B. Moullet¹⁰ σχετικά με τους επισκόπους στη βυζαντινή κοινωνία, ενώ περιέχει κεφάλαιο σχετικό με την τελετή της χειροτονίας, εντούτοις εξετάζει δύο μόνο χειρόγραφα ευχολογιακού περιεχομένου και μελετά μόνο τις παραστάσεις χειροτονιών του κώδικα gr. 510 της Βιβλιοθήκης της Γαλλίας.

Μελέτες σχετικές με την τελετουργική της επισκοπικής χειροτονίας, όπως αυτές του J. Hanssens¹¹, του Θ. Γιαγκου¹², του Ρώσου A. Pentkovsky¹³ και του I. Φουντούλη¹⁴ παρουσιάζουν συνθετικά επιμέρους στοιχεία, τα οποία θέτουν τις βάσεις για την περαιτέρω έρευνα. Η πιο πρόσφατη μελέτη του μητροπολίτη Ιώβ Getcha¹⁵ αν και προσεγγίζει τελετουργικά την τελετή της επισκοπικής χειροτονίας, ωστόσο δεν λαμβάνει υπόψη του ολόκληρη την πλούσια βυζαντινή ευχολογιακή παράδοση.

⁵ WALTER 1978, σ. 108-125. WALTER 1982, σ. 130-136.

⁶ WALTER 1978, σ. 123.

⁷ ŠEVČENKO 1983, σ. 76-85. TSAMAKDA 2002, σ. 324-330.

⁸ BEIHAMNER-CONSTANTINOU-PARANI 2013.

⁹ Για τις μελέτες τις σχετικές με τους πέντε πρώτους αιώνες ζωής της Εκκλησίας βλ. LECUYER 1983. ΒΑΚΑΡΟΣ 1986, σ. 209-270. BRANDSHAW 1990.

¹⁰ MOULLET 2011.

¹¹ HANSSSENS 1924, σ. 208-277

¹² ΓΙΑΓΚΟΥ 2001, σ. 19-92.

¹³ PENTKOVSKY 2002.

¹⁴ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ 2007, σ. 225-243.

¹⁵ GETCHA 2014, σ. 7-23.

Καθίσταται, λοιπόν, σαφές ότι η τελετουργική προσέγγιση, η οποία δεν έχει μέχρι σήμερα προχωρήσει σε ικανοποιητικό βαθμό, κρίνεται αναγκαία. Μάλιστα, πρέπει να προηγηθεί, έτσι ώστε να βοηθήσει και κατά κάποιο τρόπο να οδηγήσει στην ανάλυση της εικονογραφίας. Εξάλλου, παρόμοια μέθοδος ακολουθείται σε ανάλογη μελέτη που σχετίζεται με τη δυτική εικονογραφία των χειροτονιών¹⁶.

Δεδομένων όλων των παραπάνω, η παρούσα έρευνα συνιστά μία ανάπτυξη του ζητήματος από εικονογραφική σκοπιά (με ανάλυση του αντίστοιχου υλικού), για την οποία όμως θα προηγηθεί, έκθεση του τρόπου, με τον οποίο, οι γραπτές ιστορικές πηγές αναφέρονται στην επισκοπική χειροτονία. Μόνο τότε θα μπορέσει να καταστεί εφικτή η προσέγγιση των λόγων που επέβαλαν ή επηρέασαν την αισθητική έκφραση της επισκοπικής χειροτονίας.

Για την εξυπηρέτηση των παραπάνω στόχων, το περιεχόμενο αυτής της εργασίας κατανέμεται σε δύο κεφάλαια. Στο πρώτο μελετώνται οι γραπτές πηγές. Συγκεκριμένα, οι πηγές που αφορούν τα χειρόγραφα ευχολογιακού περιεχομένου, την αυτοκρατορική εθιμοτυπία, το εκκλησιαστικό δίκαιο, τα λειτουργικά υπομνήματα, τα αγιολογικά κείμενα καθώς και τα ιστορικά και χρονογραφικά έργα της εξεταζόμενης περιόδου. Τα στοιχεία που εντοπίζονται στο πλαίσιο αυτής της ανάπτυξης είναι που θα μας απασχολήσουν στην εικονογραφική ανάλυση.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, λοιπόν, αναλύεται το εικονογραφικό περιεχόμενο των παραστάσεων. Στο πλαίσιο αυτής της ανάπτυξης προτάσσεται προσέγγιση των αιτιών και των προϋποθέσεων σχετικά με με τη γέννηση και ανάπτυξη της εικαστικής απόδοσης της επισκοπικής χειροτονίας. Αναλύεται η εικονογραφία, σε συνδυασμό με τις γραπτές πηγές του πρώτου κεφαλαίου, συμπεριλαμβανομένης και της μέχρι τώρα σχετικής βιβλιογραφίας. Η μελέτη ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των συμπερασμάτων που προκύπτουν από την προηγηθείσα ανάπτυξη.

Ακολουθούν, τέλος, ο κατάλογος των μνημείων, ο οποίος ακολουθεί -στο μέτρο του δυνατού- τη χρονολογική σειρά με ομαδοποίηση που γίνεται με βάση το είδος κάθε αξιοποιηθέντος μνημείου, οι πίνακες ταξινομημένης βιβλιογραφίας, ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση.

¹⁶ REYNOLDS 1983, σ. 27-38.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

Η ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑ ΣΤΙΣ ΓΡΑΠΤΕΣ ΠΗΓΕΣ

1. ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΕΥΧΟΛΟΓΙΑΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

Τα ευχολόγια είναι η κύρια γραπτή πηγή για την τελετή της χειροτονίας, διότι καταγράφουν την τυπική διάταξή της. Η έρευνα επάνω σε αυτά μας επιτρέπει να παρατηρήσουμε την όποια τελετουργική εξέλιξη της χειροτονίας, ώστε να έχουμε τη δυνατότητα σύγκρισης με την εικαστική απόδοση της τελετής.

Η αρχαιότερη τάξη χειροτονίας επισκόπου καταγράφεται στο ευχολόγιο του βαρβερινού κώδικα gr. 336 (8^{ος} αι.)¹⁷ που βρίσκεται στη Βατικάνειο Βιβλιοθήκη και αποτυπώνει τη λατρευτική τάξη του 8^{ου} αι. στην Κωνσταντινούπολη¹⁸. Η τελετή επιγράφεται με τον τίτλο *Χειροτονία επισκόπου* και περιλαμβάνεται στα f. 159v-162v. Σύμφωνα με το χειρόγραφο, διαφαίνονται στην τελετή τρία τελετουργικά στάδια.

1.1 Ανακήρυξη

Η έναρξη της τελετής της χειροτονίας του επισκόπου γίνεται πριν τα αναγνώσματα, στην «Λειτουργία του Λόγου». Η επισκοπική χειροτονία είναι η μοναδική χειροτονία που λαμβάνει χώρα στη Λειτουργία του Λόγου, διότι το κύριο έργο του επισκόπου στην Εκκλησία είναι η ορθή διδασκαλία και η διαφύλαξή της. Αυτό αποτυπώνεται και στο περιεχόμενο των ευχών, όπως θα δούμε στη σχετική ενότητα.

Το πρώτο στάδιο αφορά στην ανακήρυξη του υποψηφίου επισκόπου και συνοπτικά στο BAR 336 περιγράφεται ως εξής: Οι ψάλτες κατέρχονται από τον άμβωνα μετά τον Τρισάγιον Ύμνο, ο αρχιεπίσκοπος στέκεται μπροστά στην κρηπίδα της Αγ. τραπέζης και του επιδίδεται χάρτης, ο οποίος γραφεί την ακόλουθη φράση: *Ἡ θεία χάρις ἢ πάντοτε τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα καὶ τὰ ἐλλείποντα ἀναπληροῦσα προχειρίζεται (ὁ δεῖνα) τὸν θεοφιλέστατον πρεσβύτερον, εἰς ἐπίσκοπον. Εὐξώμεθα οὖν, ἵνα ἔλθῃ ἐπ’*

¹⁷ PARENTI-VELKOVSKA 1995, σ. 174-177. Στο εξής σε συντομογραφία BAR 336.

¹⁸ TAFT 2012, σ. 25-26.

αὐτόν ἢ χάρις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ο λαός καλεῖται νὰ συμμετάσχει συμπροσευχόμενος λέγοντας τρεῖς φορές τὸ Κύριε ἐλέησον.

Ὡστόσο, στὸ εὐχολόγιό τοῦ Στρατηγίου, ὁ περίφημος κώδικας Coislin 213 (1027), εντοπίζουμε τὴν παρείσφρηση πρόσθετων στοιχείων σὲ αὐτὴ τὴν τάξη. Ἡ πρώτη προσθήκη εἶναι ἡ πρόταξη τῆς φράσης: *Ψήφω καὶ δοκιμασία τῶν θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων καὶ τῶν ὁσιοτάτων πρεσβυτέρων καὶ διακόνων*¹⁹ πρὶν ἀπὸ τὴν φράση: *Ἡ θεία χάρις(...)*²⁰. Εἰς ἔχει ιδιαίτερη σημασία νὰ ερευνήσουμε τι συντελέστηκε ἀπὸ τὸν 8^ο αἰ. μέχρι τὸν 11^ο αἰ. καὶ οδήγησε σὲ αὐτὴ τὴν προσθήκη; Τὴν ἀπάντησιν θὰ τὴν λάβουμε ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀνάλυσιν τῶν ιστορικῶν πηγῶν καὶ τῶν πηγῶν τῆς κανονικῆς παράδοσης.

Ἡ δευτέρα ἀλλαγὴ εἶναι ἡ συμμετοχὴ τοῦ ἀρχιδιακόνου²¹ ἢ τοῦ χαρτοφύλακα ὅπως ἀπαντᾷ στὸ COI 213 (1027)²². Πιο συγκεκριμένα εντοπίζεται ἡ πληροφορία ὅτι προσάγεται ὁ υποψήφιος σὺς τρεῖς συμπαρόντες ἐπισκόπους, ἀπὸ τὸ δεξιὸ μέρος, σύμφωνα με τὴ θέση τοῦ χειροτονούντος ἀρχιεπισκόπου²³. Ἀριστερὰ στέκεται ὁ χαρτοφύλακας, ὁ ὁποῖος ἐπιδίδει τὸν χάρτη καὶ ἀναφωνεῖ τὸ *Πρόσχωμεν*²⁴. Ἰδια μαρτυρία ἀπαντᾷ καὶ στὸ κώδικα 724²⁵ τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος (14^{ος} - 15^{ος}) καὶ μᾶς οδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ χαρτοφύλακας εἶχε ενεργὸ ρόλο στὴ τελετὴ τῆς χειροτονίας μέχρι καὶ τὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς αυτοκρατορίας.

Εντοπίζουμε λοιπὸν ἐξελίξεις με διάθεσιν περαιτέρω ἐξωραϊσμοῦ τοῦ μυστηρίου, κάτι ποὺ συνέβαινε καὶ σὲ ἄλλα μυστήρια τῆς ἰδίας ἐποχῆς²⁶. Ἡ πρώτη εἶναι, ὅτι ὁ υποψήφιος ναι μὲν προσάγεται ἀπὸ διακόνους, γιὰ νὰ ἐκφραστεῖ με αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ *consilium* ἀπὸ τοῦ κληρικοῦς, ἀλλὰ αὐτοὶ ποὺ συμμετέχουν εἶναι οφικιοῦχοι (ἀρχιδιάκονος-χαρτοφύλαξ), κάτι

¹⁹ ARRANZ 1996, σ. 142. Στὸ ἐξῆς σὲ συντομογραφία COI 213.

²⁰ Λανθασμένα ὁ Ἰωβ Getcha σημειώνει ὅτι ἡ πρόσθεσις αὐτὴ ἐγένετο τὸν 13^ο αἰ. βλ. GETCHA 2014, σ. 14. Ἐπίσης ἀπαντᾷ καὶ μεταγενέστερα στὸν κώδικα 877 (15^{ος} αἰ.) τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης. βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ 1998, τ. I, σ. 237.

²¹ Στὸ Βησσαριανὸν Κώδικα τῆς Grottaferrata, G Γ b 1 (11^{ος} αἰ.), στὸ f. 39v, ἀπαντᾷ ἡ συμμετοχὴ τοῦ Ἀρχιδιακόνου. βλ. ARRANZ 1996, σ. 142. Ἐπίσης στὸ κώδικα V 1872 (12^{ος} αἰ.) τῆς Βατικάνειας Βιβλιοθήκης, στὸ f. 52v.

²² COI 213, σ. 142.

²³ COI 213, σ. 142.

²⁴ COI 213, σ. 143.

²⁵ ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ 1998, τ. I, σ. 236, κωδ. 724 (Λ), Ὁ δὲ ἀρχιερεὺς λαμβάνει τὸ πτερὸν παρὰ τοῦ χαρτοφύλακος καὶ ἀναγινώσκει τὰ γεγραμμένα εἰς ἐπήκοον πάντων.

²⁶ ΤΖΕΡΠΟΣ 2009, σ. 282.

που δεν αναφέρεται στο ευχολόγιο του 8 αι, BAR 336: *Καὶ ποιεῖ εἰς τῶν διακόνων εὐχὴν*²⁷.

Η εξέλιξη αυτή στην τελετουργική αντανάκλα μια γενικότερη αποτύπωση της αντίληψης για τον αρχιδιάκονο και τον χαρτοφύλακα, η οποία κατά την αποψή μας, επηρεάστηκε από την κοσμική αντίληψη των οφφικίων της αυτοκρατορικής εθιμοτυπίας που ξεχώριζε ανάμεσα στα αξιώματα δικαιώματα και υποχρεώσεις. Έτσι, κάθε οφφίκιο είχε ξεχωριστεί θέση και διακριτό ρόλο στις τελετές αναλόγως του αξιώματός του. Φαίνεται, λοιπόν, ότι αυτό το πνεύμα εισχώρησε και στην Εκκλησία, εφόσον οι αυτοκρατορικές τελετές λάμβαναν χριστιανικό χαρακτήρα, και δημιουργήσε στα διάφορα αξιώματα διακριτούς ρόλους στις τελετές της.

Ο αρχιδιάκονος λοιπόν από τον 11^ο αι. ήταν ο αρχαιότερος των διακόνων, αυτό όμως ήταν αναγνώριση μιας υφιστάμενης κατάστασης και όχι απονομής αξιώματος²⁸. Η αντίληψη αυτής της αρχαιότητας όμως επηρεάζει την συμμετοχή του αρχιδιακόνου στα τελετουργικά καθήκοντα της χειροτονίας. Κάτι ανάλογο εντοπίζουμε να συμβαίνει και με το χαρτοφύλακα, ο οποίος συνήθως κατείχε τον βαθμό του διακόνου²⁹ και άρχισε να προάγεται, ως οφφίκιο, κατά τον 11^ο αι.³⁰ κάτω από την ισχυρή προσωπικότητα των ατόμων που το κατείχαν³¹.

Η συμμετοχή του χαρτοφύλακα επίσης μπορεί να αποδοθεί και στο γεγονός, ότι στην Κωνσταντινούπολη ο *Μέγας Χαρτοφύλαξ* ήταν επιφορτισμένος με την αρμοδιότητα να εξετάζει τους υποψηφίους προς χειροτονία³² και να μετέχει στην εκλογή του επισκόπου καταγράφοντας το *τριπρόσωπο*³³. Καθίσταται, λοιπόν, φανερό ότι η διοικητική αρμοδιότητα έγινε μια ριτουαλιστική συμμετοχικότητα στην τελετή της χειροτονίας κατ' επηρεασμό της αυτοκρατορικής εθιμοτυπίας.

Η συμμετοχικότητα αυτή φαίνεται με την προσθήκη του κελεύσματος υπό του χαρτοφύλακος: *Πρόσχωμεν*, στο να εντείνει την προσοχή της η ευχαριστιακή κοινότητα που δείχνει βεβαίως το πόσο σημαντικό είναι αυτό που πρόκειται να εκφωνηθεί, δηλαδή η επικύρωση

²⁷ PARENTI-VELKOVSKA 1995, σ. 183.

²⁸ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ 1996, σ. 72.

²⁹ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ 1996, σ. 657-660.

³⁰ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ 1996, σ. 630

³¹ DARROUZÈS 1970, σ. 184.

³² KRAUS 2007, σ. 503.

³³ DARROUZÈS 1970, σ. 352.

confirmation του υποψήφιου στον επισκοπικό βαθμό και ταυτόχρονα η αίτηση για προσευχή προς τον λαό *consensus*.

Κατά την ύστερη Βυζαντινή περίοδο καταγράφονται τελετουργικές εξελίξεις. Η απλή προσαγωγή εμπλουτίζεται και πλέον ο υποψήφιος, παρακρατούμενος από τον πρωτοπαπά³⁴ και το δευτερεύοντα³⁵ των ιερέων, εξέρχεται από το διακονικό και πορεύεται μέχρι την Ωραία Πύλη. Έπειτα τον παραλαμβάνουν οι δύο πρώτοι κατά τα πρεσβεία αρχιερείς και, προπορευόμενου του ιερομνήμονος και του δευτερεύοντος των διακόνων, κυκλώνουν τρεις φορές το θυσιαστήριο, ψάλλοντας το: *Ἅγιοι Μάρτυρες*. Η τάξη αυτή για πρώτη φορά εμφανίζεται στη *Διάταξη του Δημήτριου Γεμιστού*³⁶ και, συγκεκριμένα, στον κώδικα Βατοπεδίου 135 (1389), φ. 20r³⁷.

Το ειλητάριο Ξενοφώντος 163 (14^{ος} αι.)³⁸, αν και έχει καταστραφεί και δε σώζεται το αρχικό μέρος του, όπου παρουσιάζεται η επισκοπική χειροτονία, εντούτοις μπορούμε να εικάσουμε, λόγω των λίγων στίχων που απουσιάζουν, ότι μάλλον δεν αναφέρει την προσαγωγή στην εξελιγμένη της μορφή.

Ιδιαίτερη παρουσιάζεται η τάξη επισκοπικής χειροτονίας στον κώδικα Διονυσίου 489 (15^{ος}.)³⁹. Αυτήν εξετάζεται εκτενέστερα σε άλλη ενότητα στο παρόν κεφάλαιο. Όσον αφορά όμως για την κύκλωση της Αγ. Τραπέζης δεν κάνει λόγο. Αντίθετα, αναφέρεται στη προσαγωγή από δύο αρχιερείς.⁴⁰

³⁴ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ 1996, σ. 485-492.

³⁵ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ 1996, σ. 172.

³⁶ RENTEL 2005, σ. 363-385.

³⁷ BAT 135, f. 20r : Ὁ δὲ ὑποψήφιος ἴσταται ἐν τῷ διακονικῷ. Καὶ μετὰ τὴν τοῦ Τρισαγίου συμπλήρωσιν παραλαμβάνουσιν αὐτὸν ἐξ ἑκατέρου μέρος ἑκάτεροι ὁ τε πρωτοπαπᾶς καὶ ὁ δευτερεύων τῶν ἱερέων καὶ ἐξερχόμενοι διὰ τῆς θύρας τοῦ διακονικοῦ προπορευομένου τοῦ ἐπὶ τῆς ἐνταξίας, διέρχονται διὰ τῆς σωλαίας μέχρις ἂν φθάσωσιν εἰς τὰς ἁγίας θύρας. Ὅταν δὲ φθάσωσι τὰς ἁγίας θύρας, ἀπολύουσιν αὐτὸν οἱ πρεσβύτεροι καὶ παραλαμβάνουσιν αὐτὸν δύο ἀρχιερεῖς οἱ πρῶτοι καὶ προπορευομένου τοῦ ἱερομνήμονος καὶ τοῦ δευτερεύοντος τῶν διακόνων καὶ ψαλλόντων τὸ Ἅγιοι μάρτυρες στρέφουσιν αὐτὸν κύκλῳ τῆς ἁγίας τραπέζης τρίς. Για την ίδια διάταξη στον κώδικα 362 (607) της Βιβλιοθήκης του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων (14^{ος} αι.). βλ. επίσης DMITRIEVSKIY τ. II, σ. 300.

³⁸ ΛΑΜΠΡΟΣ 1895, τ. I, σ. 74. Στο εξής σε συντομογραφία: ΞΕΝ 163.

³⁹ ΛΑΜΠΡΟΣ 1985, τ. I, σ. 429. DARROUZES 1979, σ. 14-15. CONSTANTINIDES 1989, σ. 170 (χρονολογεί στον 16^ο αι.). Στο εξής σε συντομογραφία ΔΙΟΝ 489.

⁴⁰ ΔΙΟΝ 489, f. 80r: Εἶτα παραλαμβάνεται ὑπὸ τῶν Ἀρχιερέων ὁ χειροτονούμενος καὶ εἰσάγεται μετ' αὐτῶν εἰς τὸ ἅγιον θυσιαστήριον ἔμπροσθεν τῆς ἁγίας τραπέζης.

1.2 Επίθεση χειρός και ανάγνωση ευχών

Μετά την ανακήρυξη συνέχεια έχει το προσευχητικό μέρος της τελετής. Στον κώδικα BAR 336 ο αρχιεπίσκοπος ανοίγει το Ευαγγέλιο και το τοποθετεί επάνω και ανάμεσα στην κεφαλή και στον τράχηλο του υποψηφίου. Το Ευαγγέλιο κρατείται από τον αρχιεπίσκοπο και τους παρόντες επισκόπους. Ο αρχιεπίσκοπος, αφού τον ευλογήσει τρεις φορές, αναγινώσκει την πρώτη ευχή, η οποία κατακλείεται με την δοξολογική εκφώνηση. Η ευχή δομείται ως ακολούθως.

Την επίκληση-προσφώνηση: *Δέσποτα Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ακολουθεῖ ἡ περιγραφή ιδιοτήτων τοῦ Θεοῦ σχετικῶν με τὸ μυστήριον: ὁ νομοθετήσας ἡμῖν διὰ τοῦ πανευφήμου σου Ἀποστόλου Παύλου, βαθμῶν καὶ ταγμάτων τάξιν, εἰς τὸ ἐξυπηρετεῖσθαι, καὶ λειτουργεῖν τοῖς σεπτοῖς, καὶ ἀχράντοις σου Μυστηρίοις ἐν τῷ ἁγίῳ σου Θυσιαστηρίῳ, πρῶτον Ἀποστόλους, δεύτερον Προφῆτας, τρίτον Διδασκάλους. Ακολουθοῦν τὰ αιτήματα: Αὐτός, Δέσποτα τῶν ἀπάντων, καὶ τοῦτον τὸν ψηφισθέντα⁴¹ ὑπεισελθεῖν τῷ εὐαγγελίῳ⁴² καὶ τῇ ἀρχιερατικῇ ἀξίᾳ διὰ τῆς χειρὸς ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ, καὶ τῶν συμπαρόντων λειτουργῶν καὶ συνεπισκόπων, τῇ ἐπιφοιτήσει καὶ δυνάμει, καὶ χάριτι τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος, ἐνίσχυσον, ὡς ἐνίσχυσας τοὺς ἁγίους προφῆτας· ὡς ἔχρισας τοὺς βασιλεῖς· ὡς ἡγίαςας τοὺς ἀρχιερεῖς· καὶ ἀνεπίληπτον αὐτοῦ τὴν ἀρχιερωσύνην ἀπόδειξον, καὶ πάσῃ σεμνότητι κατακοσμῶν, ἅγιον ἀνάδειξον, εἰς τὸ ἄξιον γενέσθαι, τοῦ αἰτεῖν σε τὰ πρὸς σωτηρίαν τοῦ λαοῦ, καὶ ἐπακούειν αὐτῷ. Η ευχή κλείνει με τὴν δοξολογικὴν επισφράγιση: Ὅτι ἡγίασται σου τὸ ὄνομα καὶ δεδόξασται σου ἡ Βασιλεία, τοῦ Πατρὸς, καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ αἰεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων⁴³.*

Η ευχή, σύμφωνα με το περιεχόμενό της, δείχνει ὅτι εἶναι καθαγιαστικὴ, διότι αἰτοῦνται ἀπὸ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα νὰ ἐπιφοιτήσει καὶ νὰ ἐνισχύσει τὸν χειροτονούμενο ἐπίσκοπο. Εκείνο που ἔχει ἰδιαίτερη σημασία- καὶ θα πρέπει νὰ τονιστεῖ- εἶναι ὅτι τὸ Ευαγγέλιο που ἔχει τοποθετηθεῖ στο κεφάλι τοῦ χειροτονούμενου κρατεῖται ἀπὸ ὅλους τοὺς κληρικούς (συμπαρόντων λειτουργῶν καὶ συνεπισκόπων). Τὸ συγκεκριμένο τελετουργικὸ στοιχεῖο συνιστᾷ τὴν ἀποκορύφωση τῆς συνοδικότητος, γιατί στὴ «γέννηση» ἐνὸς νέου ἐπισκόπου, στὴν κορυφαία αὐτὴ στιγμή

⁴¹ COI 213, σ. 143, ψηφισθέντα καὶ ἀξιωθέντα.

⁴² COI 213, σ. 143, τῷ εὐαγγελικῷ ζυγῷ.

⁴³ BAR 336, σ. 174-175.

της Εκκλησίας, μετέχουν όλοι οι πρεσβύτεροι και επίσκοποι και γίνονται αγωγοί κατά κάποιον τρόπο, ώστε να επέλθει η επιφοίτηση του Αγίου Πνεύματος.

Πριν τη δεύτερη ευχή παρεμβάλλεται μία συναπτή, η οποία λέγεται από τον πρώτο κατά τάξιν επίσκοπο και η οποία θέτει αιτήματα προσευχητικά που αναφέρονται στο έργο του χειροτονούντα και το πρόσωπο του προχειριζομένου⁴⁴.

Αμέσως έπεται η ανάγνωση της δεύτερης ευχής, η οποία αποτελείται και αυτή από τα εξής μέρη: Προσφώνηση-επίκληση: Κύριε, ό Θεός ήμῶν, την περιγραφή ιδιοτήτων του Θεού σχετικών με το μυστήριο: ό δια τὸ μὴ δύνασθαι τὴν ἀνθρώπου φύσιν τὴν τῆς Θεότητος ὑπενεγκεῖν οὐσίαν, τῇ σῇ οἰκονομίᾳ ὁμοιοπαθεῖς ἡμῖν διδασκάλους καταστήσας, τὸν σὸν ἐπέχοντας θρόνον, εἰς τὸ ἀναφέρειν σοι θυσίαν, καὶ προσφορὰν ὑπὲρ παντὸς τοῦ λαοῦ σου. Ακολουθοῦν τα αιτήματα: σύ, Κύριε, καὶ τοῦτον τὸν ἀναδειχθέντα οἰκονόμον τῆς ἀρχιερατικῆς χάριτος, ποιήσον μιμητὴν σοῦ τοῦ ἀληθινοῦ ποιμένος, τιθέντα τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν προβάτων σου· ὁδηγὸν τυφλῶν, φῶς τῶν ἐν σκότει, παιδευτὴν ἀφρόνων, φωστῆρα ἐν κόσμῳ· ἵνα, καταρτίσας τὰς ψυχὰς τὰς ἐμπιστευθείσας αὐτῷ ἐπὶ τῆς παρούσης ζωῆς, παραστῇ τῷ βήματί σου ἀκαταισχύντως, καὶ τὸν μέγαν μισθὸν λήψεται, ὃν ἡτοίμασας τοῖς ἀθλήσασιν ὑπὲρ τοῦ κηρύγματος τοῦ εὐαγγελίου σου. Τέλος, η ευχή κατακλείεται με δοξολογική εκφώνηση: Σὸν γάρ ἐστι τὸ ἐλεεῖν καὶ σώζειν ἡμᾶς, ό Θεός καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρί, καὶ τῷ Παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ, καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων⁴⁵.

Το περιεχόμενο της ευχής αναδεικνύει και φωτίζει τον ρόλο του επισκόπου όπως καταγράφεται στο ευχολόγιο BAR 336 και είναι αυτούσια σε όλα τα ευχολόγια. Το κύριο έργο του επισκόπου είναι να ποιμαίνει το από το Θεό εμπιστευθέν σε αυτόν ποίμνιο, μέσω της διδασκαλίας του Ευαγγελίου. Ο ρόλος του είναι σαφώς διδασκαλικός (ὁμοιοπαθεῖς διδασκάλους καταστήσας) και έπεται ο λατρευτικός (εἰς τὸ ἀναφέρειν σοι θυσίαν, καὶ προσφορὰν ὑπὲρ παντὸς τοῦ λαοῦ σου).

Στο παραπάνω συνηγορεῖ και το τελετουργικό στοιχείο, το οποίο επιτάσσει κατά την ανάγνωση των ευχών, να υπάρχει ανεπτυγμένο

⁴⁴ BAR 336, σ. 176.

⁴⁵ BAR 336, σ. 177.

Ευαγγέλιο στο κεφάλι του χειροτονούμενου και το οποίο απαντά ήδη στις Αποστολικές Διαταγές⁴⁶.

Ο ρόλος του θεματοφύλακα της πίστεως και ο τονισμός του, σε αντιδιαστολή με ό,τι ισχύει στην περίπτωση του κληρικού με βαθμό πρεσβυτέρου, επισημαίνεται από τον Ιππόλυτο Ρώμης⁴⁷ και τον Ιωάννη Χρυσόστομο⁴⁸. Σε αυτές τις μαρτυρίες στηριζόμενος, επεσήμανε και ο Γ. Φλωρόφσκυ ότι ο επίσκοπος διαφέρει από τον πρεσβύτερο μόνο ως προς την εξουσία να χειροτονεί, δηλαδή ως προς την ιδιαίτερη ευθλυνη της οικοδόμησης της εκκλησιαστικής ενότητας. Με άλλα λόγια, όχι ως ο προσφέρων την αναίμακτη θυσία αλλά ως ο χειροτονών⁴⁹.

1.3 Ένδυση, ασπασμός.

Το τρίτο στάδιο ξεκινάει μετά το Άμην και αφού αφαιρέσει το Ευαγγέλιο ο χειροτονών επίσκοπος από τον τράχηλο του υποψηφίου και το τοποθετήσει στην Αγ. Τράπεζα, τότε του προσφέρουν να ενδυθεί ωμοφόριο, το χαρακτηριστικό άμφιο του βαθμού της αρχιερωσύνης που έλαβε και με το οποίο θα διαφοροποιείται στο εξής από τον βαθμό του πρεσβύτερου⁵⁰, και κατόπιν τον ασπάζονται όλοι οι επίσκοποι. Η τελετή τελειώνει και ο αρχιεπίσκοπος ανέρχεται στο σύνθρονο και συνεχίζεται η λειτουργία. Αυτή η τάξη παραδίδεται από το BAR 336.⁵¹

⁴⁶ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΓΕΣ, SC 336, 8.5 30-5: *Καὶ σιωπῆς γενομένης εἰς τῶν πρώτων ἐπισκόπων ἅμα καὶ δυσὶν ἑτέροις πλησίον τοῦ θυσιαστηρίου ἐστῶς, τῶν λοιπῶν ἐπισκόπων καὶ πρεσβυτέρων σιωπῇ προσευχομένων, τῶν δὲ διακόνων τὰ θεῖα Εὐαγγέλια ἐπὶ τῆς τοῦ χειροτονουμένου κεφαλῆς ἀνεπτυγμένα κατεχόντων, λεγέτω πρὸς Θεόν.*

⁴⁷ ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ ΡΩΜΗΣ, Αποστολική Παράδοση, SC 11c, σ. 40.

⁴⁸ ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν XI, PG 62, 553: *Διαλεγόμενος περὶ ἐπισκόπων, καὶ χαρακτηρίσας αὐτοὺς, καὶ εἰπὼν τίνα μὲν ἔχειν, τίνων δὲ ἀπέχεσθαι χρῆ, καὶ τὸ τῶν πρεσβυτέρων τάγμα ἀφείς, εἰς τοὺς διακόνους μετεπήδησε. Τί δήποτε; Ὅτι οὐ πολὺ τὸ μέσον αὐτῶν καὶ τῶν ἐπισκόπων. Καὶ γὰρ καὶ αὐτοὶ διδασκαλίαν εἰσὶν ἀναδεδεγμένοι, καὶ προστασίαν τῆς Ἐκκλησίας· καὶ ἃ περὶ ἐπισκόπων εἶπε, ταῦτα. καὶ πρεσβυτέροις ἀρμόττει. Τῇ γὰρ χειροτονίᾳ μόνῃ ὑπερβεβήκασι, καὶ τούτῳ μόνον δοκοῦσι πλεονεκτεῖν τοὺς πρεσβυτέρους.*

⁴⁹ ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ 1983, σ. 214.

⁵⁰ TAFT 2004, σ. 273-301. WOODFIN 2012, σ. 15-20.

⁵¹ BAR 336, σ. 177.

Στα ευχολόγια του 11^{ου} αι. έχουμε και σε αυτό το στάδιο προσθετικά στοιχεία. Το πρώτο τελετουργικό στοιχείο που προστίθεται είναι μία ακόμα επιπλέον σφράγιση, αφού διαβαστεί η δεύτερη ευχή και πριν βγάλει το Ευαγγέλιο ο χειροτονών επίσκοπος⁵². Το δεύτερο στοιχείο είναι ότι κατά την ένδυση του ωμοφορίου ο κλήρος αναφωνεί τρεις φορές το Ἄξιος⁵³. Η τριπλή αναφώνηση του Ἄξιος κατά την επισκοπική χειροτονία μαρτυρείται ήδη από τον 5^ο αι. στη *Διαθήκη τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ*⁵⁴ με τη διαφορά ότι στον 5^ο αι. το αναφωνούσε ο λαός, ενώ τον 11^ο εντοπίζουμε να το αναφωνεί μόνο ο κλήρος⁵⁵.

Τέλος, κατά τα χειρόγραφα του 11^{ου} αι. στο σύνθρονο κάθεται πρώτος ο χειροτονούμενος επίσκοπος, ο οποίος και θα ειρηνεύσει μετά την ανάγνωση της αποστολικής περικοπής και θα μεταδώσει τη Θ. Κοινωνία στον πατριάρχη⁵⁶ και κατά λογική συνέπεια, εφόσον θα μεταδώσει στον ίδιο τον πατριάρχη, θα μεταδώσει και στους υπόλοιπους κληρικούς.

1.4 Ομολογία της Πίστεως.

Όπως ήδη αναφέραμε σε προηγούμενη ενότητα, εντοπίσαμε στα χειρόγραφα του 11^{ου} αι., ότι ο χειροτονών επίσκοπος καθώς αναγινώσκει από το χάρτη το όνομα του υποψήφιου εκφωνεί *Ψήφω καὶ δοκιμασίᾳ τῶν θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων καὶ τῶν ὀσιωτάτων πρεσβυτέρων καὶ διακόνων*.

Ως προς τον όρο *ψήφο* δεν υπάρχει κάποια δυσκολία κατανόησης, διότι η εκλογή έγινε κατόπιν ψηφοφορίας, αλλά για τον όρο *δοκιμασία* η ερμηνεία είναι δύσκολη. Πιθανόν να υπονοείται ως δοκιμασία η Ομολογία της Πίστεως και η εξέτασή της προς την ορθότητά της. Λέμε πιθανόν, γιατί γεννάται μία επιφύλαξη από τα λεγόμενα του ασηκρήτη διακόνου Αγάθωνα, ο οποίος, περιγράφοντας την κατάληψη του αυτοκρατορικού θρόνου από τον Αρτέμιο τον μετονομασθέντα σε

⁵² COI 213, σ. 146: *Καὶ ἐν τῷ λέγειν τοῦτο σφραγίζει τρίτον τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ. μετὰ δὲ τὸ Ἀμήν, ἐπαίρει τὸ εὐαγγέλιον.*

⁵³ COI 213, 146.

⁵⁴ ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ 1998, τ. I, σ. 255.

⁵⁵ Ο COI 213 σώζει και μία ακόμα λεπτομέρεια στην περιγραφή που δημιουργεί κάποια ερωτήματα. Αναφέρει ότι κατά τον ασπασμό γίνεται κάποια συνηθισμένη ευφημία. ARRANZ 1996, σ. 146: *καὶ τῆς συνήθους εὐφημίας τελουμένης.*

⁵⁶ COI 213, σ. 146.

Αναστάσιο Β΄(713-715), μας αναφέρει ότι εκλέχθηκε αυτοκράτορας *ψήφω τινὶ καὶ δοκιμασίᾳ τῆς τε ἱερᾶς συγκλήτου καὶ παντὸς τοῦ ἱερατικοῦ καταλόγου*⁵⁷. Εντοπίζουμε τη φράση να χρησιμοποιείται για την εκλογή του αυτοκράτορα αλλά επειδή διασώζεται από εκκλησιαστικό πρόσωπο μάλλον θα πρέπει να το αποδώσουμε ως έναν ακούσιο εκφραστικό παραλληλισμό.

Η φράση *ψήφω καὶ δοκιμασία* στις χειροτονίες υποδηλώνει την δοκιμασία της Ομολογίας της Πίστεως που ήταν το προκαταρκτικό στάδιο της και προαπαιτούμενο για την τέλεσή της. Λαμβάνει χώρα σε προσευχητική σύναξη, συμπαρόντων κλήρου και λαού.

Το πρώτο ευχολόγιο χειρόγραφο που απαντά απλώς αναφορά για ανάγνωση ομολογίας είναι ο κώδικας BAT 135 (1389)⁵⁸, χωρίς βέβαια να καταχωρίζεται το κείμενο της ομολογίας. Κατά το χειρόγραφο η ομολογία του υποψηφίου προς αρχιερατεία αναγινώσκεται πριν ξεκινήσει η Θ. Λειτουργία και εφόσον τελειώσει ο όρθρος⁵⁹.

Τα μοναδικά ευχολόγια χειρόγραφα⁶⁰ που καταχωρίζουν για πρώτη φορά την Ομολογία της Πίστεως του υποψηφίου είναι το Τακτικόν ευχολόγιο της Μητροπόλεως Κιτίου⁶¹ (1259-1341)⁶², ο ΔΙΟ 489 (15^{ος} αι.) και ο Σ 1006⁶³. Τα δύο πρώτα παρουσιάζουν κοινά στοιχεία και καθορίζουν την ανάγνωση της ομολογίας, μετά τη μικρή είσοδο και πριν τον Τρισάγιο Ύμνο. Ο ΔΙΟ 489 έχει συμπεριληφθεί στα κυπριακά ευχολόγια από τον

⁵⁷ MANSI, τ. XII, σ. 192.

⁵⁸ Για τον κώδικα Πατριαρχείου Ιεροσολύμων 607 βλ. DMITRIEVSKIY II, σ. 299: *Καὶ τελευταῖον προσκαλεῖται τον ὑποψήφιον, ὃς καὶ ἐρχόμενος μετὰ φαλλονίου λευκοῦ καὶ ἐπιτραχηλίου κατὰ ποταμόν προσκυνεῖ καὶ στάς ἀπαντίκρυ τοῦ παριάρχου, ἀναγινώσκει την ἰδίαν ὁμολογίαν εἰς ἐπήκοον πάντων.*

⁵⁹ Η συνήθεια αυτή να άρχεται η εξέταση του υποψηφίου σε αυτό το προσευχητικό μέρος της συνάξεως απαντά και στο μετά την άλωση ευχολόγιο του πρωτόπαπα Λαυρέντιου Δελεφάντου της Μητροπόλεως Αμμοχώστου. βλ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ 1917, σ. 483-490. CONSTANTINIDES 1989, σ. 169-177.

⁶⁰ Η Ομολογία Πίστεως εντοπίζεται και στον κώδικα Γρηγορίου 39 (14^{ος} αι.), ο οποίος δεν κατατάσσεται στα ευχολόγια χειρόγραφα αλλά παρουσιάζει πολλά και σημαντικά στοιχεία λειτουργικά. Η έρευνα έχει καταδείξει ότι έχει γραφτεί από τον Πατριάρχη Φιλόθεο Κόκκινο. Ίδια ομολογία εντοπίζουμε και στον κώδικα Λαύρας Ω 120 (1370) που καταχωρίζει ομολογία του Γρηγορίου Παλαμά, βλ. ΓΙΑΓΚΟΥ 2001, σ. 39-40.

⁶¹ ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ 1912, σ. 443-456. Στο εξής σε συντομία ΚΙΤΙΟΥ 18

⁶² ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ 2000/1, σ. 314. (Χρονολογεί στο 16^ο αι.)

⁶³ DMITRIEVSKIY II, σ. 621-623.

Darrouzès⁶⁴, όμως μία σύγκριση του κειμένου της ομολογίας φανερώνει ότι ο συγγραφέας του ΔΙΟ 489 γνωρίζει τον Κιτίου 18 αλλά προσθέτει επιπλέον στοιχεία⁶⁵. Το Σ 1006 παρουσιάζει την τάξη χειροτονίας στο πατριαρχείο Ιεροσολύμων, δεν καθορίζει την στιγμή της ανάγνωσης της ομολογίας και επίσης καταχωρίζει διαφορετικό κείμενο ομολογίας σε σχέση με τα δύο παραπάνω. Ομοιάζει όμως με το κείμενο ομολογίας που εντοπίζουμε στον Γρηγορίου 39 (14^{ος}) και στον Λάυρας Ω 120 (1370) με επιπρόσθετα στοιχεία, όπως αναφορές και πρόσωπα που δημιουργήσαν αιρέσεις μεταξύ 12^{ου} και 14^{ου} αι., που φανερώνουν ότι είναι μεταγενέστερα κείμενα από τον Κιτίου 18 και τον ΔΙΟΝ 489.

Αναμφίβολα, λοιπόν, ο Κιτίου 18 και ο μεταγενέστερος κώδικας ΔΙΟ 489 είναι τα αρχαιότερα σωζόμενα κείμενα Ομολογιών Πίστεως εντός της Λατρείας. Κείμενα ομολογιών, τα οποία θα μελετήσουμε στην ενότητα των ιστορικών πηγών, φυσικά υπάρχουν προγενέστερα αλλά δεν κατατάσσονται στον κανόνα της λατρείας.

Σύμφωνα με τον Κιτίου 18, ο υποψήφιος πρέπει να απαγγείλει τρία κείμενα γραμμένα σε λίβελο, όπως υποδηλώνεται στο ίδιο χειρόγραφο⁶⁶.

Πιο συγκεκριμένα, οι τρεις αρχιερείς που θα τελέσουν τη χειροτονία κάθονται έμπροσθεν της Ωραίας Πύλης του τέμπλου. Απέναντι και στο μέσον του ναού στέκεται ο υποψήφιος, όπου είναι κυκλωμένος από τους ιερείς. Ο διάκονος που θα αναγνώσει το Ευαγγέλιο εκφωνεί το *Πρόσχωμεν* και ο λογιώτερος των πρεσβυτέρων θα εκφωνήσει: *Προσφέρεται ὁ θεοφιλέστατος ὑποψήφιος στερεωμένος (ὁ δεῖνα) ἱερομόναχος τοῦ χειροτονηθῆναι ἐπίσκοπος τῆς θεοσώστου πόλεως (ὁδεινα) καὶ πρόεδρος πόλεως (ὁδεινος)*⁶⁷. Και θα τον προσάγει μέχρι την ουρά του αετού που έχει ζωγραφηθεί ακριβώς για αυτόν τον λόγο⁶⁸.

⁶⁴ DARROUZES 1979, σ. 14-15.

⁶⁵ Π.χ Ο ΚΙΤΙΟΥ 18 στο δεύτερο κείμενο της ομολογίας καταχωρίζει: *Πιστεύω εἰς ἕνα Θεόν ἐν τρισὶ προσώποις μεριζόμενον, λέγω κατὰ τὸν τῆς ιδιότητος λόγον· ἀμέριστον δὲ κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ δόξαν καὶ ἀξίαν τε καὶ προσκύνησιν· ὅλη τριάς ἡ αὐτὴ καὶ ὅλη μονάς ἡ αὐτὴ* (ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ, σ. 116). Αντιθέτως, ο ΔΙΟ 489 καταχωρίζει στο f. 73v: *Πιστεύω εἰς ἕνα Θεόν ἐν τρισὶ προσώποις μεριζόμενον, Πατέρα φημί καὶ Υἱόν καὶ Ἅγιον Πνεῦμα. μεριζόμενον, λέγω, κατὰ τὸν ιδιότητος.*

⁶⁶ ΚΙΤΙΟΥ 18, (1913), σ. 116.

⁶⁷ ΚΙΤΙΟΥ 18, (1913), σ. 115

⁶⁸ DMITRIEVSKIY II, σ. 290: *τούτων ἀπὸ τῆς τελευταίας βαθμίδος ζωγραφεῖ ὁ ἐπὶ τῆς εὐταξίας ἀετὸν μετὰ φεγγίον τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, ποῶν πρὸς τὸ μέρος τῆς ἀναβάθρας, περὶ δὲ τοὺς πόδας ζωγραφεῖ σχῆμα πόλεως καὶ κάτωθεν τῆς πόλεως ὡς ποταμοὶ τρεῖς.*

Θα ερωτηθεί από τον πρώτο επίσκοπο: *Τί προσήλθες, ἀδελφέ ἐνθάδε παρ' ἡμῶν αἰτῶν;*

Θα αποκριθεί ο υποψήφιος: *Τὴν χειροτονίαν καὶ ἐνέργειαν τῆς ἀρχιερατικῆς χάριτος τῶν συμψηφισαμένων με κληρικῶν τῆς ἐπισκοπικῆς (ὁδεινός).*

Θα τον ξαναρωτήσει ο πρώτος επίσκοπος: *Καὶ τί πιστεύεις;*

Και ο υποψήφιος θα αναγνώσει αυτούσιο το σύμβολο τις Νίκαιας-Κωνσταντινούπολης⁶⁹.

Μετά την ανάγνωση ο επίσκοπος θα τον ευλογήσει και θα εκφωνήσει: *Ἡ χάρις τοῦ παναγίου Πνεύματος εἴη μετὰ σοῦ.*

Μετά από αυτήν την ευλόγηση ο εντιμότερος των ιερέων θα τον προσαγάγει και θα τον προσφέρει μέχρι το μέσο του αετού. Τότε ο επίσκοπος θα ζητήσει από τον υποψήφιο: *Δήλωσον ἡμῖν ἔτι πλατύτερον πῶς ὁμολογεῖς καὶ περὶ τῶν ιδιοτήτων τῶν τριῶν ὑποστάσεων τῆς ἀκαταλήπτου Θεότητος.*

Ο υποψήφιος διαβάζει το εξής κείμενο, όπως καταχωρίζεται στο χειρόγραφο:

Πιστεύω εἰς ἓνα Θεὸν ἐν τρισὶ προσώποις μεριζόμενον, λέγω κατὰ τὸν τῆς ιδιότητος λόγον· ἀμέριστον δὲ κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ δόξαν καὶ ἀξίαν τε καὶ προσκύνησιν· ὅλη τριάς ἡ αὐτὴ καὶ ὅλη μονὰς ἡ αὐτὴ. μονὰς κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ φύσιν καὶ μορφήν, τριάς κατὰ τὴν ιδιότητα καὶ ὀνομασίαν. ὀνομάζεται γὰρ ὁ μὲν Πατήρ, ὁ δὲ Υἱός, τὸ δὲ ἅγιον Πνεῦμα. ὁ Πατὴρ ἀγέννητος καὶ ἄναρχος, οὐ γὰρ ἐστὶν αὐτοῦ τι πρεσβύτερον. εἰ γὰρ ἦν, ἐκεῖνο πάντως ἂν εἴη Θεός. ἄναρχος δὲ ὅτι μὴ ἔκ τινος ἔχει τὸ εἶναι ἢ ἐξ ἑαυτοῦ. πιστεύω δὲ ὅτι ὁ Πατὴρ αἰτία ἐστὶν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, τοῦ μὲν Υἱοῦ γεννητῶς, τοῦ δὲ Πνεύματος ἐκπορευτῶς, μηδεμιᾶς διαστάσεως ἢ ἀλλοτριώσεως ἐν τούτοις θεωρουμένης ἢ μόνον τῇ διαφορᾷ τῶν ὑποστατικῶν ιδιωμάτων. ὅτι ὁ μὲν Πατὴρ γεννᾷ τὸν Υἱὸν καὶ προβάλλει τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. ὁ δὲ Υἱὸς γεννᾶται ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Πατρὸς. καὶ οὕτως μίαν ἀρχὴν πρεσβεύω καὶ ἐν αἵτιον ἐπιγινώσκω, τὸν Πατέρα, Υἱὸν καὶ Πνεῦματος. λέγω δὲ τὸν Υἱὸν ἀρχὴν ὑπέρχρονον καὶ ἀόριστον οὐχ ὥς ἀρχὴν τῶν κτισμάτων, οἶωνει

⁶⁹ Λανθασμένα και επηρεασμένος από τη σύγχρονη πρακτική ο αρχιεπίσκοπος Τελμησού στο άρθρο του κάνει λόγο για ευαγγελιάριον στο οποίο υπάρχει υπογεγραμμένη από τον υποψήφιο ιδιόχειρη ομολογία. βλ. GETCHA 2014, σ. 9. Καθώς φαίνεται όμως η βυζαντινή παράδοση δεν γνωρίζει κάτι ανάλογο στην τελετή της χειροτονίας.

πρωτόκτιστον ὄντα, τὰ πρεσβεῖα τούτων ἐπιφερόμενον. ἄπαγε. τοῦτο τῆς ἀρειανῶν δυσσεβείας ἐστὶ παραλήρημα. ἐκεῖνος γὰρ ὁ δυσώνυμος ἐβλασφήμει κτίσμα τὸν Υἱὸν (ὡς) ἐκ τοῦ ἀνάρχου ὄντα (καὶ) ἵνα μὴ παραδειχθῶσι δύο ἀρχαί. μετὰ τῆς ἀρχῆς δὲ ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. ἐπειδὴ ἅμα καὶ ὁμοῦ τὸ εἶναι ἔχουσιν ἐκ Πατρός, ὃ τε Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὁ μὲν γεννητῶς τὸ δὲ ἐκπορευτῶς, ὡς εἴρηται. καὶ οὐθ' ὁ Πατήρ διήρηται τοῦ Υἱοῦ, οὐθ' ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος, οὔτε τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον Πατρός καὶ Υἱοῦ. ἀλλ' ὅλος ἐστὶν ὁ Πατήρ ἐν τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι. καὶ ὅλος ὁ Υἱὸς ἐν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι. καὶ ὅλον τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ. ἦνωνται γὰρ διηρημένως καὶ διήρηνται ἡνωμένως. Ὁμολογῶ δὲ ὅτι ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος ὁ συναῖδιος τῷ Πατρὶ ὁ ὑπέρχρονος, ὁ ἀπερίληπτος, ὁ ἀπεριόριστος κάτεισι μέχρι τῆς πτωχῆς καὶ ἀσθενοῦς καὶ τεταπεινωμένης ἡμῶν φύσεως, καὶ ὅλον τὸν πεπτωκότα λαμβάνει ἐκ τῶν ἀγνῶν καὶ παρθενικῶν αἱμάτων τῆς μόνης παναμώμου καὶ καθαρᾶς Παρθένου ἵνα ὅλω τὴν σωτήριον χάριν ἕνεκα ἰδίας εὐσπλαχνίας χαρίσῃται. καὶ γέγονεν ἡ καθ' ὑπόστασιν τῶν φύσεων ἔνωσις, οὐ ταῖς κατὰ μικρὸν προσθήκαις τελειουμένου τοῦ βρέφους οὐδὲ κατὰ φυρμὸν ἢ σύγχυσιν ἢ ἀνάκρασιν ἐνωθεισῶν τῶν συνεληλυθυῶν φύσεων οὐδὲ προϋποστάντος τοῦ ἀνθρώπου ἐπιγενέσθαι τὸν Λόγον καὶ σχετικὴν γενέσθαι τὴν ἔνωσιν κατὰ τὸν θεοστηγῇ καὶ ἰουδαιοφρονα Νεστόριον, οὐδὲ ἄνουν καὶ ἄψυχον κατὰ τὸν ἄνουν ὄντως Ἀπολλινάριον. ἐκεῖνος γὰρ ἐλήρει ἀρκεῖν τὴν θεότητα ἀντὶ τοῦ νοός. ἐγὼ δὲ Θεὸν τέλειον αὐτὸν ὁμολογῶ καὶ τέλειον ἄνθρωπον τὸν αὐτόν. ὥστε ἅμα σὰρξ ἅμα Θεοῦ Λόγος σὰρξ ἔμψυχος, λογικὴ τε καὶ νοερά. σώζοντα τε πάντα τὰ τῆς αὐτοῦ Θεότητος φυσικὰ αὐχήματα καὶ μετὰ τὴν ἔνωσιν, καὶ μὴ τραπέντα τῆς θεότητος αὐτοῦ ἢ τῆς ἀνθρωπότητος διὰ τὴν πρὸς τὸν Λόγον ἀκραιφνεστάτην συνάφειαν. φέροντα τὸν αὐτόν μίαν ὑπόστασιν σύνθετον, δύο τὰς φύσεις καὶ τὰς ἐνεργείας σώζουσιν, τὰ ἐξ ὧν καὶ ἐν οἷς ἦν ὁ αὐτὸς εἷς Χριστὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν. ἔχοντά τε καὶ δύο θελήσεις φυσικὰς οὐ γνωμικὰς. ἰστέον δὲ ὡς ἔπαθε μὲν ὡς Θεός, λέγω σαρκί. θεότητα παθητὴν ἢ θεότητα παθοῦσαν σαρκὶ οὐδαμῶς. ἔτι δὲ ὁμολογῶ αὐτὸν ἀναλαβεῖν πάντα τὰ ἡμέτερα ἀδιάβλητα πάθη τὰ συνόντα τῇ φύσει ἡμῶν δίχα τῆς ἁμαρτίας, (αὕτη γὰρ οὐ φυσικὴ), οἷον τὴν πείναν, τὴν δίψαν, τὸν κόπον, τὸ δάκρυον καὶ τὰ τοιαῦτα, ἐνεργοῦντα δὲ ἐν αὐτῷ οὐκ ἠναγκασμένως ὥσπερ καὶ ἐν ἡμῖν, ἀλλὰ τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως ἀκολουθούσης τῇ αὐτοῦ θείᾳ θελήσει. θέλων γὰρ ἐπείνασε, θέλων ἐδίψησε, θέλων ἐκοπίασε, θέλων ἀπέθανε. θνήσκει τοίνυν τὸν ὑπὲρ ἡμῶν ἀναδεχόμενος θάνατον ἀπαθοῦς μενούσης

τῆς αὐτοῦ θεότητος. αὐτὸς γὰρ οὐχ ὑπέκοιτο θανάτῳ ὁ τὴν ἁμαρτίαν αἵρων τοῦ κόσμου, ἀλλ' ἵνα πάντας ἡμᾶς ἐξάξῃ τῆς παμφάγου χειρὸς τοῦ θανάτου τὸ οἰκεῖον αὐτοῦ αἶμα προσῆξε τῷ οἰκείῳ Πατρὶ, καὶ σώματι προσβαλὼν ὁ θάνατος ἀνθρωπίνῳ δυνάμει θεότητος καταράσσεται, καὶ ἀνάγονται ἐκεῖθεν αἱ ἀπ' αἰῶνος τῶν δικαίων πεπεδημέναι ψυχαί. μετὰ δὲ τὸ ἀναστῆναι αὐτὸν ἐκ νεκρῶν καὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας ἐν τῇ γῇ μετὰ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ ἐπιφαινόμενος ἀνελήφθη εἰς τὸν οὐρανόν, καὶ ἐκάθισεν ἐν δεξιᾷ τοῦ Πατρὸς. δεξιὰν δὲ τοῦ Πατρὸς λέγω οὐ τοπικὴν ἢ περιγραφτὴν, ἀλλὰ δεξιὰν λέγω τοῦ Θεοῦ εἶναι τὴν ἄναρχον καὶ προαιώνιον δόξαν, ἣν ἔχων ὁ Υἱὸς πρὸ τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ μετὰ τὴν ἐνανθρώπησιν ταύτην ἔσχηκε. συμπροσκυνεῖται γὰρ ἡ ἁγία αὐτοῦ σὰρξ τῇ αὐτοῦ θεότητι τῇ μιᾷ προσκυνήσει, οὐ προσθήκην δεξαμένης τῆς ἁγίας Τριάδος, μὴ γένοιτο τριάς γὰρ ἔμεινεν ἡ Τριάς καὶ μετὰ τὴν ἔνωσιν τοῦ Μονογενοῦς, ἀχωρίστου μεινάσης τῆς ἁγίας αὐτοῦ σαρκὸς καὶ ἔτι μετ' αὐτοῦ μενούσης καὶ εἰς τὸν αἰῶνα. μετ' αὐτῆς γὰρ ἐλεύσεται κρίναι ζῶντας καὶ νεκρούς, δικαίους τε καὶ ἁμαρτωλούς, καὶ τοῖς μὲν δικαίοις ἀποδώσων τὰ ἔργα τῆς ἀρετῆς καὶ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν ἀνθ' ὧν ἐνταῦθα ἐκοπίασαν. τοῖς δὲ ἁμαρτωλοῖς τὴν αἰώνιον ἀνταμειβόμενος βάσανον καὶ τὸ τῆς γεέννης ἀτελεύτητον πῦρ. οὗ γένοιτο πάντας ἡμᾶς τὴν πεῖραν ἐκφυγεῖν καὶ τῶν ἐπηγγελημένων καὶ ἀκηράτων ἐπιτυχεῖν ἀγαθῶν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν. Ἀμήν.

Μετά το πέρας καὶ τοῦ δευτέρου μέρους τῆς ομολογίας ὁ ἐπίσκοπος τον εὐλογεῖ λεγοντάς του: Ἡ χάρις τοῦ παναγίου Πνεύματος εἴη μετὰ σοῦ φωτίζουσα, στηρίζουσα καὶ συνετίζουσά σε πάσας τάς ἡμέρας τῆς ζωῆς σου.

Ἐπειτα ἓνας ἀπὸ τοῦ πρεσβυτέρους προσφέρει τὸν υποψήφιο καὶ τὸν οδηγεῖ πάνω στὴν κεφαλὴ τοῦ αετοῦ. Τότε ὁ ἐπίσκοπος ζητάει ἀπὸ τὸν υποψήφιο: Δήλωσον ἡμῖν πλατύτερον πῶς ὁμολογεῖς καὶ τὰ περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ ἐνυποστάτου Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ, καὶ πόσας φύσεις δογματίζεις ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ καὶ ἐνός Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν.

Καὶ ἀναγινώσκει ὁ υποψήφιος τὸ τρίτο μέρος τῆς ομολογίας:

Πιστεύω εἰς ἓνα Θεόν, Πατέρα, παντοκράτορα, ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὁρατῶν τε πάντων καὶ ἀοράτων, ἄναρχον μὲν καὶ ἀγέννητον καὶ ἀναίτιον, ἀρχὴν δὲ φυσικὴν αἰτίαν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος. πιστεύω καὶ εἰς τὸν μονογενῆ αὐτοῦ Υἱὸν τὸν ἀρρεύστως καὶ ἀχρόνως ἐξ αὐτοῦ γεννηθέντα, ὁμοούσιον αὐτῷ, δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο. πιστεύω καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ ἐξ αὐτοῦ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, τὸ σὺν Πατρὶ καὶ Υἱῷ συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον, ὡς συναῖδιον καὶ σύνθρονον καὶ ὁμοούσιον καὶ ὁμόδοxon καὶ τῆς κτίσεως δημιουργόν. πιστεύω τὸν ἓνα

ταύτης τῆς ὑπερουσίου καὶ ζωαρχικῆς Τριάδος, τὸν μονογενῆ Λόγον κατελθόντα ἐκ τῶν οὐρανῶν δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν σαρκωθῆναι ἐκ Πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς παρθένου καὶ ἐνανθρωπῆσαι, τουτέστι τέλειον ἄνθρωπον γενέσθαι μένοντα Θεὸν καὶ μηδὲν μεταβαλόντα τῆς θείας οὐσίας διὰ τὴν πρὸς σάρκα κοινωνίαν ἣ ἀλλοιώσαντα, ἀλλ' ἄνευ τροπῆς προσειληφόμενα τὸν ἄνθρωπον ἐν αὐτῷ τὸ πάθος καὶ σταυρόν ὑπομεῖναι τὸν παντὸς πάθους κατὰ τὴν θείαν ἐλεύθερον καὶ ἀναστῆναι τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ ἐκ τῶν νεκρῶν, καὶ εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἀνελθόντα ἐκ δεξιῶν καθίσαι τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός. πιστεύω καὶ τὰς περὶ Θεοῦ καὶ τῶν θείων παραδόσεις τε καὶ εἰσηγήσεις τῆς μιᾶς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας. Ὁμολογῶ ἐν βάπτισμα εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. Προσδοκῶ ἀνάστασιν νεκρῶν, καὶ ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος. Ἐτι δὲ τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Λόγου μίαν ὑπόστασιν ὁμολογῶ, καὶ ἓνα πιστεύω τὸν αὐτὸν καὶ κηρύττω Χριστὸν ἐν δυσὶ μετὰ τὴν ἐνανθρώπησιν ταῖς θελήσεσιν καὶ ταῖς φύσεσιν τὰ ἐξ ὧν καὶ ἐν οἷς πέφυκε σώζοντα. ἀκολουθῶς δὲ καὶ δύο ἐνεργείας αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ καὶ δύο θελήματα πρεσβεύω, ἐκάστης τῶν φύσεων τὸ ἴδιον θέλημα καὶ τὴν οἰκείαν σωζούσης ἐνέργειαν. προσκυνητὴς εἰμι σχετικῶς ἀλλ' οὐ λατρευτικῶς καὶ τῶν θείων καὶ σεπτῶν εἰκόνων αὐτοῦ τε τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς πανάγνου Θεομήτορος καὶ πάντων τῶν ἁγίων ἐπὶ τὰ πρωτότυπα τὴν πρὸς ταῦτα διαβιβάζων τιμὴν. τοὺς δ' ἄλλως οὕτω φρονούντας ὡς ἀλλοτριόφρονες ἀποβάλλομαι. Ἀναθεματίζω Ἄρειον καὶ τοὺς αὐτῷ σύμφρονες καὶ κοινωνοὺς τῆς αὐτοῦ μανιώδους κακοδοξίας. Μακεδόνιόν τε καὶ τοὺς περὶ αὐτὸν καλῶς ὀνομασθέντας πνευματομάχους. ὡσαύτως καὶ Νεστόριον καὶ τοὺς λοιποὺς αἵρεσιάρχας καὶ τοὺς τούτων ὁμόφρονες ἀποβάλλομαι καὶ ἀναθεματίζω, καὶ τρανῶς ἀνακηρύττω μεγίστη φωνῇ:

πᾶσι τοῖς αἵρετικοῖς ἀνάθεμα

πᾶσι τοῖς αἵρετικοῖς ἀνάθεμα

ὅλοις τοῖς αἵρετικοῖς ἀνάθεμα

Τὴν δὲ Δέσποιναν ἡμῶν τὴν Θεοτόκον Μαρίαν κυρίως καὶ ἀληθῶς ὁμολογῶ καὶ κηρύττω ὡς τεκοῦσαν σαρκὶ τὸν ἓνα τῆς Τριάδος Χριστὸν τὸν Θεὸν ἡμῶν. ἥτις γένοιτό μοι βοηθὸς σκέπη καὶ ἀντίληψις πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς μου. Ἀμήν.

Μετά το πέρας καὶ τῆς τρίτης ὁμολογίας ὁ ἐπίσκοπος τὸν εὐλογεῖ τρίτη φορὰ καὶ ἐκφωνεῖ: Ἡ χάρις τοῦ παναγίου Πνεύματος διὰ τῆς ἐμῆς μετριότητος προβάλλεται σε τὸν θεοφιλέστατον ἱερομόναχον καὶ

ὑποψήφιον (ὄδεινα) ἐπίσκοπον τῆς θεοσώστου πόλεως (ὄδεινος) καὶ πρόεδρον (ὄδεινος).

Αφού λεχθεί το παραπάνω σηκώνονται από τους θρόνους οι αρχιερείς και δίνουν το επιγονάτιον στον υποψήφιον και πολυχρονείται. Ο πρώτος επίσκοπος δίνει τη ράβδο λέγοντας την εξής φράση: Λάβε τὴν ράβδον ταύτην ἵνα ποιμάνῃς τὸ ἐμπιστευθέν σοι ποίμνιον τοῦ Χριστοῦ, καὶ τοῖς μὲν ἐνπειθοῦσιν ἔστιν αὐτοῖς ὑπὸ σοῦ βακτηρία καὶ ὑποστηριγμός, τοῖς δὲ ἀπειθοῦσι καὶ ἐντραπέλοις χρῆσαι αὐτῇ ράβδῳ ἐπιστυπτικῇ, ράβδῳ παιδεύσεως⁷⁰.

Οι παραπάνω εξαιρετικά επουσιώδεις αυτές μαρτυρίες σώζουν άφθονες πληροφορίες που φωτίζουν την επισκοπική χειροτονία. Κατ' αρχάς σε χειρόγραφα του 14^{ου} αι. διαπιστώσαμε ότι η ομολογία γινόταν πριν την έναρξη της Θείας Λειτουργίας. Η μετάθεσή της πριν από τον Τρισάγιο ύμνο μάλλον συντελέστηκε λόγω της σχέσεως με τη χειροτονία, διότι η ομολογία της πίστεως ήταν καθώς φαίνεται εξέταση του υποψηφίου από το σώμα των κληρικών που θα εκτελούσε τη χειροτονία και ήταν διαφορετικό από το εκλεκτορικό σώμα που τον εκλέξει. Τα λατρευτικά κείμενα της εποχής επιβεβαιώνουν παλαιότερες μελέτες που έθεσαν τον διαχωρισμό εκλογής και χειροτονίας⁷¹.

Η διοικητική εξουσία του επισκόπου (*potestas iurisdictionis vel imperii*) λαμβάνεται με την εκλογή, ενώ η τελετουργική (*potestas ordinis*) με τη χειροτονία, η οποία τελείται εάν και εφόσον εξεταστεί ο υποψήφιος για την ορθότητα των γνώσεών του, ώστε να λάβει και τη διδακτική εξουσία (*postestas magisterii*).

Αναλύοντας περαιτέρω διαπιστώνουμε ότι η συμμετοχή κλήρου και λαού αναμφίβολα μας μεταφέρει την συνοδικότητα εντός της επισκοπής⁷². Ο λαός θα ακούσει την ομολογία και θα δώσει τη συναίνεση (*consensus*)⁷³, ο υποψήφιος θα προσαχθεί από τον λογιώτερο και τον εντιμότερο που φανερώνουν κριτήρια (λογιосύνη-εντιμότητα) για την έκφραση γνώμης (*consilium*), ώστε οι τρεις χειροτονούντες επίσκοποι να επικυρώσουν (*confirmatio*). Επιπλέον, ο υποψήφιος πατάει επάνω σε

⁷⁰ ΚΠΙΟΥ 18, σ. 240-241. ΔΙΟΝ 489 f. 79v: Εἷς δὲ ἐξ αὐτῶν φορεῖ τῷ ὑποψηφίῳ, τὸ ὑπογονάτιον καὶ πολυχρονεῖται παρὰ πάντων ὡς ἐπίσκοπος ὁ χειροτονούμενος. Εἶτα δίδωσιν αὐτῷ ὁ Ἀρχιερεὺς τὴν ἀρχιερατικὴν ράβδον λέγων οὕτως πρὸς αὐτόν.

⁷¹ ΤΡΩΙΑΝΟΣ 1984, σ. 4-15.

⁷² ΠΙΝΑΚΟΥΛΑΣ 2009, σ. 153.

⁷³ ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ 1999, σ. 82-83.

ζωγραφισμένο αετό με φεγγίο και όχι σε δικέφαλο αετό⁷⁴. Ο αετός υπήρξε σύμβολο από τη Ρώμη⁷⁵ που πέρασε στον βυζαντινό στρατό ως σύμβολο στις στρατιωτικές του σημαίες. Στην Εκκλησία όμως συμβόλιζε τον Ιωάννη τον Θεολόγο όπως θα δούμε να μας λέει ο Συμεών Θεσσαλονίκης⁷⁶. Το πάτημα επάνω στον αετό δείχνει τη κατοχή της κατάλληλης θεολογικής γνώσης, ώστε να ασκήσει τη διδακτική του εξουσία εντός της επισκοπής του.

Στο τέλος της τελετής πέραν από το επιγονάτιον, του δίνουν και ράβδο που ήταν προνόμιο του πατριάρχη και το οποίο είχε λάβει από την αυτοκρατορική εθιμοτυπία, ως σύμβολο εξουσίας⁷⁷. Φαίνεται ότι κατά τον 14^ο αι. η ράβδος πέρασε στα χέρια όλων των επισκόπων.

Εκείνο που από την εξέταση των ευχολογίων καθίσταται σαφές, είναι ότι ο όρος *δοκιμασία* προστέθηκε στην εκφώνηση, διότι η Ομολογία Πίστεως που συντελούνταν στη λατρεία συνιστούσε τη *sine qua non* ενέργεια για τον έλεγχο της ορθής διδασκαλίας του υποψήφιου προς επισκοπική χειροτονία. Η προϋπόθεση να εξετάζεται ο υποψήφιος προς αρχιερατεία ενώπιον του πληρώματος πριν να λάβει την αρχιερωσύνη, φανερώνει και τον κεντρικό ρόλο του ως διδάσκαλο και θεματοφύλακα της ορθής πίστεως.

Τα τρία κείμενα που διαβάσει ο υποψήφιος στο σύνολό τους εκθέτουν την βασική δογματική διδασκαλία της Εκκλησίας. Συγκεκριμένα, το πρώτο κείμενο είναι το σύμβολο της πίστεως των συνόδων Νικαίας-Κωνσταντινούπολης (325-381). Το δεύτερο κείμενο είναι διατύπωση της πίστεως στο τριαδολογικό και χριστολογικό δόγμα και στην αρχή έχει αναφορές σχετικά με την εκπόρευση του Πνεύματος, το οποίος εκπορεύεται μόνο από τον Θεό-Πατέρα. Κάτι που ήταν βασική διαφορά με την δυτική εκκλησία, η οποία υποστήριζε, ότι το Αγ. Πνεύμα εκπορεύεται και από τον Υιό (*filioque*). Στο τρίτο κείμενο επαναλαμβάνεται πιο συνοπτικά το τριαδολογικό και χριστολογικό δόγμα, προστίθοντας και αναφορά στην τιμή και προσκύνηση των εικόνων και αναθεματισμούς σε αιρετικούς, αρχικά ονομαστικά (Άρειο, Μακεδόνιο και Νεστόριο) και τέλος στρέφεται γενικώς προς αναθεματισμό όλων των αιρετικών.

⁷⁴ ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ 1998, σ. 209.

⁷⁵ BABUIN 2001, σ. 16.

⁷⁶ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, PG 155, 438A-439A.

⁷⁷ MACRIDES-MUNITZ-ANGELOV 2013, σ. 336-339.

2. ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΕΘΙΜΟΤΥΠΙΑ

Η αυτοκρατορική εθιμοτυπία είναι καθ' εαυτή ενδιαφέρουσα, διότι επηρέασε και επηρεάστηκε από την εκκλησιαστική λειτουργική τάξη. Μέσα από τα τρία κύρια έργα που μας παραδίδουν την εθιμοτυπία τόσο της Μεσοβυζαντινής περιόδου όσο και της ύστερης, θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε στοιχεία για την επισκοπική χειροτονία.

Στο *Κληροτολόγιον τοῦ Φιλοθέου*⁷⁸ (899) δεν εντοπίζουμε κάποια πληροφορία σχετικά με την τελετή, αλλά μπορούμε να δούμε την αξία που είχε η χειροτονία στη συνείδηση των Βυζαντινών από τη σειρά των θέσεων που διαμόρφωναν στα επίσημα δείπνα τους, εντοπίζοντας τη μοναδική αναφορά, ότι αν οι απεσταλμένοι Φράγκοι ήσαν χειροτονημένοι κάθονταν μαζί με τους άλλους κληρικούς. Αντιθέτως εάν δεν είχαν χειροτονία, κάθονταν με τους απλούς οφφικιαλίου της Εκκλησίας⁷⁹.

Στο πολύτιμο έργο *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως* του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου που αφορά την αυτοκρατορική εθιμοτυπία στα τέλη του 10^{ου} αι., εντοπίζουμε ενδιαφέρουσες πληροφορίες κυρίως για τη χειροτονία του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως⁸⁰.

Κατ' αρχάς, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο αυτοκράτορας ήταν η προβάλλουσα αρχή του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως⁸¹. Για την τελετή της χειροτονίας αντλούμε την πληροφορία ότι ο αυτοκράτορας και οι λοιποί άρχοντες κατά τη στιγμή της χειροτονίας πηγαίνουν προς το πίσω μέρος της Αγίας Τραπέζης⁸². Προς τούτο, περιγράφοντας ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος την χειροτονία του Πατριάρχου Θεοφίλου, μας παραδίδει με σαφήνεια ότι οι βασιλείς παρευρίσκονταν

⁷⁸ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ 1972, σ. 65-235.

⁷⁹ Ό.π., σ. 165. 5-7: Οἱ δὲ ἐκ Φράγγων πρέσβεις, εἰ μὲν ἔχοιεν **χειροτονίας**, κατὰ ταύτας κληθήσονται· εἰ δὲ παγανοὶ εἰσιν, τῇ τῶν ὀφφικιαλίων ὑποπίπτουσι τάξει.

⁸⁰ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ζ' ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Ἐκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως*, σ. 510.17: Ὅσα δεῖ παραφυλάττειν ἐπὶ **χειροτονία πατριάρχου** Κωνσταντινουπόλεως.

⁸¹ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ζ' ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Ἐκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως*, σ. 565.1-3: Καὶ ἐξέρχεται ὁ βασιλεὺς ἀπὸ σκαραμαγγίου, φορῶν καὶ τὸ χρυσοπερίκλειστον σαγίον, καὶ ἴσταται, καὶ λέγειν πρὸς τε τὴν σύγκλητον καὶ τοὺς μητροπολίτας «**ἡ θεία χάρις καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς βασιλεία ἡμῶν προβάλλεται τὸν εὐλαβέστατον τοῦτον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως**».

⁸² ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ζ' ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Ἐκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως*, σ. 565. 17-18.

εντός του Ιερού Βήματος κατά τη διάρκεια της χειροτονίας και οπισθοδρόμησαν μέχρι τον αργυρό κίονα της Αγίας Τραπέζης⁸³.

Η πρόβληση του Πατριάρχη πραγματώνεται από τον αυτοκράτορα και κατά την ύστερη περίοδο, όπως σχολιάζει ο Ψευδο-Κωδινός στο εξίσου πολύτιμο έργο που αφορά την αυτοκρατορική εθιμοτυπία του 14^{ου} αι., το *Περὶ ὀφικκίων*, και η πρόβληση αυτή επέχει τάξη της πρώτης σφραγίδος που λαμβάνουν οι απλοί επίσκοποι από τους μητροπολίτες κατά πρὶν τη χειροτονία τους στο στάδιο του μηνύματος⁸⁴. Στοιχεία για την εκκλησιαστική τελετή δεν μας παρέχει αλλά μας περιγράφει τη στιγμή της πρόβλησης⁸⁵, η οποία λαμβάνει χώρα σε αναβάθρα εντός του κυρίως ναού της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως.

Άξιο μνείας είναι ότι την ημέρα της προβλήσεως ο αυτοκράτορας στέκεται σε ανάβαθρο, το οποίο είναι το ίδιο και στις περιπτώσεις στέψεως αυτοκράτορος και προβλήσεως δεσπότη, και λέγει με δυνατή φωνή: ἡ ἁγία Τριάς ἡ τὴν βασιλείαν δωρησαμένη ἡμῖν προβάλλεται σε ἀρχιεπίσκοπον Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ρώμης, καὶ οἰκουμενικὸν πατριάρχην⁸⁶, όπου μετά από αυτήν την εκφώνηση παραδίδει το δεκανίκιο στον εψηφισμένο πατριάρχη⁸⁷. Την ίδια φράση με διαφορετικό ρήμα μας παραδίδει στο *Χρονικόν* του ο Γεώργιος Φραντζής (1401-1477), όπου μας παρουσιάζει με αρκετή γλαφυρότητα την πρόβληση του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως τις τελευταίες μέρες τις αυτοκρατορίας.⁸⁸

Τέλος, σχετικά με τη συμμετοχή οφφικιαλίων στη χειροτονία, το έργο του Ψευδο-Κωδινού μας παρέχει την πληροφορία, ότι κατά την διάρκεια της χειροτονίας παρευρίσκονταν εντός του Ιερού Βήματος ο

⁸³ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ζ' ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Ἐκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως*, τ. Ι, σ. 636.13-16: οἱ δὲ φιλόχριστοι βασιλεῖς μικρόν τι ὀπισθοπόδησαν μέχρι τοῦ ἀργυροῦ κίονος τοῦ κιβωρίου, ἕως ἐτελέσθη παρὰ τῶν μητροπολιτῶν τὰ τῆς χειροτονίας.

⁸⁴ ΨΕΥΔΟ-ΚΩΔΙΝΟΣ, *Περὶ ὀφικκίων*, σ. 256.15-16: ὁ δὲ πατριάρχης χειροτονεῖται μόνον ἐπεὶ ἡ τοῦ βασιλέως πρόβλησις ἀντὶ τῆς μικρᾶς λογίζεται σφραγίδα.

⁸⁵ ΨΕΥΔΟ-ΚΩΔΙΝΟΣ, *Περὶ ὀφικκίων*, σ. 250.1: *Ὅτι Περὶ προβλήσεως πατριάρχου.*

⁸⁶ ΨΕΥΔΟ-ΚΩΔΙΝΟΣ, *Περὶ ὀφικκίων*, σ. 254.6-8.

⁸⁷ ΨΕΥΔΟ-ΚΩΔΙΝΟΣ, *Περὶ ὀφικκίων*, σ. 254.10.

⁸⁸ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, *Χρονικόν*, σ. 306. 3-5): ἡ ἁγία Τριάς ἡ τὴν ἐμοὶ βασιλείαν δωρησαμένη *προχειρίζεται* σε εἰς Πατριάρχην τῆς Νέας Ρώμης.

ἱερομνήμων⁸⁹, ο οποίος κρατούσε το κοντάκιον⁹⁰ της χειροτονίας και ο ἐπὶ τῶν γονάτων⁹¹, ο οποίος κρατούσε το επιγονάτιον⁹² του υποψηφίου.

3. ΚΑΝΟΝΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Οι ιεροὶ κανόνες αποτελοῦν μεγάλη πηγή της τελετουργικῆς της χειροτονίας. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν αναφέρονται σε τελετουργικά ζητήματα της χειροτονίας, ρυθμίζουν ζητήματα που προκύπτουν και περιστέλλουν ἐκτροπές που πιθανόν σημειώθηκαν. Συγκεκριμένα με το θέμα των χειροτονιῶν ἀσχολήθηκε ἡ Ἐκκλησία σε αρκετές συνόδους και ἐξέδωσε αρκετοὺς κανόνες⁹³.

Μέσα ἀπὸ αὐτοὺς θα ἀπομονώσουμε τις πληροφορίες ἐκεῖνες που σχετίζονται με την τελετὴ της χειροτονίας. Κυρίως ὅμως θα δούμε τα σχόλια των κανονολόγων του 12ου αἰ., Ἀλεξίου Ἀριστηνοῦ, Ἰωάννη Ζωναρά και Θεόδωρο Βαλσαμώνα, ὥστε να ἔχουμε την ὀπτική των κανονολόγων της ἐξεταζόμενης περιόδου, και τους οποίους θα χρησιμοποιήσουμε ἐπικουρικά για την κατανόηση και ἐμβάθυνση της εἰκαστικῆς ἀπόδοσης της ἐπισκοπικῆς χειροτονίας.

Ἡ πρώτη πληροφορία που μας ἀφορᾶ εἶναι ἡ ἡλικία του υποψηφίου πρὸς χειροτονία ἐπισκόπου. Ο υποψήφιος πληροφορούμαστε, ἐπρεπε να ἦταν τουλάχιστον 35 ἐτῶν, ὥστε να μπορεῖ να χειροτονηθεῖ στον ἐπισκοπικό βαθμό⁹⁴. Τούτο σώζεται μόνο στον *Νομοκάνονα* του Φωτίου (883), ο οποίος ἐπικυρώθηκε ἀπὸ σύνοδο στην Κων/πολη το 920⁹⁵. Το ἡλικιακό ὄριο ἐμφανίζεται μειωμένο κατὰ πέντε χρόνια, πρὸς τον 14^ο αἰ. σύμφωνα με τις διατάξεις του Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου, ο οποίος ἀναφέρει ὅτι ο μέλλων ἐπίσκοπος θα πρέπει να εἶναι τουλάχιστον 30

⁸⁹ Ο ἱερομνήμων συγχέεται με τον ἐπὶ τῶν χειροτονιῶν βλ. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ 1996, σ. 261, 661.

⁹⁰ s.v. "Kontakion", ODB, τ. II, σ. 1148.

⁹¹ ΨΕΥΔΟ-ΚΩΔΙΝΟΣ, *Περὶ ὀφικίων*, (1839), σ. 5.1-4: Ἡ τρίτη πεντάς. ὁ ἱερομνήμων εἰς τὸ βλέπειν τὰς εὐχὰς ὀπισθεν τοῦ ἀρχιερέως, κρατῶν τὸν ἐνθρονιασμόν καὶ τὸ κοντάκιον τῆς χειροτονίας. ὁ ἐπὶ τῶν γονάτων, κρατῶν τὸ ἐπιγονάτιον τοῦ ἀρχιερέως.

⁹² s.v. "Epigonation", ODB τ. I, σ. 711.

⁹³ ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ 1992, τ. VI, σ. 614-616.

⁹⁴ ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ 1992, τ. I, σ. 65-66. ΖΕΠΟΙ 1962, σ. 68.

⁹⁵ ΦΑΝΟΥΡΓΑΚΗΣ 1986, σ. 102.

ετών⁹⁶. Ο Αρμενόπουλος συμβαδίζει με προγενέστερους κανόνες της αυτοκρατορικής νομοθεσίας, όπως τη ρλζ' νεαρά του Ιουστινιανού που αναφέρει το όριο των 30 ετών για τον επίσκοπο⁹⁷.

Για να αντιληφθούμε το πνεύμα των κανόνων αρκεί να ανατρέξουμε στο ζήτημα που είχε δημιουργηθεί μεταξύ Ρώμης και κωνσταντινούπολης σχετικά με την αθρόον χειροτονία του Πατριάρχη Φωτίου (879/80). Η όλη εξέταση των πηγών, περί αυτού του ζητήματος, ανέδειξε ότι, στο πνεύμα των κανόνων της Εκκλησίας, αυτός ήταν ο απαιτούμενος χρόνος που διασφάλιζε την ποιμαντική και λειτουργική εμπειρία στον εκάστοτε υποψήφιο επίσκοπο⁹⁸.

Το δεύτερο ζήτημα, που θα μας απασχολήσει, είναι ο αριθμός των επισκόπων που χρειαζόταν για τη χειροτονία ενός επισκόπου. Ο Α' Αποστολικός κανόνας κελεύει να χειροτονείται ο επίσκοπος υπό δύο ή τριών επισκόπων.⁹⁹ Ο Ιωάννης Ζωναράς ερμηνεύοντας τον κανόνα αναφέρει ότι η τελετή μπορεί να γίνει και από δύο επισκόπους. Ωστόσο, ο Βαλσαμών αναφέρει ότι έχει γίνει λάθος ερμηνεία του κανόνος από προηγούμενους κανονολόγους (μάλλον υπονοεί τον Ζωναρά) και λέει ότι ο αριθμός των τριών επισκόπων είναι για την εκλογή και όχι για την τέλεση της χειροτονίας¹⁰⁰. Ο Αριστηνός στο σχετικό σχόλιό του στο κανόνα αναφέρεται και αυτός στην ψηφοφορία και συμφωνεί στο να ψηφίζουν τουλάχιστον τρεις επίσκοποι¹⁰¹. Ο ίδιος θα αναφερθεί πάλι στο θέμα εξαιτίας άλλης αφορμής και θα συμφωνήσει στον αριθμό τριών επισκόπων αλλά η χρήση του ρήματος καθίστασθαι στο σχολίο του μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι σε αυτό το σημείο αναφέρεται στην τελετή¹⁰².

Διακρίνεται, λοιπόν, μία ασάφεια σχετικά με την εκλογή και την τελετή της επισκοπικής χειροτονίας. Ωστόσο, οφείλουμε να παρατηρήσουμε τη σταδιακή αλλαγή και τη μεταφορά της συμμετοχής των τριών επισκόπων από την εκλογή στην τελετή της χειροτονίας. Αυτό πιθανόν συντελέστηκε επειδή προγενέστερα εκδόθηκαν κανόνες που αναφέρονταν με σαφήνεια στη συμμετοχή των τριών επισκόπων στην τελετή της επισκοπικής χειροτονίας, όπως ο Δ' κανόνας της Α'

⁹⁶ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Πρόχειρον Νόμων*, σ. 380.

⁹⁷ NOVELLAE τ. III, σ. 687.

⁹⁸ ΓΙΑΓΚΟΥ 2017, σ. 200.

⁹⁹ ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ 1992, τ. II, σ. 1.

¹⁰⁰ ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ 1992, τ. II, σ. 4.

¹⁰¹ ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ 1992, τ. II, σ. 4.

¹⁰² ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ 1992, τ. II, σ. 39.

Οικουμενικής Συνόδου της Νίκαιας¹⁰³, στον οποίο γίνεται αναφορά για δύο ή τρεις επισκόπους στην τέλεση της χειροτονίας, τους δύο κανόνες ΙΓ' και ΜΘ'¹⁰⁴ της τοπικής σύνοδου στην Καρχηδόνα (419), που ορίζουν τον ελάχιστο αριθμό των τριών επισκόπων. Ως προς την τέλεση της χειροτονίας, από τρεις επισκόπους, συμφωνεί και ο Ιωάννης Ζωναράς, ο οποίος σχολιάζοντας λέγει ότι, παρά τις αντιξοότητες (κατεπείγουσα ανάγκη, μήκος οδού), είναι ανάγκη να τελούν την χειροτονία τρεις επίσκοποι. Ο παρών κανόνας θα βρει σύμφωνους και τον Βαλσαμώνα και τον Αριστηνό αλλά και τον κανονολόγο του 14^{ου} αι. Ματθαίο Βλάσταρη¹⁰⁵.

Μία ακόμα πληροφορία σχετικά με τον χαρακτήρα της τελετής αντλούμε από την απάντηση του Θεοδώρου Βαλσαμώνα, ο οποίος απαντώντας σε ερώτηση, εάν γίνεται να τελεσθεί χειροτονία μέσα στην Τεσσαρακοστή, περίοδο με πένθιμο χαρακτήρα, απαντάει αρνητικά, ότι δεν τελείται επισκοπική χειροτονία παρά μόνο κατά τις ημέρες των Σαββάτων, των Κυριακών και του Ευαγγελισμού, υπερτονίζοντας ότι η χειροτονία είναι χαρμόσυνο γεγονός¹⁰⁶.

Τέλος, σχετικά με τα στάδια της τελετής της επισκοπικής χειροτονίας ενδιαφέρον παρουσιάζει η έκδοση του Β' κανόνα της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου¹⁰⁷, ο οποίος επιτάσσει ότι ο υποψήφιος επίσκοπος θα πρέπει να εξετάζεται από τον μητροπολίτη πριν ξεκινήσει τη χειροτονία και θα πρέπει να γνωρίζει καλά το ψαλτήριο, τους ιερούς κανόνες και το Ευαγγέλιο. Ο κανόνας αυτός, που κέλευε εξέταση του υποψηφίου προς χειροτονίαν, φαίνεται ότι επηρέασε την τελετουργική της χειροτονίας του επισκόπου και για αυτό εντοπίσαμε να προστίθεται το στάδιο της δημόσιας Ομολογίας της Πίστεως. Κατά τον Κωνσταντίνο Αρμενόπουλο, ο υποψήφιος προς χειροτονίαν επίσκοπος όφειλε να αναγνώσει μία Ομολογία Πίστεως αλλά και να εκφραστεί εγγράφως διά λιβέλου¹⁰⁸. Η πρακτική επίδοσης λιβέλου ήταν ήδη σε ισχύ, όπως μαρτυρεί σχετική πληροφορία στην ρλζ' νεαρά του Ιουστινιανού¹⁰⁹, που από ό,τι φάνηκε, δεν ήταν αρκετό για την Εκκλησία, η οποία προφανώς για

¹⁰³ ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ 1992, τ. II, σ. 122.

¹⁰⁴ ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ 1992, τ. III, σ. 325, 423.

¹⁰⁵ ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ 1992, τ. V, σ. 496.

¹⁰⁶ ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ 1992, τ. IV, σ. 490: *Και ή χειροτονία γάρ πανηγύρεως έστι καιρός και δοξολογίας Θεού, τοίς άξιους χαριζομένη πνευματικά άξιώματα.*

¹⁰⁷ ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ 1992, τ. II, σ. 560-561.

¹⁰⁸ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Πρόχειρον Νόμων*, σ. 380.

¹⁰⁹ NOVELLAE, τ. III, σ. 687.

μεγαλύτερη διασφάλιση απαιτούσε από τον υποψήφιο να εκφραστεί δημοσίως για το περιεχόμενο της πίστεώς του.

4. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ

Τα Λειτουργικά Υπομνήματα είναι πραγματείες που παρέχουν θεολογικό-συμβολικό υπομνηματισμό των ιερών τελετών. Οι συγγραφείς επιδιώκουν να ερμηνεύσουν θεολογικά τις ακολουθίες, την τάξη τους, τις μορφές και το περιεχόμενό τους, προκειμένου να βοηθήσουν τους ενδιαφερόμενους να κατανοήσουν το βάθος και την πνευματική αξία των λεγομένων και τελουμένων στη λατρεία¹¹⁰.

Τα δύο έργα που αναφέρονται στην τέλεση της χειροτονίας του επισκόπου είναι το *Περὶ ἐκκλησιαστικῆς Τεραρχίας*¹¹¹ που περιλήφθηκε στο ψευδεπίγραφο corpus που αποδόθηκε στον Διονύσιο Αρεοπαγίτη¹¹² και το σύγγραμμα του Συμεών Θεσσαλονίκης με τον τίτλο *Διάλογοι Ἐκκλησιαστικοῦ Ἀρχιερέως καὶ Κληρικοῦ περὶ τῶν Τερῶν τελετῶν καὶ περὶ ὅλων τῶν θείων Μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας*¹¹³.

Οι δύο αυτές πηγές είναι σημαντικές γιατί η μεν πρώτη εμφανίστηκε στα τέλη 5^{ου} αι. με αρχές 6^{ου} αι. και αποτέλεσε όχι μόνο τη βάση για τους μετέπειτα υπομνηματιστές¹¹⁴, αλλά και έτυχε σχολιασμού από τον Μάξιμο τον Ομολογητή¹¹⁵ (580-662) και παράφρασης από τον Βυζαντινό λόγιο ιεροδιάκονο Γεώργιο Παχυμέρη¹¹⁶ (1242-1310).

Το δε έργο του Συμεών Θεσσαλονίκης αποτελεί ένα σπουδαίο σύγγραμμα των αρχών του 15^{ου} αι., γιατί μας παρουσιάζει στοιχεία για την τέλεση της χειροτονίας όπως τελούνταν τα τελευταία χρόνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας και μας παρέχει όπως θα διαπιστώσουμε στοιχεία εξέλιξης στην τελετή της επισκοπικής χειροτονίας.

¹¹⁰ ΚΑΡΑΪΣΑΡΙΔΗΣ 2007, σ. 136.

¹¹¹ ΨΕΥΔΟ-ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ, *Περὶ ἐκκλησιαστικῆς Τεραρχίας*, ΕΠΕ 3, σ. 336-473.

¹¹² ΦΛΩΡΟΦΕΚΥ 1992, σ. 339-347.

¹¹³ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος*, PG 155, 33-696.

¹¹⁴ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΣ 2014 σ. 253-278.

¹¹⁵ Τα σχόλιά του είναι γνωστό ότι αναμείχθηκαν με τα σχόλια του Ιωάννη του Σκυθοπολίτη. βλ. ΜΑΞΙΜΟΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ, *Μυσταγωγία*, ΕΠΕ 14, σ. 14.

¹¹⁶ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Παράφρασις εἰς τὸν Ἅγιον ἱερομάρτυρα Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην*, PG 3, 369-585.

Για την επισκοπική χειροτονία στα αρεοπαγίτικα συγγράμματα στο κεφ. Ε' «Περὶ τῶν ἱερατικῶν τελειώσεων» αναφέρεται στη κλίση των γονάτων ἐπίπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου, για την σταυροειδῆ... σφραγίδα, για την επίθεση της δεξιάς ἱεραρχικῆς χειρός και για την επίθεση ἐπὶ της κεφαλῆς του χειροτονούμενου των θεοπαραδότων λογίων, δηλαδή του Ευαγγελίου¹¹⁷. Ο Μάξιμος ο Ομολογητής σχολιάζοντας τα παραπάνω δεν μας δίνει κάποια αλλαγή στην τάξη αλλά μας πληροφορεῖ επιπλέον ότι, μετά τις ευχές που διάβαζε ο χειροτονῶν ἐπίσκοπος, γινόταν ἡ ἀνάρρηση που σήμαινε ταυτόχρονα και ἀνακήρυξη σε ἐπίσκοπο του νεοχειροτονηθέντα¹¹⁸.

Ο Συμεὼν Θεσσαλονίκης στο *Περὶ τῶν ἱερῶν χειροτονιῶν* ἔχει μια εκτενέστατη παρουσίαση σχετικά με την χειροτονία του ἐπισκόπου¹¹⁹. Μέσα ἀπὸ την περιγραφή του Συμεὼν Θεσσαλονίκης διακρίνουμε ὅτι παρουσιάζεται ἡ τάξη του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ὅπως καταγράφεται στη *Διάταξη του Δημητρίου Γεμιστοῦ* (1386).

Τὰ επιπρόσθετα στοιχεία σχετικά με την τελετὴ της χειροτονίας που μας παρέχει ο Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἐδῶ, και εἶναι σημαντικά γιατί θα καταγραφούν μετέπειτα στα χειρόγραφα του 15^{ου} αἰ., εἶναι ἡ περιγραφή του σταδίου της Ομολογίας της Πίστεως, την οποία, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε στη σχετικὴ ἐνότητα, διαβάζει ο ἐπίσκοπος πάνω σε ζωγραφιὰ αετοῦ που συμβολίζει τον Ἰωάννη τον Θεολόγο. Μετά ἀπὸ την ομολογία θα λάβει τις δύο σφραγίσεις ἀπὸ τον ἀρχιεπίσκοπο¹²⁰.

Τρίτη σφράγιση θα λάβει κατὰ το στάδιο της ἀνακήρυξης, εφόσον γονατίσει δεξιά του χειροτονούντος ἐπισκόπου, ο οποίος θα ἐκφωνήσῃ την φράση: «*Ἡ θεία χάρις*»¹²¹ και μία τελευταία ευλογία θα λάβει στο στάδιο πρὶν την ἐνδυσση μετά την ἀνάγνωση και της δεύτερης ευχῆς¹²².

Ἐνα ἀκόμη στοιχείο που μας παρέχει ο Συμεὼν Θεσσαλονίκης σχετικά με την ἐνδυσση του υποψηφίου, εἶναι ὅτι αὐτὴ γίνεται στο χώρο του διακονικού και στην ἱερατικὴ στολή του τώρα θα προστεθεῖ και ἐπιγονάτιο, ως σύμβολο του ἀρραβώνα με την νύμφη Ἐκκλησία.

¹¹⁷ ΨΕΥΔΟ-ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ, *Περὶ ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, ΕΠΕ 3, σ. 427-429.

¹¹⁸ ΜΑΞΙΜΟΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ, *Σχόλια εἰς τὰ τοῦ ἁγίου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου*, ΕΠΕ 14Ε, σ. 407: ἀνάρρησις, δὲ ὅπερ νῦν καλοῦσιν ἐπικήρυξιν ἢ ἀνακήρυξιν.

¹¹⁹ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος*, PG 155, 396-425.

¹²⁰ Ὁ.π., PG 155, 409B-C.

¹²¹ Ὁ.π., PG 155, 416A.

¹²² Ὁ.π., PG 155, 421A.

Άλλοι υπομνηματιστές δεν ασχολήθηκαν με τις τελετές των χειροτονιών. Κάποιες μόνο σποραδικές αναφορές απαντούν στα συγγράμματα του Νικολάου Καβάσιλα (1322-1391). Στο πρώτο που φέρεται υπό τον τίτλο *Εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν*, ο Νικόλαος Καβάσιλας απαντώντας σε λατινικές μομφές αναφέρει ότι η χειροτονία επισκόπου και ιερέως τελειώνονται με τις ευχές που αναγιγνώσκονται. Ακόμα και στην Εκκλησία των Λατίνων, αν και επιχέουν μύρο στο κεφάλι του χειροτονούμενου, ο τελεστής εύχεται να κατέλθει σε αυτόν η θεία χάρη¹²³.

Σχετικά με την έκχυση του μύρου ο Νικόλαος Καβάσιλας αναφέρει στο έργο *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, ότι κατά την Π. Διαθήκη χειροτονούνταν με έκχυση μύρου οι βασιλείς και οι ιερείς ενώ μετά την Κ. Διαθήκη το μύρο παρέμεινε μόνο για τους βασιλείς, ενώ η χειροτονία τελεσιουργείται με την επίθεση των χειρών και την ανάγνωση των ευχών¹²⁴. Αυτήν την συνάφεια εντοπίζουμε στην πρώτη ευχή της χειροτονίας σχετικά με τη χρήση του βασιλέως και τη χειροτονία του επισκόπου¹²⁵.

Στο παραπάνω καταφάσκει και ο Συμεών Θεσσαλονίκης, ο οποίος τα διαχωρίζει και τονίζει ότι το χρίσμα είναι για τους βασιλείς ενώ για τους κληρικούς η χειροτονία¹²⁶. Την τελετή στέψης, στην οποία χρίεται ο αυτοκράτορας με μύρο, την παραδίδει ο Συμεών εκτενώς. Συγκεκριμένα έχριε με μύρο τον αυτοκράτορα ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, εκχέοντάς το σταυροειδώς και του διάβαζε δύο ευχές¹²⁷.

¹²³ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΒΑΣΙΛΑΣ, *Εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν*, ΕΠΕ 22, σ. 153.

¹²⁴ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΒΑΣΙΛΑΣ, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, ΕΠΕ 22, σ. 390: *Τεκμήρια δὲ. Πρῶτον μὲν τοῦ παλαιοῦ νόμου καὶ βασιλέας χρίοντος τὸν ἴσον τρόπον καὶ ἱερέας, ὁ τῆς Ἐκκλησίας θεσμός, ἐκείνους τῷ βασιλεύων, τοῖς ἱερεῦσιν ἐπιτίθησι χειρὰς καὶ τὴν τοῦ Πνεύματος εὐχεται χάριν, ὅπερ ἐστὶ δεικνύοντος καὶ τοῦτο καὶ κεῖνο πρὸς ταῦτα φέρειν καὶ τὴν αὐτὴν ἄμφω δύναμιν ἔχειν.*

¹²⁵ PARENTI-VELKOVSKA 1995, σ. 175: *Τῇ ἐπιφοιτήσει καὶ δυνάμει καὶ χάριτι τοῦ ἁγίου σου Πνεύματος ἐνίσχυσον, ὡς ἐνίσχυσας τοὺς ἁγίους σου προφῆτας, ὡς ἔχρισας τοὺς βασιλεῖς, ὡς ἡγίασας τοὺς ἀρχιερεῖς.*

¹²⁶ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος*, PG 155, 248D-249A.

¹²⁷ Ο.π., PG 155, 353C-D.

5. ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Στον βίο του Αγίου Δημητρίου επισκόπου Χύτρων (BHG 495), γίνεται αναφορά σχετική στην επισκοπική χειροτονία του, η οποία τελέστηκε κατά τη διάρκεια της Θ. Λειτουργίας. Για την περιγραφή της χειροτονίας ο άγνωστος συγγραφέας του βίου αναφέρει μόνο την επίθεση της δεξιάς χειρός του αρχιεπισκόπου και την επιφοίτηση του Αγ. Πνεύματος. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η περιγραφή, ότι μετά την χειροτονία παρατέθηκε δεξίωση¹²⁸.

Ο διάκονος Ιγνάτιος στον βίο του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικηφόρου (9^{ος} αι.) μας πληροφορεί ότι, κατά τη Θ. Λειτουργία της Αναστάσεως στο ναό της Αγ. Σοφίας πριν τη χειροτονία του, ανέγνωσε Ομολογία Πίστεως¹²⁹. Ο ίδιος ο Πατριάρχης Νικηφόρος (9^{ος} αι) στο έργο του Απολογητικός Μικρός αναφέρει ότι, μετά την Ζ' Σύνοδο, αποφασίστηκε να υπογράφεται Ομολογία Πίστεως και να εκφωνείται¹³⁰. Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, ότι η ιστορική συγκυρία της εικονομαχίας και η σύγκληση της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου, που εξέδωσε όπως είδαμε τον Β' κανόνα, σχετικό με την εξέταση του υποψηφίου, θέτοντας κριτήρια την γνώση του Ευαγγελίου, του Ψαλτηρίου και των Ιερών Κανόνων,

¹²⁸ ΒΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΧΥΤΡΩΝ, σ. 228-229: *Ἐν τούτοις τῆς συνήθους ὑπηρεσίας γενομένης τῆς ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως, ἀναδείκνυσι τούτον τῆς προειρημένης Χυτρίδων πόλεως ἐπίσκοπον, διὰ τῆς ἰδίας χειρὸς τὴν τοῦ παναγίου πνεύματος δηλώσας ἐπὶ τῇ τοῦ μακαρίου Δημητρίου κεφαλῇ ἐπιφοίτησιν, καὶ τὴν ἀναίμακτον θυσίαν τοῦτον ποιήσας προσαγαγεῖν, τὴν θεῖαν μυσταγωγίαν τετέλεκε. Οὕτως τε ἐν τῷ ἐπισκοπεῖω φιλοφρόνως αὐτὸν δεξιωσάμενος καὶ πάνδημον ἑορτὴν ἐκτελέσας, μετὰ πολλῆς περιφανείας καὶ φιλοφροσύνης, πρὸς τὴν αὐτῷ ἐγκεχειρισμένην ἐξαπέστειλε πόλιν·* ΑΝΔΡΕΟΥ 2014, σ. 41.

¹²⁹ ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΔΙΑΚΟΝΟΣ, Βίος Πατριάρχη Νικηφόρου, σ. 157.23-30: *Ἦνίκα γὰρ βασιλεὺς τε καὶ ἡ περὶ τὰ βασιλεία σύγκλητος ἐν τῷ μεγίστῳ νεῷ παρῆν τὰ τῆς φρικτῆς ἀναστάσεως ἐπιτελέσοντες ὄργια, ἡνίκα τὸν ἱερὸν χώρον ἐκείνον ἡ χρυσήλιος φωτοχυσία δαψιλῶς σελαγίζουσα τῆς ἐλπίζομένης ἀδιαδόχου λαμπρότητος τὰς μαρμαρυγὰς ὑπεκέρυττεν, ἡνίκα πᾶς ὁ τῆς ἐκκλησίας λευχειμονῶν συνέρρεεν ὄμιλος· τότε δὴ τότε τὸν τῆς πίστεως ὑπ' αὐτοῦ προταγέντα καὶ διομολογηθέντα καρδίᾳ καὶ στόματι, εἰτά τε καὶ τῷ κατ' αὐτὸν κλήρῳ προσφωνηθέντα θεῖον τόμον χερσὶν ἐπειλημμένος ἐπὶ τὴν θεῖαν χειροθεσίαν ἔτετο·*

¹³⁰ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, Απολογητικός Μικρός, PG 100, 841B: *Τῆς ἱερᾶς ἐβδόμης συνόδου αἰσίως καὶ θεοπρεπῶς τελεσθείσης, οἱ μετὰ ταῦτα εἰς ἱερωσύνης ἀξίωμα προχειρισθέντες, τῷ ὑπ' αὐτῆς ἐκτεθέντι ὄρῳ στέργοντες, ἰδιοχείρως, κατὰ τὴν παραδεδομένην ἀρχὴν συνήθειαν τῇ Ἐκκλησίᾳ, τοὺς οἰκείους σταυροὺς προτάξαντες, ἐμαρτύρησαν καὶ ὑπέγραψαν.*

δημιουργεί όπως φαίνεται από την παραπάνω πηγή την δημόσια Ομολογία Πίστεως μέσα στην ευχαριστιακή σύναξη που να εκφράζει και να δέχεται τη δογματική διδασκαλία των Οικουμενικών Συνόδων, συμπεριλαμβάνοντας και την Ζ' Σύνοδο.

Η πρώτη καταγεγραμμένη Ομολογία Πίστεως είναι του Πατριάρχη Φωτίου που σώζεται σε χειρόγραφο του 11^{ου} αι¹³¹. Για την λειτουργική χρήση συγκεκριμένης ομολογίας αργότερα εντοπίζουμε και σε διατάξεις του Οικουμενίου επισκόπου Τρίκκης¹³². Περιπτώσεις λιβέλων πίστεως που σώζονται και καταγράφονται στη συλλογή των F. Miklosich και J. Müller, φανερώνουν ότι η Ομολογία της Πίστεως δεν είχε μια καθορισμένη μορφή¹³³.

Στην αποτύπωση μιας συγκεκριμένη ομολογίας συνέβαλε καθοριστικά ο Πατριάρχης Γεώργιος Κύπριος Β' (1283-1289), ο οποίος αν και αρχικά ενωτικός, στην πορεία αναδείχθηκε πολέμιος της ένωσης γράφοντας και τον περίφημο τόμο πίστεως κατά του πατριάρχη Ιωάννη ΙΑ' Βέκκου¹³⁴. Το παραπάνω έργο του μαζί με την ομολογία του¹³⁵, κατά τον Ο. Raquez αποτέλεσε στη δημιουργία ενός *textus receptus* που πέρασε στα χειρόγραφα ευχολόγια¹³⁶.

Ο Θεοφάνης Ομολογητής (9^{ος} αι.) στη *Χρονογραφία* του, αναφερόμενος για τη μετάθεση από την Κύζικο στον θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως του Πατριάρχη Γερμανού, μας πληροφορεί ότι αναγνώσθηκε η φράση *Ψήφω καὶ δοκιμασία*, όπως ακριβώς την εντοπίσαμε στα χειρόγραφα ευχολογιακού περιεχομένου του 11^{ου} αι. Φυσικά πρόκειται για αντιγραφή, μιας και ο Θεοφάνης δεν είχε γεννηθεί όταν γινόταν η μετάθεση του πατριάρχη Γερμανού, αλλά η πληροφορία αυτή είναι σημαντική, γιατί μας δείχνει ότι η ομολογία της πίστεως τουλάχιστον στις μέρες του Θεοφάνη ήταν ήδη γεγονός¹³⁷. Την

¹³¹ DARROUZES REGESTES 537, σ. 446. Εντοπίζεται στο χειρόγραφο Vindobonensis gr. 7 f. 231 (11^{ος}).

¹³² ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΟΣ ΤΡΙΚΚΗΣ, *Αποφάσεις Συνοδικαὶ καὶ Διατάξεις Αρχιερατικά*, PG 119, 1157C-1160B.

¹³³ ΜΙΚΛΟΣΙΧ-ΜÜLLER, τ. Ι, σ. 20-22, τ. ΙΙ, σ. 112-4, 248-9, 293-5.

¹³⁴ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β' ΚΥΠΡΙΟΣ, *Ἐκθεσις τοῦ τόμου τῆς πίστεως κατὰ τοῦ Βέκκου*, PG 142, 233-246.

¹³⁵ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β' ΚΥΠΡΙΟΣ, *Ὁμολογία τοῦ αὐτοῦ Πατριάρχου Κυροῦ Γρηγορίου*, PG 142, 247-252.

¹³⁶ RAQUEZ 1988, σ. 477-488. CHUPUNGO 2000, σ. 213-214.

¹³⁷ ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ, *Χρονογραφία*, τ. Ι, σ. 384.18-385.4: τῆς γ' ἰνδικτιῶνος μηνὶ Αὐγούστῳ ια', μετετέθη Γερμανὸς ἀπὸ τῆς μητροπόλεως Κυζίκου εἰς Κωνσταντινούπολιν.

πληροφορία αυτήν την επαναλαμβάνουν αυτούσια ο Συμεών Λογοθέτης (10^{ος})¹³⁸ και ο Γεώργιος Κεδρηνός (11^{ος})¹³⁹.

Λίγο αργότερα ο διάκονος Ιγνάτιος (9^{ος} αι) στο *Βίο του Πατριάρχη Νικηφόρου*¹⁴⁰, όπως ήδη αναφερθήκαμε, κάνει λόγο για την γραπτή Ομολογία Πίστεως, αλλά και για την τριπλή αναφώνηση του Άξιος από τον λαό¹⁴¹. Στην αγιολογική συλλογή του Συμεών Μεταφραστού (10^{ος} αι.) και συγκεκριμένα στον βίο του Οσίου Στεφάνου του νέου (BHG 1666) εντοπίζουμε ότι κατά τη χειροτονία αναφώνησαν το Άξιος¹⁴², όπως ακριβώς απαντά και στην χειροτονία του επισκόπου στη χειρόγραφη ευχολογιακή παράδοση. Οι δύο αυτές αγιολογικές πηγές διασώζουν την πρακτική αναφωνήσεως του Άξιος στις επισκοπικές χειροτονίες πριν από την ευχολογιακή παράδοση.

Στον βίο του πατριάρχη Ιγνατίου του Νικήτα Δαβίδ Παφλαγώνος¹⁴³ (9^{ος} -10^{ος} αι.) (BHG 817), εντοπίζουμε την εξής φράση: *τοὺς ἐπὶ χειροτονία δὲ κηρούς τῶν αὐτοῦ χειρῶν ἀπορρίψας*¹⁴⁴. Η διατύπωση αυτή περί κεριών χειροτονίας αναμφίβολα δημιουργεί ερωτηματικά για το τί είναι τα κεριά χειροτονίας. Η απάντηση δύναται να αναχθεί μέσα από τις

ἐφ' ἧ καὶ κιτατόριν μεταθεσίμου τὸ ὑποτεταγμένον ἐκπεφώνηται· ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν θεοσεβεστάτων πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, καὶ παντὸς τοῦ εὐαγοῦς κλήρου, καὶ τῆς ἱερᾶς συγκλήτου, καὶ τοῦ φιλοχρίστου λαοῦ τῆς θεοφυλάκτου ταύτης καὶ βασιλίδος πόλεως, ἡ θεία χάρις, ἡ πάντοτε τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα καὶ τὰ ἐλλείποντα ἀναπληροῦσα, μετατιθῇσι Γερμανόν, τὸν ὀσιώτατον πρόεδρον τῆς Κυζικηνῶν μητροπόλεως, εἰς ἐπίσκοπον ταύτης τῆς θεοφυλάκτου καὶ βασιλίδος πόλεως. ἐγένετο δὲ ἡ παρούσα μετάθεσις κατὰ παρουσίαν Μιχαήλ, τοῦ ὀσιωτάτου πρεσβυτέρου καὶ ἀποκρισιαρίου τοῦ ἀποστολικοῦ θρόνου, καὶ λοιπῶν ἱερέων καὶ ἐπισκόπων, ἐπὶ Ἀρτεμίου βασιλέως.

¹³⁸ ΣΥΜΕΩΝ ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ, *Χρονογραφία*, σ. 171.12-20.

¹³⁹ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΕΔΡΗΝΟΣ, *Επιτομή Ιστοριῶν*, τ. Ι, σ. 786.5-12.

¹⁴⁰ ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΔΙΑΚΟΝΟΣ, *Βίος Πατριάρχη Νικηφόρου*, σ. 157.23-30.

¹⁴¹ ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΔΙΑΚΟΝΟΣ, *Βίος Πατριάρχη Νικηφόρου*, σ. 158.8-10: *τῆς οὖν ἱερᾶς τελετῆς ἐπιπνοία θεία τὴν περαιίωσιν εἰληφνίας, ὁ λαὸς τήν, "ἄξιος ἐπὶ τῷ ἄξίῳ", κατ' ἀξίαν φωνὴν τρισσῶς ὑπεκρίνατο.*

¹⁴² ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Στεφάνου τοῦ Νέου*, σ. 80.735-742: *Ὡς γὰρ ἐν σκηνῇ παίζοντες προδήλως οὐτι σπουδάζοντες, ἄμφω ἐπ' ὀκρίναντος ἀνελθόντες, εἴτα χερσὶν ἐναγέσιν ὁ βασιλεὺς τὴν ἱερὰν διπλοῖδα τὸν μιὰρὸν ἀνιέρως ἀμφιεννύει, τὸ ἄξιος ἐκφωνήσας εἰς τὸν πολλῆς μᾶλλον αἰσχύνῃς καὶ διαβολῆς ἄξιον.*

¹⁴³ ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ 1999, σ. 138.

¹⁴⁴ ΝΙΚΗΤΑΣ ΔΑΒΙΔ ΠΑΦΛΑΓΩΝ, *Βίος ἥτοι ἄθλησις τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰγνατίου Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως*, σ. 57: *τοὺς ἐπὶ χειροτονία δὲ κηρούς τῶν αὐτοῦ χειρῶν ἀπορρίψας*

μεταγενέστερες πηγές. Στο ιστορικό έργο του ο Γεώργιος Παχυμέρης (1261-1308) αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας στέλνει μετά την εκλογή στον υποψήφιο πατριάρχη την ποιμαντορική ράβδο και διβάμβουλο¹⁴⁵ ή δεκανίκιο και τον λαμπαδούχο¹⁴⁶ να επιδώσει το διβάμβουλο και την ράβδο.

Ο Συμεών Θεσσαλονίκης περιγράφοντας την ψηφοφορία των αρχιερέων, μεταφέρει ότι πριν ξεκινήσει η διαδικασία εκλογής, ανάπτουν τρία κεριά έμπροσθεν της εικόνας του Χριστού εις δόξαν και τύπον της Αγίας Τριάδος και ως ένδειξη πηγής φωτισμού¹⁴⁷. Στο σημείο αυτό παρεμπιπτόντως θα αναφέρει ότι η χρήση του τρικηρίου από τον αρχιερέα ξεκινάει από αυτό το σημείο¹⁴⁸. Εάν συνδέσουμε τις δύο αυτές μαρτυρίες του Παχυμέρη και του Συμεών Θεσσαλονίκης δύναται να αναχθεί το συμπέρασμα ότι ο υποψήφιος προς χειροτονία πατριάρχης ελάμβανε το δικήριο (διβάμβουλο) και αντίστοιχα οι απλοί υποψήφιοι προς χειροτονίαν επίσκοποι, κατά την τελετή του μηνύματος όλοι άναπταν κεριά¹⁴⁹.

Ο χάρτης που επιδιδόταν κατά τη χειροτονία σύμφωνα με τη μαρτυρία τον Συνεχιστή του Θεοφάνη (11^{ος}), αντικαταστάθηκε με ολόκληρο συνοδικό τόμο κατά τη χειροτονία του Πατριάρχη Θεοφύλακτου (933), στην οποία οι εκ Ρώμης τοποτηρητές διάβασαν τον συνοδικό τόμο που αφορούσε στην εκλογή του νέου πατριάρχη¹⁵⁰. Εδώ, εκτός από το ιστορικό γεγονός που μας παραδίδεται, έχουμε την πληροφόρηση για τη συμμετοχή του πατριαρχείου Ρώμης κατά τη διάρκεια της χειροτονίας και

¹⁴⁵ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, τ. III, σ. 207. 26-18: ἀλλ' ἐκεῖνος τὴν ποιμαντικὴν βακτηρίαν λαβὼν παρὰ τοῦ κρατοῦντος, ὡς εἴθιστο, τιμᾶται καὶ διβαμβούλῳ. καὶ πρώτη ἑκατομβαιῶνος μηνὸς τὴν χειροτονίαν δέχεται.

¹⁴⁶ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, τ. I, σ. 163. 22-23.

¹⁴⁷ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος*, PG 155,401A.

¹⁴⁸ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος*, PG 155, 401A

¹⁴⁹ Ὑπάρχει περίπτωση νὰ ελάμβανε καὶ τὸ τρικῆριο σὲ αὐτὸ τὸ στάδιο βλ. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος*, PG 155, 405C.

¹⁵⁰ ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ, σ. 422.3-9: Χειροτονεῖται δὲ πατριάρχης ὁ ῥηθεὶς τοῦ βασιλέως υἱὸς Θεοφύλακτος, Φεβρουαρίῳ μηνὶ δευτέρᾳ ἰνδικτιῶνος ἔκτης, τοῦ πατρώου φρονήματος ἐφ' ᾧ πασὶν ἐξερχόμενος, ἀλλὰ καὶ τοῖς πρόσω παρεκτεινόμενος κατορθώμασι μετὰ καὶ τῆς προσοῦσης ἐλλογιμότητος, τοποτηρητῶν ἐκ Ρώμης ἀνελθόντων καὶ τόμον συνοδικὸν ἐπιφερόμενοι περὶ τῆς αὐτοῦ χειροτονίας διαγορεύοντα· οἱ καὶ πατριαρχικῶ θρόνῳ τοῦτον ἐνίδρυσαν.

αντί χάρτη¹⁵¹, όπως ορίζεται για την προβολή, διαβάστηκε συνοδικός τόμος που όριζε Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως τον Θεοφύλακτο.

Στον βίο του οσίου Παύλου του Λατρινού (10^{ος} αι.) (BHG 1474) αναφέρεται χειροτονία *ex saltum*, κατά την οποία από διάκονος σε μία μέρα ανήλθε στον επισκοπικό βαθμό, αναλαμβάνοντας την επισκοπή της Πάτρας¹⁵². Για αθρόον χειροτονία κάνει λόγο και ο Γεώργιος Κεδρηνός (11^{ος}) στη Σύνοψη Ιστοριών του. Αναφερόμενος στον θάνατο του πατριάρχη Ταρασίου και την ανάληψη του θρόνου από τον Νικηφόρο αναφέρει, πέραν της ψήφου κλήρου και λαού, την αθρόον χειροτονία, η οποία προκάλεσε αντιδράσεις και σχίσμα από τον τότε ηγούμενο της Μονής Στουδίου Θεόδωρο¹⁵³. Την παραπάνω πληροφορία αναφέρει και ο Ι. Ζωναράς στην Έπιτομή Ιστοριών¹⁵⁴. Ο ίδιος σε λόγο του για τον Πατριάρχη Σωφρόνιο (7^ο αι.) θα αναφερθεί και θα κάνει λόγο για την αναφώνηση του άξιος από το εκκλησίασμα. Εντύπωση ωστόσο δημιουργεί ότι χρησιμοποιεί για τη χειροτονία τον όρο *ιερών χρίσμα*.¹⁵⁵ Ο Γεώργιος

¹⁵¹ ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, τ. Ι, σ. 236.

¹⁵² ΒΙΟΣ ΑΓ. ΠΑΥΛΟΥ ΛΑΤΡΙΝΟΥ, σ. 157, κεφ. 41.15, *Καὶ παρὰ τοῦτο καὶ πέρας ἔσχε μετ' ὀλίγον ἢ πρόρρησις, καὶ μητροπολίτης ἐκεῖνος, ὃν ἔφημεν τὸν τῶν διακόνων ἔχειν βαθμόν, χειροτονεῖται Πατρῶν, Νέας ταύτας καλεῖν εἰθισμένον.*

¹⁵³ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΕΔΡΗΝΟΣ, Σύνοψις Ιστοριών, τ. II, σ. 34.3-11: *Τῷ δ' ἔτει Ταράσιος ὁ ἀγιώτατος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἀπεβίω ἐνδόξως, καὶ ἐτάφη ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ κτισθέντι μοναστηρίῳ ἐν τῷ στενωπῷ. τῇ δ' τῆς πρώτης ἐβδομάδος τῶν νηστειῶν καὶ τῇ μεγάλῃ κυριακῇ ἐχειροτονήθη Νικηφόρος ὁ ἀγιώτατος πατριάρχης ἀπὸ ἀσηκρῆτις, ψήφῳ παντὸς λαοῦ καὶ τοῦ βασιλέως καὶ τῶν ἱερέων. Πλάτων δὲ καὶ Θεόδωρος ἡγούμενος τῶν Στουδίου οὐ συνηυδόκησαν τῇ χειροτονίᾳ Νικηφόρου, ἀλλὰ καὶ σχίσμα ἐποίησαν, αἰτίαν δὴθεν εὐλογον ἔχοντες τὸ μὴ δεῖν ἀπὸ λαϊκῶν ἀθρόως εἰς ἐπίσκοπον ἀνατρέχειν.*

¹⁵⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΩΝΑΡΑΣ, Έπιτομή Ιστοριών, σ. 305.1-7: *Νικηφόρος ὁ ἀοίδιμος ψήφῳ κοινῇ κατὰ τὴν τοῦ πάσχα κυριακὴν πατριάρχης κεχειροτόνητο, ἀσηκρῆτις τυγχάνων, Πλάτωνος καὶ Θεοδώρου τοῦ γεγονότος ἡγουμένου τῆς τοῦ Στουδίου μονῆς στασιασάντων διὰ τὴν τοῦ μάκαρος ἐκείνου χειροτονίαν, ὅτι ἀθρόως ἐκ λαϊκῶν εἰς τὴν ἐπισκοπὴν προκεχείριστο.*

¹⁵⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΩΝΑΡΑΣ, Υπόμνημα στον Σωφρόνιο Ιεροσολύμων, σ. 565. 165-175: *Ἐτερος μὲν οὖν τις ἴσως θεῖαν εἶναι τὴν κλῆσιν ἐνόμισε, καὶ προσέδραμεν ἂν ἐτοίμως τῇ ψήφῳ, ὡς ἄνωθεν διὰ ταύτης καλούμενος. Ὁ δ' ὑπεχώρει μᾶλλον καὶ ἀνεδύετο, καὶ ὑπὲρ αὐτὸν ἐκάλει τὸ μέγα τοῦτο τῆς ἀρχιερωσύνης ἀξίωμα. Καὶ ἦν ἀγὼν τοῖς τε ψηφισαμένοις καὶ τῷ μεγάλῳ τούτῳ πατρί, τῷ μὲν, διαδράναι τὴν ψῆφον καὶ τὴν χειροτονίαν μὴ καταδέξασθαι, τοῖς δέ, πείσαι τοῦτον ὑπελθεῖν τὸ λειτούργημα, καὶ τὸ χρίσμα μὴ ἀπανήνασθαι. Ἔδει μέντοι νικῆσαι τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἐπεὶ κακεῖθεν ἡ ψῆφος ἐξήνεκτο. Καὶ μέντοιγε καὶ νικᾷ· καὶ χρίεται τὸ χρίσμα τὸ ἱερὸν ὁ τούτῳ προσήκων καὶ ἀτεχνῶς τοῦ βήματος ἄξιος· καὶ τοὺς τῆς ἐκκλησίας οἶακας ἐγχειρίζεται, ὁ τούτους εἰδὼς εὐφυῶς καὶ τεχνηέντως*

Ακροπολίτης στη Χρονική Συγγραφή αναφέρει και αυτός περιστατικό αθρόον χειροτονίας που έγινε ύστερα από απαίτηση του αυτοκράτορα Θεοδώρου Β' (1254-1258) να εκλέξει πατριάρχη στη χηρεύουσα θέση, ώστε να στεφθεί εκείνος, επιλέγοντας τον μοναχό Αρσένιο, ο οποίος πέρασε από τους τρεις βαθμούς σε μία μέρα¹⁵⁶ και έγινε ο γνωστός Πατριάρχης Αρσένιος Αυτωρειανός (1254-1260 και 1261-1265).

Ο Γεώργιος Παχυμέρης (1261-1308) στο ιστορικό του σύγγραμμα παρουσιάζει τη χειροτονία του Πατριάρχη Αθανασίου και μας πληροφορεί για τοποθέτηση του Ευαγγελίου στον τράχηλο του προχειριζομένου¹⁵⁷. Μας πληροφορεί επίσης και για τη συνήθεια να δίνεται στον υποψήφιο προς χειροτονίαν πατριάρχη η βακτηρία¹⁵⁸, πρακτική που την επιβεβαιώνει και ο Συμεών Θεσσαλονίκης¹⁵⁹.

Ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ως συνεχιστής του Γ. Παχυμέρη, στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* (1204-1359), αναφερόμενος στον Πατριάρχη Γρηγόριο Β' τον Κύπριο (1283-1289) μας δίνει αρκετές πληροφορίες. Κατ' αρχάς μας αναφέρει ότι ασκούσε τα διοικητικά του καθήκοντα πριν ακόμα χειροτονηθεί στον επισκοπικό βαθμό λαμβάνοντας την ποιμαντική του ράβδο από τον αυτοκράτορα¹⁶⁰. Συνεχίζοντας παρουσιάζει τη σειρά εξέλιξής του από αναγνώστη σε διάκονο και πρεσβύτερο και τέλος σε επίσκοπο¹⁶¹, πιθανόν οι χειροτονίες να έγιναν η μια μετά την άλλη την

μεταχειρίζεσθαι· καὶ οὐκ ἔστιν εἰπεῖν ὅση γέγονε τῆς τῶν πιστῶν ἐκκλησίας ἐπίδοσις, ἐκ τῆς δεξιᾶς τοῦδε τοῦ ἀνδρὸς μεταχειρήσεώς τε καὶ κυβερνήσεως.

¹⁵⁶ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ, *Χρονική Συγγραφή*, τ. Ι, σ. 107. 10-13 : ἐπεὶ δὲ τὴν ἀπὸ τῆς Νικαίας ἔξοδον ἔσπευδε, διὰ τὰ χουσι τοῖς ἀρχιερεῦσι προστάττει χειροτονῆσαι πατριάρχην αὐτὸν ὁ βασιλεὺς· οἱ καὶ οὕτως διεπράξαντο, ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ διάκονον καὶ ἱερέα καὶ πατριάρχην αὐτὸν ἐκτελέσαντες.

¹⁵⁷ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. ΙΙΙ, σ. 165.

¹⁵⁸ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. ΙΙΙ, σ. 207, 25-28:

ἀλλ' ἐκεῖνος τὴν **ποιμαντικὴν βακτηρίαν λαβὼν** παρὰ τοῦ κρατοῦντος, ὡς εἴθιστο, τιμᾶται καὶ διβαμβούλῳ. καὶ πρώτη ἑκατομβαιῶνος μηνὸς τὴν χειροτονίαν δέχεται.

¹⁵⁹ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, PG 155, σ. 441C-D.

¹⁶⁰ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ρωμαϊκή ἱστορία*, τ. Ι, σ. 165.21-164.1: προεβλήθη μέντοι παρὰ τοῦ βασιλέως μετὰ τὰς ψήφους καὶ μαρτυρίας τὰς ὀφειλούσας καὶ τὴν ποιμαντικὴν ράβδον ἐπὶ τοῦ βασιλικοῦ βήματος παρὰ τῆς τοῦ βασιλέως εἰλήφει χειρὸς κατὰ τὸ πάλαι κρατῆσαν ἔθος. καὶ ἦν διενεργῶν καὶ διοικῶν ἔστιν ἂν τῶν πατριαρχικῶν δικαίων, ὅσα οὐχ ἱερωσύνης ἐδεῖτο.

¹⁶¹ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ρωμαϊκή ἱστορία*, τ. Ι, σ. 165.7-10: καὶ ἐς διάκονόν τε καὶ ἱερέα ἐξ ἀναγνώστου προβιάσας ὁ ῥηθεὶς Ἡρακλείας Γρηγόριον τὸν ἐκ Κύπρου, εἶτα καὶ **πατριάρχην κεχειροτόνηκε** τοῦτον, συλλειτουργοῖς χρησάμενος ἀμφοτέροις ἐκείνοις τοῖς ἐπισκόποις, τῷ τε Κοζύλῃ καὶ τῷ Δεβρῶν.

ίδια μέρα. Η πιθανότητα να χειροτονήθηκε σε μία μέρα ενισχύεται και από την αναφορά του Γρηγορά, ότι οι κατήγοροί του προφασίστηκαν ότι είχε λάβει χειροθεσία αναγνώστη από Λατίνους¹⁶².

Ο Ιωάννης Απόκαυκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου (1204-1232), στις επιστολές του, μας σώζει δύο ενδιαφέροντα στοιχεία. Το πρώτο εξάγεται από μία επιστολή του προς τους αρχιερείς της μητροπόλεώς του (Αετού, Αχελώου, Βουθρωτού και Αδραγαμέστου). Επειδή εκείνος δεν μπορεί λόγω ασθένειας των γονάτων του, τους ζητάει να εκλέξουν επισκόπους Βόνιτσας και Βελλάς και αναφέρει σχετικά με τη χειροτονία ότι υπάρχει η συνήθεια του ασπασμού πριν τη χειροτονία. Εδώ παρουσιάζει τελετουργικό στοιχείο που το εντοπίζουμε αργότερα στη Διάταξη του Δημητρίου Γεμιστού (1386), όπου γίνεται ο ασπασμός μετά την Ομολογία της Πίστεως¹⁶³. Το δεύτερο στοιχείο εξάγεται από την επιστολή του προς τον Κλήμεντα Μονομάχο που του εξιστορεί μία φαιδρή ιστορία με έναν Αρχιμανδρίτη Ιωαννίκιο από τα Ιωάννινα, ο οποίος όντας φιλόδοξος αλλά και ανόητος κατά τα λεγόμενα του Απόκαυκου, ήθελε να γίνει επίσκοπος Ιωαννίνων¹⁶⁴. Μέσα στην εξιστόρηση μας παραδίδει τη σειρά των ενεργειών προς τη χειροτονία¹⁶⁵.

¹⁶² ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ρωμαϊκή ιστορία*, τ. 1, σ. 165.17: *ὡς ἀναγνώστου χειροθεσίαν παρὰ Λατίνων ἐδέξατο*.

¹⁶³ ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *Επιστολή Ιζ'*, σ. 77, 15-21: *καὶ πρῶτον μὲν ἀσπασάσθωσαν κατὰ τὴν ἐν τοῖς τοιούτοις συνήθειαν εἶτα καὶ χειροτονηθήτωσαν. καὶ τὸν ἐμὸν ἀναπληρωσάτω τόπον ὁ ἱερώτατος Αετοῦ ὡς καὶ τοῦ τόπου ἐπίσκοπος καὶ θρόνον λαχὼν ὑψηλότερον. καὶ ὁ Θεός, ὁ πληρωτὴς καὶ δοτὴρ παντός ἀγαθοῦ, συμπράξοι ὑμῖν ἐπὶ ταῖς τοιαύταις χειροτονίαις καὶ τὴν κραταιὰν αὐτοῦ χεῖρα ἐκτείνας ἐξ οὐρανοῦ ἄψαιτο τῶν κεφαλῶν τῶν χειροτονηθῆναι μελλόντων καὶ ἀγίασοι αὐτούς, τῷ Πνεύματι αὐτοῦ τῷ ἁγίῳ*.

¹⁶⁴ Ὁ.π., σ. 237.

¹⁶⁵ ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *Επιστολή ΡΣΤ'*, καὶ *συνελθεῖν ἐπισκόπους καὶ ψῆφον γενέσθαι καὶ ἀκολούθως προβῆναι μῆνυμα, εἶτα καταδοχήν, εἶτα χειροτονίαν*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΙΤΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΕΙΚΑΣΤΙΚΗΣ ΑΠΟΔΟΣΗΣ

Οι προϋποθέσεις και τα αίτια για την έναρξη αποτύπωσης της χειροτονίας δε μπορούν με ασφάλεια να ερευνηθούν, ιδιαίτερα στη περίοδο μεταξύ 7^{ου} και 8^{ου} αι. που εμφανίζεται, εποχή κατά την οποία οι πηγές υστερούν ποσοτικά και ποιοτικά. Το πρόβλημα εντείνεται και από την αβεβαιότητα στην χρονολόγηση του πρώτου δείγματος εικαστικής απόδοσης χειροτονίας.

Η εικαστική παρουσία της χειροτονίας αρχίζει με το ελεφαντοστέινο πλακίδιο που διακοσμεί τον θρόνο που συμβατικά ονομάστηκε του «Grado», για το οποίο δεν υπάρχει ασφαλής χρονολόγηση, αλλά σύμφωνα με νεότερες μελέτες¹⁶⁶ τοποθετείται χρονολογικά ανάμεσα από τον 7^ο και 8^ο αι. (Κ 1).

Η χειροτονία που αποδίδεται εντάσσεται στην διηγηματική ροή των σκηνών του βίου του Απ. Μάρκου, στην οποία ο Απ. Μάρκος χειροτονεί τον Ανιανό επίσκοπο. Οι σκηνές αυτές ομιλία-βάπτισμα χειροτονία και ίαση, κάθε μία, παρουσιάζει γεγονότα με χαρισματικό χαρακτήρα, προβάλλοντας έτσι τα χαρίσματα του Απ. Μάρκου. Το ελεφαντοστέινο πλακίδιο αποτελεί την πρώτη προσπάθεια εικαστικής αποτύπωσης και μεμονωμένο παράδειγμα γλυπτικής εικαστικής απόδοσης τελετής επισκοπικής χειροτονίας.

Η δεύτερη αποτύπωση σώζεται στο ψαλτήριο Kludon f. 67v (Κ 2) όπου σε τελείως διαφορετικό εικονογραφικό περιεχόμενο θα αποτυπωθεί η σιμωνιακή χειροτονία¹⁶⁷. Η επιγραφή, η απουσία Ευαγγελίου από τα χέρια του χειροτονούντος επισκόπου, η λήψη νομισμάτων και η απόδοση δαιμονικής μορφής που επιγράφεται ως *φιλάργυρος δαίμων* θα αποτελέσει απόδοση προπαγανδιστική, σύμφωνα με τον C. Walter, από τους εικονόφιλους προς τους εικονομάχους¹⁶⁸. Η σιμωνιακή χειροτονία κατά την κανονική παράδοση της Εκκλησίας ήταν έκφραση βλασφημίας

¹⁶⁶ BÜHL 2012, σ. 45-50.

¹⁶⁷ ΡΑΛΛΗΣ ΠΟΤΛΗΣ, τ. Ι, σ. 43, 61, τ. ΙΙ, σ. 37, 217, 354, 572, 631, τ. ΙV, σ. 278, 368, 375, 404, 471.

¹⁶⁸ WALTER 1978, σ. 117.

κατά του Αγ. Πνεύματος και των χαρισμάτων του¹⁶⁹ και χρησιμοποιήθηκε για προπαγανδιστικούς σκοπούς¹⁷⁰. Γι' αυτό η μικρογραφία έγινε επεξηγηματική στο ψαλμικό χωρίο 68.28: *πρόσθεσ ἀνομίαν ἐπὶ τὴν ἀνομίαν αὐτῶν καὶ μὴ εἰσελθέτωσαν ἐν δικαιοσύνῃ σου*¹⁷¹. Την ίδια εικαστική αντίληψη θα εντοπίσουμε και σε δύο ακόμα ψαλτήρια στο ψαλτήριο του Θεοδώρου (1066) στο f. 88r (K 6) που βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Λονδίνου και στο barberinus gr. 372 στο f. 115v (1050) (K 7) της Βατικάνειας βιβλιοθήκης.

Η τρίτη απόδοση χειροτονίας θα γίνει περίπου τέσσερις δεκαετίες αργότερα στον parisinus gr. 510 που περιέχει ομιλίες του Αγ. Γρηγορίου και που η έρευνα τον έχει συσχετίσει με τον κύκλο του εικονόφιλου πατριάρχη Φωτίου¹⁷². Στον κώδικα αυτόν θα αποτυπωθούν δύο σκηνές επισκοπικών χειροτονιών, στο f. 67v η επισκοπική χειροτονία του Αγ. Γρηγορίου επισκόπου Σασίμων (K 3) και στο f. 452 η επισκοπική χειροτονία στο πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης (K 4). Οι επισκοπικές χειροτονίες του Αγ. Γρηγορίου αποτελούν παραστάσεις στην εκτενή διηγηματική ροή σκηνών του βίου του Αγίου. Οι παραστάσεις αυτές αποτελούν την πιο ρεαλιστική αποτύπωση επισκοπικής χειροτονίας και δεν έτυχαν όμως περαιτέρω διάδοσης. Μικρογραφίες επισκοπικών χειροτονιών θα συνεχίσουν να ιστορούνται σε χειρόγραφα μέχρι και τον 12 αι. όπως στο γνωστό χειρόγραφο του Σκυλίτζη (K 8-15).

Την μεγαλύτερη εικαστική παραγωγή παραστάσεων χειροτονιών θα εντοπίσουμε μέσα από τον κύκλο του Αγ. Νικολάου που θα εμφανιστεί τον 11^ο αι. Σε διαφορετική εικαστική αντίληψη σε σχέση με τις προγενέστερες αποτυπώσεις χειροτονιών που όμως ακολουθεί την τελετουργική της εποχής και όχι τον βίο του ή κάποιο άλλο πρότυπο¹⁷³. Η εικαστική παρουσία ξεκινά με μικρογραφικές σκηνές σε βημόθυρο που σώζεται στη Μονή Σινά, στην οποία για πρώτη φορά θα αποδοθεί η χειροτονία του διακόνου και του επισκόπου (K 39). Οι μικρογραφικές παραστάσεις αυτές θα κοσμήσουν το κάτω μέρος του βημοθύρου ως παραστάσεις στη διηγηματική ροή σκηνών του βίου του Αγ. Νικολάου.

¹⁶⁹ KONTAΛΗ 2003, σ. 59-65

¹⁷⁰ CORRIGAN 1992, σ. 29

¹⁷¹ Ψλμ 68.28, SEPTUAGINTA, σ. 72.

¹⁷² DER NERSESSIAN 1962, σ. 227. BRUBAKER 1999, σ. 7.

¹⁷³ ŠEVČENCO 1983, σ. 156.

Οι παραστάσεις αυτές θα επηρεάσουν εικονογραφικά τα χειρόγραφα του 12^{ου} αι. όπως το Χρονικό του Σκυλίτζη¹⁷⁴ και το χειρόγραφο A.N.I 8, ff. On, P, της βιβλιοθήκης του πανεπιστημίου του Bale¹⁷⁵ (K 16-17) που περιέχει σχόλια του Ηλία επισκόπου Κρήτης σε ομιλίες του Αγ. Γρηγορίου¹⁷⁶.

Ο κύκλος του βίου του Αγ. Νικόλαου, θα περάσει και θα ενταχθεί σε εικονογραφικά προγράμματα ναών. Η πρώτη ιστόρηση απαντά στον ναό της Αγ. Σοφίας στη Μονεμβασιά (1180/90) (K 18) και θα συνεχίζει να ιστορείται ο κύκλος μέχρι το τέλος της βυζαντινής αυτοκρατορίας σε ναούς όλης της επικράτειας. Ο κύκλος του Αγ. Νικόλαου θα επηρεάσει και θα αναπτύξει και άλλους διηγηματικούς κύκλους Αγίων. Όπως για παράδειγμα ο κύκλος του Αγ. Ευθυμίου στο ομώνυμο παρεκκλήσιο του Αγ. Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη (1302/3), όπου δεν απαντά όμως χειροτονία επισκόπου αλλά χειροθεσία αναγνώστου και χειροτονία πρεσβυτέρου¹⁷⁷. Η χειροτονία του επισκόπου θα ιστορηθεί στην Παναγία Οδηγήτρια στο Ρεέ (1330/7) (K 32), στον κύκλο του βίου του Αγ. Αρσενίου πατριάρχη των Σέρβων, όπου ο Αγ. Αρσένιος θα χειροτονηθεί υπό του Αγ. Σάββα.

Μέσα από την σύντομη και ενδεικτική παρουσίαση της πορείας των εικαστικών αποδόσεων των χειροτονιών και την μέχρι τώρα ιστορική και αρχαιολογική έρευνα διαφαίνεται ότι, πρώτον τον 7^ο αι. εμφανίζεται η επισκοπική χειροτονία και, πολύ σωστά κατά την γνώμη μας, ο C. Walter επισημαίνει ότι η επικύρωση του 8^{ου} βιβλίου των Αποστολικών Διαταγών από την Πενθέκτη σύνοδο (691/2), στο κείμενο του οποίου ξεκινά με την κλήση του Απ. Παύλου, την χειροτονία του Απ. Ιακώβου ως πρώτο επίσκοπο Ιεροσολύμων και συνεχίζει με την εκλογή του επισκόπου, ήταν ένα κείμενο που επηρέασε στο να αυξηθεί το ενδιαφέρον για την τελετή των χειροτονιών¹⁷⁸.

Συμφωνώντας με την παραπάνω άποψη, προσθέτουμε, ότι κατά την άποψή μας το όλο νομοθετικό έργο της Πενθέκτης Συνόδου, πέρα από την μεγάλη νομική συμβολή¹⁷⁹, υπήρξε καθοριστικό για θέματα σχετικά

¹⁷⁴ TSAMAKDA 2003, σ. 325.

¹⁷⁵ WALTER 1982, σ. 131.

¹⁷⁶ ΗΛΙΑΣ ΚΡΗΤΗΣ, *Σχόλια εις τὸν ἅγιον Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν*, PG 36, 757-898.

¹⁷⁷ ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ 2008, σ.141-144, εικ. 94, εικ. 95.

¹⁷⁸ WALTER 1976, σ. 108.

¹⁷⁹ ΤΡΩΪΑΝΟΣ 2011, σ. 205.

με το κύρος της ιερωσύνης που ιστορικά έχει αποσαφηνιστεί ότι είχε εκπέσει¹⁸⁰. Από τους 102 κανόνες οι 37 (3-39) είχαν σκοπό την ρύθμιση κανονικών ζητημάτων.

Δεύτερον, η ιστορική συγκυρία της εικονομαχίας δημιουργεί την εικονολατρική προπαγάνδα που θα εκφραστεί στα ψαλτήρια με διακόσμηση στην ώρα, όπου θα προστεθεί η σιμωνιακή χειροτονία και με αυτό τον τρόπο θα συντηρηθεί η εικαστική απόδοση της χειροτονίας.

Τρίτον, η λανθασμένη διαχείριση δογματικών ζητημάτων της Εκκλησίας από τον αυτοκράτορα και η άσχημη διαχείριση αντιφρονούντων κατά την εικονομαχία¹⁸¹, δημιουργήσε στην Εκκλησία ένα αίσθημα αυτοπροστασίας έναντι στις ορέξεις του εκάστοτε αυτοκράτορα που κατά την γνώμη μας πολλές φορές πήρε και λανθασμένη μορφή¹⁸². Η Εκκλησία, καθώς φαίνεται απέναντι στην αντίληψη του *ἐλέω θεού βασιλέα*¹⁸³, αντέταξε την χαρισματική εξουσία της ιερωσύνης και ειδικά της επισκοπικής σε μια προσπάθεια εξισορρόπησης των εξουσιών¹⁸⁴.

Η τάση αυτή στην εικονογραφία εντοπίζεται πρωιμότερα σύμφωνα με τον καθηγητή Ν. Γκιολέ. Σε ψηφιδωτό της S. Maria Maggiore στη Ρώμη (432-440), στο οποίο εικονίζεται σε μετάλλιο ο η Ετοιμασία του Θρόνου και πάνω του υπάρχουν, σύμβολα δανεισμένα από την αυτοκρατορική εικονογραφία, πορφυρό ύφασμα, διάδημα και σταυρός. Κάτω από αυτά εκτείνεται η επιγραφή «ΧΥΣΤΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΠΛΕΒΙ ΔΕΙ». Η παράσταση αυτή υποβάλλει την αντίληψη ότι ο Πάπας της Ρώμης είναι ο πραγματικός διάδοχος των Καισάρων¹⁸⁵.

Η τάση αυτή φαίνεται κατά τον 7^ο αι. να αναζητά ένα διαφορετικό εικονογραφικό θέμα, ώστε να εκφραστεί. Λαμβάνοντας υπόψιν την γνώμη του G. Dagron που έχει επισημάνει ότι η χειροτονία των κληρικών

¹⁸⁰ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ 1996, σ. 84.

¹⁸¹ ΑΥΖΕΡΥ 1988, σ. 6-7.

¹⁸² Αναφερόμαστε στις παρασκηνακές αναμίξεις του κλήρου κατά την εκλογή του αυτοκράτορα αλλά και στην συμβολή του κλήρου που κατά τον 11^ο αι. είχε καθοριστική σημασία στην αναγόρευση του αυτοκράτορα. βλ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ 1957, σ. 145.

¹⁸³ Είναι χαρακτηριστική η ευχή που διάβαζε ο πατριάρχης κατά την στεφηφορία του αυτοκράτορα στην οποία γίνεται σύγκριση με τον Βασιλιά Δαβίδ, ο οποίος χρίσθηκε από τον Προφήτη Σαμουήλ, βλ. ΥΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ 1991, σ. 92.

¹⁸⁴ Περίφημο παράδειγμα αποτελεί η μορφή του άκρως φιλόδοξου πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριου. βλ. DAGRON 2007, σ.223-247, ειδικά σ. 235-240.

¹⁸⁵ ΓΚΙΟΛΕΣ 1991, σ. 147.

είχε αντικαταστήσει τα θαυματουργικά χαρίσματα στη συνείδηση των βυζαντινών κατά τον 9^ο αι.¹⁸⁶, ιδέα που αναπτύχθηκε στον 9^ο αι. από πατέρες της Εκκλησίας, όπως ο επίσκοπος Γρηγόριος της Νίκαιας¹⁸⁷. Μπορούμε λοιπόν, να προβούμε στο συμπέρασμα, ότι αυτός πιθανόν είναι και ο λόγος που εμφανίζεται η εικαστική απόδοση της χειροτονίας τον 7^ο αι., στη διηγηματική ροή επεισοδίων σε βίο Αγίου, ως μια τελετή χαρισματικού χαρακτήρα ανάμεσα σε άλλες

Στην παραπάνω άποψή μας ισχυρό επιχείρημα είναι και το γεγονός, ότι γενικά στην εικονογραφία η χειροτονία είναι η μοναδική τελετή που αποδίδεται σε μεγάλο αριθμό μνημείων, μετά την ευχαριστιακή εικονογραφία (Κοινωνία Αποστόλων, Συλλειτουργούντες Ιεράρχες¹⁸⁸, Μεγάλη Είσοδος¹⁸⁹), που κατέχει τα πρωτεία λόγω της ανάπτυξης του ευχαριστιακού κύκλου και την εικονογραφία σχετικά με την Κοιμήση των Αγίων, που είχαν έντονη ανάπτυξη, λόγω του ότι η ημέρα θανάτου συνδέθηκε με την ημέρα απόδοσης τιμών του Αγίου¹⁹⁰.

Η προσπάθεια αναδείξεως τις ιεροσύνης κινήθηκε κυρίως στο πλαίσιο της αναβαθμίσεως του επισκοπικού αξιώματος κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο που καταγράφεται τόσο από τις γραπτές πηγές¹⁹¹, όσο και στην εικαστική απόδοση των χειροτονιών. Γι' αυτό η επισκοπική χειροτονία εμφανίζεται ιστορικά πρώτη, κατέχει τον μεγαλύτερο αριθμό παραστάσεων έναντι των δύο άλλων βαθμών (διακόνου-πρεσβυτέρου) και οι κύκλοι των Αγίων που ιστορείται είναι των ιεραρχών.

Η αρχιερατική ιδιότητα κατά την ύστερη περίοδο χρησιμοποιήθηκε στην εικονογραφία, ως μορφή αντίδρασης προς τη δυτική Εκκλησία κατά τον 14^ο αι. Μέσω της εικονογραφίας, που απέδιδε τον Χριστό ως Μέγα Αρχιερέα, ενδεδυμένο με πατριαρχικό σάκκο, γινόταν προσπάθεια αυξήσεως της εξουσίας και του γοήτρου του πατριαρχικού θρόνου της Κωνσταντινούπολης¹⁹².

¹⁸⁶ DAGRON 1992, σ. 59.

¹⁸⁷ Ο Γρηγόριος Νικαίας επεξηγώντας τον 64^ο κανόνα της Στ' Οικουμενικής αναφέρεται στο διδασκαλικό χάρισμα που έχουν μόνο οι επίσκοποι, DAGRON 1911, σ. 334-35.

¹⁸⁸ ΜΑΝΤΑΣ 2001, σ. 125-159.

¹⁸⁹ ΤΣΟΜΠΑΝΗΣ 1997.

¹⁹⁰ Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις των τελετών γάμου, βαπτίσεων και υψώσεως Τιμίου σταυρού. βλ. WALTER 1997, σ. 121-130.

¹⁹¹ MOULLET 2011.

¹⁹² ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ 1993/4, σ. 69.

Ωστόσο, κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο που κάνει την εμφάνισή της η επισκοπική χειροτονία, σε εκείνο που θέλει, κατά την άποψή μας, η Εκκλησία να αυξήσει το γοητρό της, είναι απέναντι στον Αυτοκράτορα. Θεωρούμαι λοιπόν, ότι η στέψη του αυτοκράτορα τόσο εικαστικά όσο και σαν τελετή και αντίληψη, έντεινε την απόδοση και την διάδοση των εικαστικών αποδόσεων των χειροτονιών. Η στέψη του αυτοκράτορα προηγήθηκε χρονικά σε εικαστική απόδοση από την τελετή την χειροτονίας όπως εντοπίζεται στην εμπρόσθια όψη της φολλίδος του Ιουστίνου Α' (528-527) που αποτύπωνε να στέφεται από το χέρι του Θεού (Manus Dei)¹⁹³. Ευρεία διάδοση του θέματος της στέψεως του αυτοκράτορα με το σχήμα του αυτοκράτορα να στέφεται από κάποιον Άγιο, την Παναγία ή και από τον ίδιο τον Χριστό είχαμε από την μεσοβυζαντινή περίοδο μέχρι και το τέλος της ύστερης. Ο πρώτος που αποτύπωσε στα νομίσματα την στέψη του ήταν ο Αλέξανδρος (912-913), ο οποίος σε σόλιδό του ιστόρησε την στέψη του από τον Αγ. Αλέξανδρο¹⁹⁴.

Με αυτόν τον τρόπο αποτυπωνόταν ο ιερός-χαρισματικός χαρακτήρας της εξουσίας του αυτοκράτορα ή της αυτοκρατορίας που δινόταν από τον ίδιο τον Θεό. Η παραπάνω αντίληψη που όπως είδαμε βρήκε πρόσφορο έδαφος μετά την αποκατάσταση των εικόνων το 843, όπου αποδόθηκε κυρίως στα νομίσματα, φαίνεται ότι από εκεί πέρασε στη γλυπτική, όπως για παράδειγμα στον ελεφαντοστέινο οβελό που πιθανόν διακοσμούσε ράβδο και ιστόρησε την στέψη του Λεοντα Στ' του Σοφού¹⁹⁵ και έπειτα μεταφέρθηκε στα χειρόγραφα και αργότερα πέρασε και στη μνημειακή ζωγραφική.

Το γεγονός ότι η στέψη του αυτοκράτορα ιστορείται σε χειρόγραφα που παρουσιάζουν και χειροτονίες¹⁹⁶ μας μαρτυρά εκτός από την κοινή εικαστική παρουσία και την κοινή αντίληψη, ότι η εξουσία εκκλησιαστική και πολιτική παρέχονται από το Θεό. Η αντίληψη αυτή φαίνεται ότι ήταν ευρύτερη, επηρεάζοντας και την τελετουργική των δύο τελετών, κυρίως της επισκοπικής χειροτονίας και της στέψεως του αυτοκράτορα¹⁹⁷.

¹⁹³ GINASSI 2014, σ. 52, εικ. 78.

¹⁹⁴ DOC III/II, εικ. XXXV, 2.1, 2.2.

¹⁹⁵ GINASSI 2014, σ. 80, εικ. 107.

¹⁹⁶ Το χειρόγραφο Kludov 129d στο f. 18r, το parisinus gr. 510 στο f. Cv, το barberinus gr. 372 στο f. 5, το ψαλτήριο του Θεοδώρου Add. 19.352 στο f. 21r, και το Χρονικό του Σκυλίτζη Vittr-26-2 στα f. 145v, 159r.

¹⁹⁷ ARRANZ 1990, σ. 132-133. YANNOPOULOS 1991, σ. 92.

Στοιχεία όπως δύο ευχές με ενδιάμεση συναπτή, επίδοση ενδυμάτων και συμβόλων, άναμμα κεριών¹⁹⁸, τριπλή επιφώνηση του Άξιως¹⁹⁹, συμμετοχή στη Θ. Λειτουργία και στην Ευχαριστία δείχνουν δύο τελετές με αρκετά κοινά χαρακτηριστικά, που κατά την γνώμη μας, επειδή οι χειροτονίες προϋπήρχαν της τελετής της στέψεως, που έλαβε και θρησκευτικό χαρακτήρα από την μεσοβυζαντινή περίοδο και μετά, φανερώνει ότι η θρησκευτική τελετή στέψεως διαμορφώθηκε σύμφωνα με την τελετή των χειροτονιών.

2. ΟΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑΣ

Έχει τονιστεί από παλαιότερους μελετητές ότι δεν υπήρχε σαφής διάκριση μεταξύ των όρων *χειροτονία* και *χειροθεσία*²⁰⁰. Η σύγχυση των όρων, όπως διαπιστώνεται απαντά στη θύραθεν και μοναστηριακή γραμματεία.

Η μη διάκριση στη χρήση των όρων εντοπίζεται κατά πρώτον στα χειρόγραφα ευχολογιακού περιεχομένου. Στο BAR 336 ο όρος *χειροτονία* χρησιμοποιείται για την τελετή του υποδιακόνου ως και τον επίσκοπο. Οι εκτός του βήματος τελετές του αναγνώστη/Ψάλτη, ηγουμένου και του βασιλέως αναγράφονται ως *προχείριση*²⁰¹. Αντιθέτως στον COI 213 με τον όρο *χειροτονία* θα επιγραφεί και θα συμπεριληφθεί και ο αναγνώστης, ενώ οι τελετές που θα οριστούν ως *προχειρίσεις* είναι του ηγουμένου και του βασιλέως. Την ίδια χρήση των όρων παρουσιάζει και ο V 1872²⁰², ο EBE 473²⁰³, ο BAT 135²⁰⁴, ο ΔΙΟΝ 489²⁰⁵, ο Κιτίου 18²⁰⁶, το Π 730²⁰⁷ και ο Σ 1006²⁰⁸,

¹⁹⁸ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ζ' ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Έκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως*, σ. 192: καὶ ἄπτει κηρὸν εἰς τὰς ἀργυρὰς πύλας[...] καὶ εὐχεται εἰς τὰ ἅγια θύρια, ἅψας κηρὸν καὶ ἀνέρχεται εἰς τὸν ἄμβωνα ἅμα τοῦ πατριάρχου.

¹⁹⁹ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ζ' ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Έκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως*, σ. 194.15

²⁰⁰ CERNOKRAK 1995, σ. 60. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ 2007, σ. 229. s.v. «Cherotheresia»-«Cherotonia», ODB I, σ. 417.

²⁰¹ BAR 336, σ. 194.

²⁰² V 1872, f. 42r, 55v.

²⁰³ ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ 1998, σ. 220, 242.

²⁰⁴ BAT 135, f. 12r

²⁰⁵ ΔΙΟΝ 489, φ. 51v, 85r.

²⁰⁶ ΚΙΤΙΟΥ 18, σ. 446-447.

²⁰⁷ Για το ειλητάριο βλ. MARINIS 2017, σ. 311.

²⁰⁸ DMITRIEVSKIY τ. II, σ. 616.

ενώ αντιθέτως ο ΞΕΝ 163²⁰⁹ και ο Οτ. 434²¹⁰ καταχωρίζουν τους όρους όπως χρησιμοποιούνται στο ΒΑΡ 336.

Η βασική παρατήρηση είναι ότι ο όρος *χειροτονία* χρησιμοποιείται κατά την βυζαντινή περίοδο και για την τάξη των ψαλτών αν και πρόκειται για χειροθεσία εκτός του Βήματος. Η χρήση του όρου *χειροτονία* θα συνεχιστεί και μεταβυζαντινά. Έτσι, εντοπίζουμε σε χειρόγραφο της Μονής του Αγίου Στεφάνου Μετεώρων που χρονολογείται το 1643/44, στον κωδ. 18, f. 63r αναγραφόμενο *Διάταξις γινομένη επί χειροτονία ἀναγνώστου*²¹¹. Η χρήση του όρου *χειροτονία* κατά την μεταβυζαντινή περίοδο θα επεκταθεί²¹².

Καθίσταται φανερό ότι οι τελετές κατά την βυζαντινή περίοδο δεν οριζόταν από τους όρους αλλά μόνο από το μέρος του ναού στο οποίο τελούνταν. Το παραπάνω το εκφράζει ο Συμεών Θεσσαλονίκης († 1429) που αναφέρει τον όρο *χειροτονία* για να παρουσιάσει την τάξη των χειροθεσιών και των χειροτονιών²¹³ και λίγο παρακάτω κάνει την διάκριση, μεταξύ των χειροθεσιών έξω του βήματος, και των χειροτονιών εντός του βήματος.

Στην θύραθεν γραμματεία εντοπίζεται η χρήση των όρων στις αυτοκρατορικές τελετές. Στο *Κλητορολόγιον του Φιλοθέου*, το οποίο χρονολογείται στο 899²¹⁴ απαντούν οι όροι *χειροτονείν* και *χειροτονία* οι οποίοι χρησιμοποιούνται είτε για στρατηγούς είτε για κληρικούς²¹⁵. Ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος στην «*Ἐκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως*», χρησιμοποιεί τον όρο *χειροτονία* για κληρικούς και αξιωματούχους.²¹⁶ Στο λεξικό της Σούδας (10^{ος}) απαντά ο όρος χωρίς να αποσαφηνίζει την χρήση του ούτε από την Εκκλησία ούτε και από το κράτος²¹⁷. Ο Νικηφόρος Βρυέννιος (11^{ος}) στο έργο του «*Υλης Ιστορία*»

²⁰⁹ ΞΕΝ 163: *Προχειρίσει ἀναγνώστου καὶ ψάλτου. Προχειρίσει ἡγουμένου.*

²¹⁰ Οτ 434, f. 97r

²¹¹ ΣΟΦΙΑΝΟΣ-ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ 2007, τ. Ι, σ. 315, 330, τ. ΙΙ, εικ. 423.

²¹² DMITIREVSKIY, τ. ΙΙ, σ. 691, *Τάξις γινομένη ἐπὶ χειροτονία κηροφόρου καὶ βασταγάρη.*

²¹³ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος*, PG 155, 361.

²¹⁴ ΚΛΗΤΟΡΟΛΟΓΙΟΝ ΦΙΛΟΘΕΟΥ, σ. 65-235.

²¹⁵ ΚΛΗΤΟΡΟΛΟΓΙΟΝ ΦΙΛΟΘΕΟΥ, σ. 231. 18: *Οἱ δὲ χειροτονούμενοι στρατηγοὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει παρέχουσιν αὐτοῖς ἀνά νομισμάτων ἰβ'.*

²¹⁶ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ζ' ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Ἐκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως*, τ. ΙΙ, σ. 26.2: *Ὅσα δεῖ παραφυλάττειν ἐπὶ χειροτονία καίσαρος*, τ. ΙΙ, σ. 33.1: *Ὅσα δεῖ παραφυλάττειν ἐπὶ χειροτονία νωβελήσιμου.*

²¹⁷ ΣΟΥΔΑ, Χ. 263.1: *Χειροτονία* ἐκλογή, πάντων κύρωσις.

περιέχει τους όρους *κεχειροτόνηκε*²¹⁸ για κληρικό και *προεχειρίσατο* για αξιωματούχο²¹⁹. Στην *Αλεξιάδα* η Άννα Κομνηνή (12^{ος}) χρησιμοποιεί τον όρο *χειροτονία* αδιακρίτως για ιερωμένους και αξιωματούχους²²⁰. Ο Νικήτας Χωνιάτης (12^{ος}) στην *Χρονική διήγηση* χρησιμοποιεί τον όρο για να περιγράψει την στέψη βασιλέως²²¹. Ο Γεώργιος Παχυμέρης στην *Ρωμαϊκή ιστορία* (1261-1308), αναφερόμενος στον διορισμό ενός ηγουμένου από τον πατριάρχη Αθανάσιο χρησιμοποιεί τον όρο *χειροτονία* για να αποδώσει τον διορισμό. Στο έργο *Περὶ ὁφικίων* του Ψευδο-Κωδινού, σημαντικό έργο που σώζεται η τελετή κατά τον 14^ο αι, εντοπίζεται ο όρος *πρόβλησης* που χρησιμοποιείται αδιακρίτως για κληρικούς και για αξιωματούχους.²²² Το ίδιο συναντούμε και στον όρο *χειροτονία*²²³.

Αναμφίβολα διαπιστώνεται ότι οι βυζαντινοί ιστορικοί και οι συγγραφείς των εθιμοτυπικών έργων χρησιμοποιούν τον όρο *χειροτονία* και για τις προβλήσεις των αξιωματούχων ακόμα και του ίδιου του αυτοκράτορα.

Στα μοναστηριακά τυπικά ο όρος *χειροτονία* συγχέεται με τις τελετές των προχειρίσεων. Στη *Διάταξη του Μιχαήλ Ατταλειάτη* (1077), απαντά ο όρος *προχειρίσεως ἡγουμένου*²²⁴, για να αποδώσει την ανάληψη του έργου της ηγουμενίας και στο τυπικό του δομέστικου Γρηγόριου Πακουριανού για το Μοναστήρι της Υπεραγίας Θεοτόκου της Πετριτζιωτίσσης (1083) στην εκλογή του ηγουμένου αναφέρει τον όρο *χειροθεσία*²²⁵.

Ωστόσο, στην *Υποτύπωσιν* του μοναχού Χριστοδούλου (1091) για τη Μονή του Αγίου Ιωάννου στη Πάτμο αναφέρεται ο όρος *χειροτονία*²²⁶ για την χειροθεσία του ηγουμένου και ο όρος *προχείρισις* χρησιμοποιείται για τον διορισμό των διακονημάτων. Στο τυπικό της Μονής της Θεοτόκου της

²¹⁸ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ, *Υλη ιστορίας*, σ. 253, 7.

²¹⁹ Ό.π., σ. 203, 1.

²²⁰ ANNA KOMNHNH, *Αλεξιάς*, σ. 28. 12, σ. 48. 30, σ. 51. 50, σ. 92. 64, σ. 388. 36, σ. 420. 38.

²²¹ ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική διήγησις*, σ. 625, 42.

²²² ΨΕΥΔΟ-ΚΩΔΙΝΟΣ, *Περὶ ὁφικίων*, σ. 24: *Η' Περὶ προβλήσεως σεβαστοκράτορος καὶ καίσαρος, Θ' Περὶ προβλήσεως δεσπότης.*

²²³ Ό.π., σ. 244, 21: *εἰ ἄρα ὁ χειροτονηθεὶς βασιλεὺς υἱός*, σ. 256, 9: *Ἐν δὲ τῷ τῆς αὐτοῦ χειροτονίας καιρῷ*, σ. 256, 10-12: *Χειροτονεῖται δὲ ὁ πατριάρχης ὑπὸ τοῦ Ἡρακλείας, ἐπεὶ τῆς Ἡρακλείας ἐπισκοπὴν ἦν τὸ Βυζάντιον.*

²²⁴ GAUTIER 1981, σ. 57. DBMF, τ. I, σ. 333-370.

²²⁵ GAUTIER 1984, σ. 51, 541: *τοιαύτην χειροθεσίαν διενεργεῖν*. DBMF, τ. II, σ. 519-557.

²²⁶ MIKLOSICH-MÜLLER, τ. VI, σ. 62. DBMF, τ. II, σ. 578-594.

Ευεργέτιδος (1098-1118) απαντά ο όρος *χειροτονία* για τον διορισμό του ηγουμένου και για την ευλογία των διακονητών, ενώ αντιθέτως για τη ανάληψη έργου του οικονόμου αναφέρεται με τον όρο *προχείρισις*.²²⁷ Στο τυπικό του Ιωάννη Β Κομνηνού για την Κωνσταντινουπολίτικη Μονή του Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστού (1136) απαντά ο όρος *χειροτονία* για την ανάληψη του έργου του ηγουμένου.²²⁸ Το τυπικό του σεβαστοκράτορος Ισαάκιου Κομνηνού για της Μονή της Κοσμοσώτειρας (1152) αναφέρεται για την ανάληψη έργου του ηγουμένου και των διακονητών με τον όρο *χειροτονία*²²⁹ και *προχείρισις*.²³⁰ Στη Διάταξη του ιερομονάχου Μαξίμου της Μονής Βατοπεδίου, κείμενο του (1247), απαντά ο όρος *χειροτονία* για την χειροθεσία του ηγουμένου.²³¹

Αν και είναι λίγα τα δείγματα χρήσης του όρου εντούτοις, μπορούμε να συμπεράνουμε μέσα από τις εξετασθείσες γραπτές πηγές, ότι οι βυζαντινοί είχαν την ίδια αίσθηση καθιέρωσης για τις χειροτονίες των κληρικών, τις χειροθεσίες των ηγουμένων, τις αναγορεύσεις των αξιωματούχων και της στέψης του αυτοκράτορα.

Αντιθέτως, δεν είχαν την ίδια αντίληψη οι καλλιτέχνες της εποχής γιατί τον όρο *χειροτονία* τον χρησιμοποιούν μόνο σε παραστάσεις που ιστορούνται χειροτονίες κληρικών. Η εξέταση του ρόλου της τέχνης ως γνήσιας θεραπαινίδας της θεολογικής σκέψης έχει καταδειχτεί από αρκετούς μελετητές.²³² Η παρούσα έρευνα έρχεται να επιβεβαιώσει και να προσθέσει επίσης ένα επιπλέον τεκμήριο προς αυτή την κατεύθυνση, δείχνοντας ότι ο όρος *χειροτονία* μέσω των επιγραφών που σώζονται στα

²²⁷ GAUTIER 1982, σ. 47, 570: *Περὶ τῆς χειροτονίας τοῦ ἡγουμένου καὶ τοῦ οἰκονόμου*. σ. 71, 971-980: *Περὶ τοῦ τοὺς διακονητὰς χειροτονεῖν κατὰ τὴν τοῦ οἰκονόμου προχείρισιν*. Αἱ χειροτονίαι τῶν διακονητῶν κατὰ τὴν τοῦ οἰκονόμου προχείρισιν ὀφείλουσι γίνεσθαι, τῶν κλειδίων δηλαδὴ ἐνώπιον τιθεμένων τοῦ Χριστοῦ ἢ τῆς Θεοτόκου, καὶ τρισαγίου γινομένου, καὶ αὐτοῦ δὴ τοῦ προχειριζομένου μετὰ τὰς δεούσας τρεῖς γονυκλισίας τὰς κλεῖς ἐκεῖθεν λαμβάνοντος αὐτοχείρως, εἶτα τῷ προεστῶτι τὸν ἑαυτοῦ ὑποκλίνοντος αὐχένα, καὶ τὴν ἀνωτέρω ρηθεῖσαν εὐλόγησιν παρ' ἐκείνου ἐκδεχομένου. Ταῖς μέντοι μὴ ἐχούσαις κλειδιά ὁ τῆς θείας εἰκόνης ἀσπασμός καὶ ἡ τοῦ ἡγουμένου σφραγὶς ἀρκέσουσιν εἰς προχείρισιν. DBMF, τ. II, σ. 472-500.

²²⁸ GAUTIER 1974, σ. 69, 657-667. DBMF, τ. II, σ. 737-774.

²²⁹ PETIT 1908, σ. 21, 4.20, σ. 38, 32.17, σ. 38, 32.28, σ. 39, 35.23. DBMF, τ. II, σ. 798-849.

²³⁰ Ό.π, σ. 37, 30.28, σ. 38, 33.31, σ. 39, 34.7, σ. 59, 78.29.

²³¹ BOMPAIRE 2001, σ. 156.

²³² Ενδεικτικά αναφέρω ΤΡΙΒΥΖΑΔΑΚΗ 2005, σ. 269. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ 2008, σ. 102, υποσημ. 54.

διάφορα μνημεία αποσαφηνίζει το εννοιολογικό περιεχόμενο το οποίο περιγράφει την τελετή χειροτονίας των κληρικών.

Ο όρος απαντά είτε ως μετοχή (χειροτονούμενος) και εντοπίζεται αρχικά στις μικρογραφίες των χειρογράφων, στον κώδικα gr. 510 f. 67^v, f. 452 (K 3,4), και στον κώδικα του πανεπιστημίου του Bâle, Basiliensis gr. A.N.I. 8, f. O^v, f. P^v (K 16, 17). Στη συνέχεια ο όρος *χειροτονία* σε μετοχή απαντά σε φορητές εικόνες, όπως σε δύο τη φορητές εικόνες της Ι.Μ. Αγ. Αικατερίνης στο Σινά μία των τελών του 12^{ου} αι. (K 41) και μία του 15^{ου} αι. (K 53) και στη φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου της Στέγης στην Κακοπετριά (K 44).

Ο όρος υπό την μορφή μετοχής συνεχίζει να ιστορείται στη μνημειακή ζωγραφική συνεχίζει να ιστορείται στον Αγ. Νικόλαο στη Κλένια (K 24), στον Αγ. Νικόλαο στη Καστάνια (K 25) και στον Αγ. Νικόλαο στα Κυριακοστέλια (K 36).

Ο όρος, ως ουσιαστικό (*χειροτονία*), αναγράφεται στα χειρόγραφα όπως εντοπίζουμε στο κώδικα της Αμβροσιανής βιβλιοθήκης, gr. E. 49-50, p.128 (K 5), στο ψαλτήριο *barberinus*, gr. 372, f. 115^v (K 7), στο ψαλτήριο του Θεόδωρου, add. 19.352, f. 88^r (K 6), στο χειρόγραφο του Σκυλίτζη *Vitr.* 26-2, f. 57^r (K 9), f. 112^v (K 12), f. 127^v (K 13). Απαξ θα αναγραφεί σε τοιχογραφία της επικοσμητικής χειροτονίας του Αγ. Νικολάου στη Παναγία στη Donja Kamenica στη Σερβία (K 30) και σε φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου του 15^{ου} αι. στην Αλβανία (K 55).

Ως ρήμα (*χειροτονείται*), ο όρος απαντά στο Χρονικό του Σκυλίτζη στα f. 64^r (K 10), f. 129^r (K 14), 137^r (K 15) και σε παράσταση με την χειροτονία του Αγ. Νικολάου στον ομώνυμο ναό στη Curtea de Arges στη Ρουμανία (K 37).

Σε όλες τις παλαιосλαβικές μεγαλογράμματες επιγραφές που εντοπίζουμε στα μνημεία του Σερβικού κράτους, όπως στο παρεκκλήσιο του Αγ. Νικολάου στην Μονή Αγ. Τριάδος στη Sopoćani (K 22), στον Αγ. Αχίλλειο στο Arilje (K 26), στο παρεκκλήσιο του Αγ. Νικολάου της Μονής Αναλήψεως στη Dečani (K 35), και σε φορητές εικόνες της Ρωσίας, όπως σε φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου της συλλογής Τρετιάκοφ (K 45), στη φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου του Μουσείου Ιστ. Αρχ. στο Νόβγκοροντ (K 46), απαντούν οι όροι ПОСТАВЛІАТИ²³³ και ПОСТАВЛІЕИИЕ που μεταφράζονται με το ουσιαστικό *χειροτονία* και με το ρήμα *χειροτονείται* αντί του RUKOPOLOJENIE που μεταφράζεται ως *χειροθεσία*.

²³³ CEJTLIN 1994, σ. 458.

Άπαξ εμφανίζεται ο όρος XEROTONHCOYETЪ στον Αγ. Νικόλαο στην Bojana στη Βουλγαρία (Κ 20), ο οποίος αν και δεν τον εντοπίσαμε στα λεξικά παλαιοσλαβικών, ωστόσο διαπιστώνει κανείς με ευκολία την κοινή ρίζα με τον όρο χειροτονία.

Από τις 26 ελληνικές και τις 7 παλαιοσλαβικές επιγραφές, που σώζονται, εύκολα λοιπόν εξάγεται το συμπέρασμα, ότι το εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου *χειροτονία* είτε ως ουσιαστικό, είτε ως ρήμα, είτε ως μετοχή, για τους βυζαντινούς καλλιτέχνες προσδιόριζε την τελετή της χειροτονίας του επισκόπου και για αυτό χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον.

Ωστόσο, η χρήση του όρου κυρίως από κειμενικές πηγές με αυτοκρατορική εθιμοτυπία και των μοναστηριακών τυπικών δείχνει μια προσπάθεια των συγγραφέων τους να γεφυρώσουν και να επισημάνουν το κοινό των τελετών αυτών ή αν δεν είναι προσπάθεια, σίγουρα όμως εκφράζει μια αντίληψη κοινή για τις τελετές.

3 ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ

Για την εικαστική απόδοση της σκηνής της επισκοπικής χειροτονίας οι βυζαντινοί καλλιτέχνες αποδίδουν τον χειροτονούμενο, είτε να τοποθετεί τα χέρια του στο κεφάλι του χειροτονούμενου, είτε να βρίσκεται σε στάση ευλογίας απέναντι από τον χειροτονούμενο. Έτσι, προκύπτει ένα κλειστό ισορροπημένο σχήμα το οποίο καθορίζει τα δύο πρωταγωνιστικά πρόσωπα να βρίσκονται στο κέντρο και να πλαισιώνονται από όμιλο συλλειτουργούντων και συμπροσευχομένων. Η όλη τελετή λαμβάνει χώρα, στα περισσότερα μνημεία, εντός του Ιερού Βήματος και έμπροσθεν της Αγ. Τραπέζης αναδεικνύοντας πρώτον, ότι οι χειροτονίες τελούνταν εντός του Ι. Βήματος και κατά την διάρκεια της Θ. Λειτουργίας. Στις περιπτώσεις που δεν αποδίδεται η τελετή εντός του Ι. Βήματος οι καλλιτέχνες, όπως θα δούμε, το κάνουν γιατί θέλουν να αποδώσουν μια διαφορετική εικαστική αντίληψη των τελετών χειροτονίας.

4.1 Χειροτονών

Ο χειροτονών φυσικά είχε τον επισκοπικό βαθμό της ιερωσύνης άρα και το δικαίωμα και την ευθύνη να χειροτονεί. Αυτή ήταν η ουσιαστική διαφορά από τους πρεσβυτέρους²³⁴. Η διαφορά αυτή τονίζεται ήδη από τον Ιπόλλυτο Ρώμης²³⁵.

Τελετουργικά ο χειροτονών έχει τον πρώτιστο και βασικό ρόλο. Αυτός επικυρώνει, όπως είδαμε μέσα από τις γραπτές πηγές, την επιλογή των συνεπισκόπων του και γίνεται κατά μία έννοια ο αγωγός της θείας χάριτος, ώστε να καταστήσει άξιο λειτουργό τον χειροτονούμενο. Η ιδιαίτερη αυτή θέση επισημαίνεται εικαστικά από τους καλλιτέχνες με δύο τρόπους.

Ο πρώτος τρόπος είναι η διαμόρφωση του σώματος του χειροτονούντος σε σχέση με τον χειροτονούμενο. Όπως ήδη έχει λεχθεί ο κεντρικός άξονας της σκηνής της χειροτονίας αποτελείται από τον χειροτονούμενο και τον χειροτονούντα. Προς ανάδειξη λοιπόν του ρόλου του χειροτονούντος οι καλλιτέχνες τον αποδίδουν με μεγαλύτερη κλίμακα από τον χειροτονούμενο όπως απαντά στο ελεφαντοστέινο πλακίδιο του θρόνου του Grado (8^{ος} αι) (Κ 1), στην εικόνα της Μονής Σινά (11^{ος} αι) (Κ 39), στο παρεκκλήσιο της Αγίας Τριάδος στη Sorocani (1265/80) (Κ 22), ενώ μοναδική περίπτωση αποτελεί ο καλλιτέχνης επαρχιακού συνεργείου να αποδίδει σε έντονα δυσανάλογη κλίμακα τον χειροτονούντα σε σχέση με τον χειροτονούμενο όπως εντοπίζεται στον Αγ. Νικόλαο στη Κλένια Κορινθίας (γ' τέταρτο 13^{ου} αι.) (Κ 24).

Ο δεύτερος τρόπος που επιλέγουν να εξάρουν οι καλλιτέχνες τον ρόλο του χειροτονούντος είναι η ιδιαίτερη θέση που τον τοποθετούν στο Ιερό Βήμα και εντοπίζεται κυρίως κατά την ύστερη περίοδο. Αρχικά στον Αγ. Νικόλαο Καστάνιας Μάνης (τέλος 13^{ου} αι.) (Κ 25) βλέπουμε τον χειροτονούντα εντός Ιερού Βήματος με κλίμακα τριών αναβαθμίδων. Το ίδιο θα επαναληφθεί και σε ένα άλλο μνημείο της επαρχίας στον Αγ. Νικόλαο στα Κυριακοσέλια Κρήτης (α' μισό του 14^{ου} αι.) (Κ 36) όπου σε αυτή την περίπτωση λόγω φθοράς της τοιχογραφίας είναι δυσδιάκριτος ο αριθμός των βαθμίδων. Στον Αγ. Νικόλαο Ορφανό (γ' τέταρτο 13^{ου} αι.) (Κ

²³⁴ WALTER 1973 σ. 121.

²³⁵ ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ ΡΩΜΗΣ, *Αποστολική Παράδοση*, SC 11c, σ. 40. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ 1983, σ. 214.

28) ο χειροτονών επίσκοπος ιστορείται καθισμένος σε θρόνο τεσσάρων αναβαθμίδων ενώ θρόνος χωρίς αναβαθμίδες αποδίδεται στη Μονή Dečani (1343) (Κ 35). Σε απλή κρηπίδα ιστορείται ο χειροτονών στον Άγ. Γεώργιο στο Staro Nagoričino (1318) (Κ 29), στην Παναγία Οδηγήτρια στο Pec (1320)(Κ 32), στη Μονή Markon (1376/81) (Κ 38) και στη φορητή εικόνα του Βυζαντινού μουσείου της Κορυτσάς (15^{ος} αι.) (Κ 55).

Ο εξαιρετικός αυτός ρόλος φαίνεται και από την ιδιαίτερη ιερατική αμφίεση που ο χειροτονών επίσκοπος φέρει. Γενικά η αμφίεσή του είναι η καθορισμένη από την Εκκλησία ενδυμασία²³⁶, λευκό στιχάριο, επιτραχήλιο²³⁷, επιμάνικα, λευκό φαιλόνιο²³⁸, επιγονάτιο²³⁹ και ωμοφόριο²⁴⁰. Ωστόσο, κατά την ύστερη περίοδο βλέπουμε να εισάγεται το πολυσταύριο φαιλόνιο²⁴¹ και ο σάκκος²⁴² στον χειροτονούντα επίσκοπο πιθανόν προς έξαρση του ρόλου του²⁴³.

Για το πολυσταύριο φαιλόνιο, ο 17^{ος} κανόνας της συνόδου της Χαλκηδόνας (451) αναφέρει ότι μόνο οι επίσκοποι της Καισάρειας, της Εφέσου, Θεσσαλονίκης και Κορίνθου έχουν το δικαίωμα να φέρουν το πολυσταύριο φαιλόνιο²⁴⁴. Ο Ιωάννης Ζωναράς (12^{ος} αι.) σχολιάζοντας τον παραπάνω κανόνα αναφέρει ότι όχι μόνο οι τέσσερις πατριάρχες είχαν το δικαίωμα να το ενδύονται αλλά και οι έξαρχοι του Πατριαρχείου που ήταν οι μητροπολίτες που αναφερόταν στον κανόνα.

Το πολυσταύριο φαιλόνιο αναφέρεται σε πρωιμότερες γραπτές πηγές ως ενδεικτικό του πατριάρχη Κων/πόλεως²⁴⁵, ενώ στις

²³⁶ PAPAS 1965. WOODFIN 2012.

²³⁷ S.V. "Epitrachilion", ODB, σ. 725.

²³⁸ S.V. "Phelonion", ODB, σ. 1647.

²³⁹ S.V. "Epigonation", ODB, σ. 711.

²⁴⁰ S.V. "Omophorion", ODB, σ. 1526.

²⁴¹ Το πολυσταύριο φαιλόνιο εμφανίζεται στην εικονογραφία τέλη 11^{ου} αι. βλ. WOODFIN 2012, σ. 21.

²⁴² WOODFIN 2012, σ. 25-26.

²⁴³ Γενικά ο ρόλος του επισκοπικού αξιώματος αναβαθμίστηκε μετά την εικονομαχία. βλ. ΜΑΝΤΑΣ 2001, σ. 136.

²⁴⁴ ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, τ. II, σ. 260 : Έλέγοντο δὲ ἑξαρχος καὶ ἕτεροι ἡγουν ὁ Καισαρείας Καππαδοκίας, καὶ ὁ Ἐφέσου, καὶ ὁ Θεσσαλονίκης, καὶ ὁ Κορίνθου οἷς λέγεται διὰ τοῦτο καὶ προνόμιον δοθῆναι, **πολυσταύρια** φορεῖν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις αὐτῶν.

²⁴⁵ ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΚΩΝ/ΠΟΛΕΩΣ, *Ιστορία ἐκκλησιαστική καὶ μυστική θεωρία*, P.G. 98, 393. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΒΑΛΣΑΜΩΝ, *Ἑρωτήσεις κανονικαί*, P.G. 138, 989, 1020, 1021. ΨΕΥΔΟ-ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ, *Λόγος περιέχων την ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν Ἱστορίαν καὶ λεπτομερῇ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ Ἱερουργίᾳ τελουμένων*, P.G. 87 III, 3988.

μεταγενέστερες πηγές γίνεται χαρακτηριστικό ένδυμα και των μητροπολιτών²⁴⁶. Ωστόσο, ο Συμεών Θεσσαλονίκης για το πολυσταύριο μας αναφέρει ότι το φέρουν όλοι οι επίσκοποι²⁴⁷, εντούτοις σε άλλο έργο του κάνει ιδιαίτερη μνεία ως ένδυμα μόνον των μητροπολιτών και όχι των απλών επισκόπων²⁴⁸.

Στην παράσταση της χειροτονίας εντοπίζουμε τον χειροτονούντα επίσκοπο να φέρει πολυσταύριο φαιλόνιο σε μία μικρογραφία στο Χρονικόν του Σκυλίτζη (12^{ος}) (Κ 12), σε τοιχογραφίες όπως στη μονή της Bojana στη Βουλγαρία (1259) (Κ 20), στο παρεκκλήσιο της Αγ. Τριάδος στη Sopocani (1272/6) (Κ 22), στον Αγ. Νικόλαο στη Κλένια Κορινθίας (γ' τέταρτο 13^{ου} αι.) (Κ 24), στην Παναγία Ljeviska στο Prizren (1309/13) (Κ 27), στον Αγ. Νικόλαο Ορφανό (γ' τέταρτο 13^{ου} αι.) (Κ 28), στον Αγ. Γεώργιο στο Staro Nagoričino (1318) (Κ 29), στην Παναγία στη Donja Kamenica (1323-1330) (Κ 30), στην Παναγία οδηγήτρια στο Ρεέ (1320) (Κ 32), στη Μονή Dečani (1347/8) (Κ 35), στη Curtea de Arges (1360-74) (Κ 37), στη Μονή Markon (1376/81) (Κ 38), στη φορητή εικόνα της Μονής Πάτμου (1430/60) (Κ 49) και σε φορητή εικόνα του Βυζαντινού μουσείου της Κορυτσάς (15^{ος} αι.) (Κ 55).

Σύμφωνα με τον παραπάνω εντοπισμό είναι φανερό ότι οι καλλιτέχνες έχουν πρόθεση να εξάρουν το επισκοπικό αξίωμα μέσω του πολυσταυρίου φαιλονίου και να υπομνήσουν ότι ο χειροτονών επίσκοπος που χειροτονούσε επίσκοπο ήταν Μητροπολίτης. Αυτό απαντά κυρίως σε μνημεία που δημιουργήθηκαν κυρίως στα μεσαιωνικά κράτη των Σλάβων (Βουλγαρίας-Σερβίας) και σε περίοδο που προσπαθούσαν για το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας²⁴⁹.

Ένα ακόμη ιερατικό ένδυμα, με το οποίο ιστορείται ο χειροτονών επίσκοπος, είναι ο σάκκος. Το ένδυμα αυτό αποτελούσε επίσημο ένδυμα του αυτοκράτορα, το οποίο πέρασε στην ιερατική ενδυμασία, αρχικά στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και μετέπειτα επεκτάθηκε και στους αρχιεπισκόπους Κύπρου, Οχρίδας, Τυρνόβου και Ιπέκιου σε σημαντικές εορτές²⁵⁰.

²⁴⁶ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Αποκρίσεις*, PG 155, 869-872.

²⁴⁷ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περί τοῦ θείου ναοῦ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ*, PG 155, 716A, *Ἀλλά καὶ οἱ λοιποὶ τῶν ἀρχιερέων, τὸ φαινόλιον πλήρες σταυρῶν ἐνδνόμενοι, ὃ δὴ καὶ πολυσταύριον ὁ λόγος καλεῖν οἶδε.*

²⁴⁸ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Αποκρίσεις πρὸς τινὰς ἐρωτήσεις*, PG 155, 872B-C.

²⁴⁹ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ 2010, σ. 47-75.

²⁵⁰ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Αποκρίσεις*, PG 155, 869D-872B

Στην εικονογραφία της επισκοπικής χειροτονίας το εντοπίζουμε σε δύο φορητές εικόνες στη Ρωσσία (Κ 51, 52), οι οποίες αποτυπώνουν την χειροτονία επισκόπων που έγιναν μητροπολίτες Μόσχας. Η ιστόρηση από τους καλλιτέχνες του σάκκου χρησιμοποιείται σκόπιμα, ως υπόμνηση του γεγονότος, ότι οι μητροπολίτες κατά τον 15^ο αι. χειροτονούνταν από τον ίδιο τον Πατριάρχη.

Πέραν από εξέχουσα θέση ο χειροτονών επίσκοπος έχει και ιδιαίτερο ρόλο, λόγω του τελετουργικού. Ο ρόλος του τονίζεται με την διαφορετική στάση του σώματός του. Έτσι εμφανίζεται να τοποθετεί τα δύο του χέρια επάνω στο κεφάλι του χειροτονούμενου στο ελεφαντοστέινο πλακίδιο από το θρόνο του Grado (8^{ος}) (Κ 1). Εδώ επισημαίνεται η *επίθεσις των χειρών* που ως όρος απαντά σε κείμενα των πέντε πρώτων αιώνων²⁵¹. Πρώτη αναφορά γίνεται στις Πράξεις των Αποστόλων, όπου σύμφωνα με το απόσπασμα²⁵², οι Απόστολοι *ἐπέθηκαν αὐτοῖς τὰς χείρας* στους εφτά πρώτους διακόνους²⁵³. Η πιθανότητα ο γλύπτης να επηρεάζεται από αυτά τα κείμενα για την απόδοση της σκηνής είναι μεγάλη και ίσως προδίδει και την πρώιμη χρονολόγηση του γλυπτού.

Συνεχίζοντας στα ψαλτήρια, βλέπουμε στο Kludon, Klud. 129d. f. 67^v (850), στο ψαλτήριο Barberini gr. 372, f. 115^v (1050) και στο ψαλτήριο του Θεόδωρου Londress 19352 f. 88r (1066), ο χειροτονών επίσκοπος απλώς να αγγίζει με το δεξί του χέρι, στο κεφάλι την μία μορφή από τις δύο, και με το αριστερό χέρι να κρατάει εμφανώς έναν δίσκο που περιέχει χρήματα. Η στάση αυτή του χειροτονούντος στα συγκεκριμένα ψαλτήρια με διακόσμηση στην ώα, είναι δηλωτική της χρηματικής συναλλαγή για την τέλεση της χειροτονίας.

Η στάση του χειροτονούντα αλλάζει κατά τον 9^ο και δείχνει μια διαφορετική αντίληψη των καλλιτεχνών. Προσέτι, εντοπίζουμε τον χειροτονούντα επίσκοπο αρχικά να κρατάει μαζί με τους συνεπισκόπους το Ευαγγέλιο επάνω από το κεφάλι του χειροτονούμενου. Το παραπάνω ιστορείται στις μικρογραφίες του κώδικα parisinus gr. 510 στο f. 67^v & 452 (9^{ος} αι) (Κ 3, 4). Ενώ αποδίδεται απλώς να ανοίγει το Ευαγγέλιο ο επίσκοπος αποδίδεται στο χρονικό του Σκυλίτζη Vitr. 26-2 στο f. 21r (Κ 8),

²⁵¹ TURNER 1923, σ. 497

²⁵² Πρξ 6.6.

²⁵³ πρβλ. την παράσταση της χειροτονίας στο Tokali Kilise (10^{ος} αι.) βλ. WHARTON-EPSTEIN 1986, σ. 76, εικ. 6, 93, 98, 137.

σε παράσταση στον Αγ. Νικόλαο στη Καστάνια Μάνης (τέλος 13^{ου} αι.) (K 25), σε φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου της επαρχιακής πινακοθήκης στο Μπάρι (K 42) και θα ιστορηθεί ξανά σε μνημείο της μεταβυζαντινής περιόδου²⁵⁴.

Η πιο διαδεδομένη στάση του χειροτονούντος επισκόπου που εντοπίζουμε είναι ο χειροτονών να είναι σε στάση ευλογίας χωρίς να αγγίζει το κεφάλι του χειροτονούντος. Το παραπάνω εντοπίζεται στον κώδικα gr. E 49 inf. 128 (9^{ος} αι.) (K 5) της Αμβροσιανής βιβλιοθήκης, στην Αγ. Σοφία Μονεμβασίας (1180/90) (K 18), σε μικρογραφία του Χρονικού του Σκυλίτζη vitr. 26-2, f. 64r (12^{ος} αι.) (K 10), σε μικρογραφίες του κωδικα Basileensis gr. A.N.I. 8, f. On & f. Pν (1200) (K 16,17) του πανεπιστημίου του Bâle, σε φορητή εικόνα της Μονής Σινά (τέλος 12^{ου} αι.) (K 41), στον Αγ. Νικόλαο στη Bojana (1259) (K 20), στο παρεκκλήσιο της Αγ. Τριάδας στη Soročani (1272/6) (K 22), σε φορητή εικόνα του βυζαντινού μουσείου της Καστοριάς (β' μισό του 13^{ου} αι.) (K 43), στον Αγ. Νικόλαο στο Manastir (1271) (K 21), στον Αγ. Νικόλαο στη Κλένια (γ' τέταρτο 13^{ου} αι.) (K 24), στον Αγ. Αχίλλειο στο Arilje (1296) (K 26), στην Παναγία Ljeviska στο Prizren (1309/13) (K 27), στον Αγ. Νικόλαο Ορφανό (γ' τέταρτο 13^{ου} αι.) (K 28), σε φορητή εικόνα της του ναού Αγ. Κλήμης (Περίβλεπτος) στη FYROM (τελευταίο τέταρτο 14^{ου} αι.) (K 48), σε φορητή εικόνα της Μονής Πάτμου (1430/60) (K 49), σε φορητή εικόνα της μονής Σινά (15^{ος} αι.) (K 53), σε φορητή εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου της Καστοριάς (15^{ος} αι.) (K 54) και σε φορητή εικόνα του Βυζαντινού μουσείου της Κορυτσάς (15^{ος} αι.) (K 55).

Η εικαστική απόδοση με τον χειροτονούντα να ευλογεί αγγίζοντας ακριβώς το κεφάλι του χειροτονούμενου εντοπίζεται να ιστορείται στον Αγ. Γεώργιο στο Staro Nagoričino (1318) (K 29), στην Παναγία στη Donja Kamenica (1323/30) (K 30), στον Αγ. Νικόλαο στη Μάζα (1325/26) (K 31), στην Παναγία Οδηγήτρια στο Pec (1330/7) (K 32), στη Μονή Αναλήψεως στη Dečani (1347/8) (K 35), στη Curtea de Arges στη Ρουμανία (1360/74) (K 37), στον Αγ. Νικόλαο στα Κυριακοσέλια (α' μισό του 14^{ου} αι.) (K 36), στη Μονή Markov (1376/81) (K 38).

Η περίπτωση να τοποθετεί μόνο το ένα χέρι, χωρίς να δημιουργεί ευλογία, επάνω στο κεφάλι του χειροτονούμενου εμφανίζεται μόνο στο χειρόγραφο του Χρονικού του Σκυλίτζη vitr. 26-2, στα f. 112v, f. 127v, f. 129r, f. 137r (12^{ος} αι.). Η V. Tsamakda έχει υποστηρίξει την άποψη ότι αυτή

²⁵⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 1993, σ. 287, εικ. 472.

η εικαστική απόδοση γίνεται λόγω του ότι οι καλλιτέχνες που τις φιλοτεχνούν είναι του δυτικού εργαστηρίου και πιθανόν επηρεασμένοι από την χειροτονία των καθολικών²⁵⁵. Ωστόσο, δεν μπορούμε να πούμε με ακρίβεια ότι μόνο η δυτική τελετή είχε τοποθέτηση χεριού επάνω στον χειροτονούμενο. Ήδη εντοπίσαμε στις γραπτές μαρτυρίες ότι η εναπόθεση του χεριού στην κεφαλή ήταν κάτι σύνηθες στο τελετουργικό της χειροτονίας της Ανατολικής Εκκλησίας. Αλλά και εάν παρατηρήσουμε τις μικρογραφίες σε λατινικό αρχιερατικό ευχολόγιο Raganaldus Sacramentary (9^{ος} αι.), θα δούμε ότι ο χειροτονών επίσκοπος ιστορείται χωρίς να εναποθέτει τα χέρια του στο κεφάλι του χειροτονούμενου²⁵⁶ αλλά και να τα εναποθέτει²⁵⁷.

Η κίνηση της ευλογίας εμφανίζεται με μεγαλύτερη συχνότητα και αυτό δείχνει ότι οι καλλιτέχνες απέδιδαν το στάδιο της σφραγίσης ως δηλωτικό για την χειροτονία. Η ύπαρξη και διαφορετικών αποδόσεων όπως η τοποθέτηση του Ευαγγελίου στο τράχηλο του χειροτονούμενου, αν και ρεαλιστική αποτύπωση, εντούτοις δεν χρησιμοποιήθηκε από τους καλλιτέχνες, γιατί όπως έχει επισημάνει ο C.Walter η τοποθέτηση του Ευαγγελίου δεν συνιστούσε το κεντρικό-δηλωτικό σημείο της χειροτονίας²⁵⁸. Αντιθέτως η τοποθέτηση των χεριών και η ευλογία από την πρωτοχριστιανική τέχνη έδειχνε την μεταβίβαση της θείας χάριτος²⁵⁹.

Το ερώτημα που προκύπτει όμως τώρα είναι ότι εφόσον εντοπίσαμε στις γραπτές πηγές για τρεις σφραγίσεις τότε ποιά από αυτές τις σφραγίσεις αποδίδεται. Η απάντηση είναι δύσκολη και ίσως θα εξαχθεί από την ανάλυση και της στάσεως του χειροτονούμενου επισκόπου.

Σχετικά με τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του χειροτονούντος επισκόπου, αξίζει να παρατηρήσουμε ότι στις περισσότερες αποτυπώσεις παρουσιάζεται ένας άνδρας με χαρακτηριστικά σαφώς μεγαλύτερου ηλικιακά από τον χειροτονούμενο επίσκοπο και μερικές φορές και από τους συνεπισκόπους του. Τα μορφολογικά αυτά χαρακτηριστικά δεν

²⁵⁵ TSAMAKDA σ. 327. Εμείς θεωρούμε ορθή την άποψη του C. Walter. βλ. WALTER 1978, σ. 118.

²⁵⁶ REYNOLDS 1983, σ. 27-38, εικ. 4, 7, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 17.

²⁵⁷ Ό.π., εικ. 14. βλ. επίσης την χειροτονία διακόνων που ιστορείται στην ελεφαντοστέινη στάχωση του επονομαζόμενου λατινικού λειτουργικού βιβλίου Drogo Sacramentum. STEENBOCK 1965, no 17, εικ. 27.

²⁵⁸ WALTER 1982, σ. 134.

²⁵⁹ DE BRUYNE 1943, σ. 260-266.

τοποθετούνται τυχαία αλλά σύμφωνα με την κανονική παράδοση της Εκκλησίας, η οποία επέτασσε ο επίσκοπος να είναι πάνω από το τριακοστό πέμπτο έτος της ηλικίας του.

Απαξ εμφανίζεται ο χειροτονών να λαμβάνει τα χαρακτηριστικά του Αγ. Βασιλείου στο Χρονικό του Σκυλίτζη Vitr. 26-2, στο f. 137v (K 15), όπου αποδίδεται η χειροτονία του πατριάρχη Πολύευκτου. Ο χειροτονών είναι ο τότε Βασίλειος Καισαρείας²⁶⁰ στον οποίο ο δυτικός καλλιτέχνης του αποδίδει φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά τέτοια, ώστε να παραπέμπει στον γνωστό Μέγα Βασίλειο Καισαρείας²⁶¹. Εδώ ιστορείται εικαστικά αυτή η πληροφορία γιατί η συνήθεια ήταν ο πατριάρχης Κων/πόλεως να χειροτονείται στον επισκοπικό βαθμό από τον εκάστοτε επίσκοπο Ηρακλείας, διότι το Βυζάντιο ήταν κατ' αρχάς επισκοπή της μητρόπολης Ηρακλείας²⁶².

Κάτι ανάλογο εντοπίζεται και στις χειροτονίες του Αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου ως επισκόπου Σασίμων όπου οι χειροτονούντες επίσκοποι είναι ο Αγ. Βασίλειος και ο πατέρας του Θεολόγου Γρηγόριος²⁶³. Οι εικαστικές αυτές παρεμβάσεις δηλώνουν τον επικουρικό σκοπό που είχαν οι μικρογραφίες ως εποπτικό υλικό στους αναγνώστες των χειρογράφων.

4.2 Χειροτονούμενος

Το δεύτερο κατά σειρά πρόσωπο, ο χειροτονούμενος, είναι το πρόσωπο που έχει επίσης εξέχουσα θέση μαζί με τον χειροτονούντα επίσκοπο, διότι για εκείνον τελείται το μυστήριο της χειροτονίας και εκείνος είναι ο αποδέκτης της αρχιερωσύνης.

Στο σύνολο της εικονογραφίας ο χειροτονούμενος αποδίδεται στο κεντρικό άξονα στην σκηνής. Ωστόσο εντοπίζεται διαφοροποίηση ως προς την κατεύθυνση που προσέρχεται στην τελετή. Προσέτι, στην εικονογραφία εντοπίζουμε τον χειροτονούμενο να προσέρχεται στο Ιερό

²⁶⁰ ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, *Σύνοψις Ιστοριών*, σ. 244. 94-95: *χειροτονεί πατριάρχην, οὐ τοῦ Ἡρακλείας, ὡς ἔθος, ἀλλὰ Βασιλείου τοῦ Καισαρείας τὴν χειροθεσίαν πεπληρωκότος*. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΕΔΡΗΝΟΣ, *Ἐπιτομή Ιστοριών*, τ. 2, σ. 334.9-10.

²⁶¹ TSAMAKDA, σ. 177.

²⁶² ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΩΝΑΡΑΣ, *Ἐπιτομή Ιστοριών*, τ. III, σ. 19, 30-31: *πρότερον ἐπισκοπήν ὃν τὸ Βυζάντιον τῆς Θρακικῆς Ἡρακλείας*. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος*, PG 155, 452D.

²⁶³ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Απολογητικός εἰς τὸν ἑαυτοῦ πατέρα Γρηγόριον συμπαρόντος αὐτῷ Βασιλείου, ἥνικα ἐπίσκοπος ἐχειροτονήθη Σασίμου*, PG 35, 820-825.

Βήμα συνήθως από τα αριστερά όπως αποδίδεται στα τρία ψαλτήρια με διακόσμηση στην ωα, στο Kludon (850) (K 2), στο barberinus gr. 372 (K 7) και στου Θεοδώρου (K 6), στη μικρογραφία της ομιλίας του Αγ. Γρηγορίου του κώδικα E. 49-50 (9^{ος}) (K 5), στο Χρονικό του Σκυλίτζη, στο f. 21r (K 8), f. 57r (K 9), f. 76v (K 11), f. 127v (K 13), f. 129r (K 14), f. 137v (K 15). Σε παραστάσεις ιστορείται στην Αγ. Σοφία στη Μονεμβασιά (K 18), στον Αγ. Νικόλαο στο Melnic (K 19), στον Αγ. Νικόλαο στη Bojana (K 20), στον Αγ. Νικόλαο της ροδιάς (K 23), στον Αγ. Νικόλαο στη Κλένια (K 24), στον Αγ. Αχίλλειο στο Arilje (K 26), στον Αγ. Γεώργιο στο Staro Nagoričino (K 29), στην Παναγία Donja Kamenica (K 30), στον Αγ. Νικόλαο στη Μάζα (K 31), στην Παναγία Οδηγήτρια στο Ρέ (K 32), στον Αγ. Νικόλαο στα Κυριακοσέλλια (K 36), στον Αγ. Νικόλαο στη Curtea de Arges (K 37) και στη Μονή Markon (K 38).

Στις φορητές εικόνες αποδίδεται στου Αγ. Νικολάου της Ι. Μ Σινά (K 39), στου Αγ. Νικολάου της Πινακοθήκη του Μπάρι (K 42), στου Αγ. Νικολάου του Βυζαντινού Μουσείου της Καστοριάς (K 43) στου Αγ. Νικολάου της Πάτμου (K 49), στου Αγ. Νικολάου του Μουσείου Ιστ-Αρχ. στο Νόβγκοροντ (K 46), στου Αγ. Νικολάου της συλλογής του Τρετιάκοφ (K 47), στου Αγ. Πέτρου του καθεδρικού ναού στο Κρεμλίνο (K 51), στου Αγ. Νικολάου της έκθεσης Τρετιάκοφ (K 56).

Με μικρότερη συχνότητα εμφανίζεται στην εικονογραφία να προσέρχεται ο χειροτονούμενος επίσκοπος από δεξιά, όπως εντοπίζουμε στο ελεφαντοστέινο πλακίδιο του θρόνου του Grado (K 1), στη μικρογραφία των ομιλιών του Αγ. Γρηγορίου του κώδικα parisinus graecus 510 στο f. 67v (K 3), σε παραστάσεις όπως στον Αγ. Νικόλαο στο Manastir (K 21), στο παρεκκλήσιο του Αγ. Νικολάου στη Sopoćani (K 22), στον Αγ. Νικόλαο στη Καστάνια (K 25), στον Αγ. Νικόλαο τον Ορφανό (K 28), στη Ανάληψη στο Dečani (K 35) και σε φορητές εικόνες, όπως στη φορητή εικόνα στη Ι. Μ του Σινά (K 41), στην φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου της Στέγης (K 44), στη φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου στον Αγ. Κλήμη (Περίβλεπτο) στην Οχρίδα (K 48), στην φορητή εικόνα της Ι.Μ του Σινα (K 53).

Την συνήθεια κατά την τελετή της χειροτονίας να προσέρχεται ο χειροτονούμενος επίσκοπος από δεξιά, μαρτυρά ο κώδικας 99. της Μονής Διονυσίου (1386)²⁶⁴. Η συνήθεια αν και μαρτυρείται μόνο από αυτό τον κώδικα εντούτοις, κατά λογική συνέπεια φαίνεται να ήταν πάντοτε από

²⁶⁴ DMITRIEVSKII, τ. II, σ. 271: προσάγεται... ό χειροτονείσθαι μέλλων εκ του δεξιού μέρους.

το δεξιό μέρος, για τον απλούστατο λόγο, ότι η γονυκλισία του χειροτονούμενου θα γινόταν από την δεξιά μεριά του χειροτονούντος εφόσον και ο χειροτονών άπλωνε το δεξιό του χέρι πάνω στο κεφάλι του.

Η σκηνή λοιπόν της τελετής της επισκοπικής χειροτονίας όταν ιστορείται ο χειροτονούμενος να προσέρχεται από τα δεξιά αποδίδεται σύμφωνα με το τυπικό της χειροτονίας ενώ όταν ιστορείται από τα αριστερά που εντοπίζεται με μεγαλύτερη συχνότητα φαίνεται να επηρεάζεται από παρόμοιες σκηνές του Χριστολογικού και Θεομητορικού κύκλου²⁶⁵, στις οποίες ο Χριστός στην παράσταση της Υπαπαντής και η Παναγία στα Εισόδια ιστορούνται από το αριστερό μέρος.

Ο χειροτονούμενος αποδίδεται με μορφολογικά χαρακτηριστικά ανάλογης ηλικίας που αντιστοιχεί στον επισκοπικό βαθμό ακολουθώντας την κανονική παράδοση της Εκκλησίας. Έτσι, αποδίδεται με τα χαρακτηριστικά ενός ανθρώπου γεροντικής ηλικίας, με λευκά γένια και μαλλιά ή τουλάχιστον με την μορφή ενός μεσήλικα, με μαύρη γενειάδα και μαλλιά.

Έτσι εντοπίζουμε με λευκή κόμη και γενειάδα τον χειροτονούμενο στη μικρογραφία του ψαλτηρίου Kludon Klud. f. 67v (K 2), στις μικρογραφίες του παρισιανού κώδικα parisinus gr. 510 f. 67v, f. 452 (9^{ος}) (K 3,4), στη μικρογραφία του κώδικα gr. E 49 inf. 128 της Αμβροσιανής βιβλιοθήκης (9^{ος} αι.) (K 5), στις μικρογραφίες του Σκυλίτζη Vitr. 26-2, f. 21r, f. 57r, f. 64r (K 8, 9, 10), στην μικρογραφία του κώδικα Basileensis gr. A.N.I.8 f. Pν (1200) (K 17) του πανεπιστημίου του Bale.

Σε τοιχογραφίες, του Αγ. Νικολάου στο Melnic (1200) (K 19), στον Αγ. Νικόλαο Manastir (1271) (K 21), στον Αγ. Νικόλαο Καστάνιας (τέλος 13^{ου} αι.) (K 25), στον Αγ. Νικόλαο Ορφανό (γ' τέταρτο του 13^{ου} αι.) (K 28), στην Παναγία Donja Kamenica (1323/30) (K 30), στην Παναγία Οδηγήτρια στο Pec (1320) (K 32), στον Αγ. Νικόλαο στο Stanicenje (1331/2) (K 34), στην Μονή Dečani (1347/8) (K 35), στην Curtea de Arges (136/74) (K 37), στον Αγ. Νικόλαο στα Κυριακοσέλλια (α' μισό του 14^{ου} αι.) (K 36) και στην Μονή Markov (1376/81) (K 38).

Σε φορητές ιστορείται, στην φορητή εικόνα της μονής Σινά (τέλη 12^{ου} αι.) (K 41), στη φορητή εικόνα της πινακοθήκη του Μπάρι (K 42), στις δύο φορητές εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου της Καστοριάς (K 43, 54), στη φορητή εικόνα του Μουσείου της Βέροιας (K 50), στη φορητή εικόνα

²⁶⁵ πρβλ. σκηνές της Υπαπαντής και των Εισοδίων. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ 1929, σ. 329. ΤΡΙΒΥΖΑΔΑΚΗ 2005, σ. 188-205.

της έκθεσης Τρετιάκοφ (α' μισό του 14^{ου} αι) (Κ 45), στη φορητή εικόνα του Μουσείου Ιστ-Αρχ στο Νόβγκοροντ (1370/80) (Κ 46), στη φορητή εικόνα της έκθεσης του Τρετιάκοφ (β' μισό του 14^{ου} αι) (Κ 47) και στη φορητή εικόνα του καθεδρικού ναού του Κρεμλίνου (1480) (Κ 51).

Η ιερατική ενδυμασία του χειροτονούμενου παρουσιάζει στοιχεία ετεροχρονισμένα γιατί αν και αποτυπώνεται η στιγμή της σφράγισης εντούτοις, ο χειροτονούμενος φέρει το ωμοφόριο στους ώμους του, το οποίο ήταν το χαρακτηριστικό άμφιο του βαθμού του που το λάμβανε στο τελευταίο στάδιο της χειροτονίας, της ένδυσης και του ασπασμού σύμφωνα με την ευχολογιακή παράδοση. Εδώ οι καλλιτέχνες δεν καινοτομούν, αλλά εντάσσουν αυτό το στοιχείο αφενός για να γίνει το δηλωτικό εκείνο σημείο που θα αποσαφηνίσει την τελετή χειροτονίας και αφετέρου να προσθέσουν με αυτό τον τρόπο το στάδιο της ένδυσης.

Η επιλογή χρωμάτων στο φαιλόνιο του χειροτονούμενου υποδηλώνει το χαρμόσυνο γεγονός της χειροτονίας όπως είδαμε στην κανονική παράδοση της Εκκλησίας²⁶⁶. Έτσι, στην απόδοση της αρχιερατικής ενδυμασίας εντάχθηκε στον χειροτονούμενο το λευκό φαιλόνιο. Συγκεκριμένα το λευκό φαιλόνιο ιστορείται στον παρισιανό κώδικα gr. 510 f. 67v, f. 452 (Κ 3, 4), στο Χρονικό του Σκυλίτζη Vit. 26-2 στα f. 21r (Κ 8), f. 57r (Κ 9), f. 64r (Κ 10), f. 76v (Κ 11) (12^{ος} αι.), στον κώδικα του πανεπιστημίου Bale, Basileensis gr. A.N.I.8 f. On, f. Pν (1200) (Κ 16,17), στον Αγ. Νικόλαο στη Bojana (1259) (Κ 20)), στον Αγ. Νικόλαο Manastir (1271) (Κ 21), στο παρεκκλήσιο του Αγ. Νικολάου της Αγ. Τριάδος στη Sopoćani (1272/6) (Κ 22), στον Αγ. Αχίλλειο στο Arilje (1296) (Κ 26), στην Παναγία της Donja Kamenica στο Karan (1323/1330) (Κ 30), στον Αγ. Νικόλαο στα Κυριακοσέλια (α' μισό του 14^{ου} αι.) (Κ 36). Σε φορητές εικόνες εντοπίζεται σε φορητή εικόνα της Μονής Σινά του 11^{ου} αι. (Κ 39), σε φορητή εικόνα της Μονής Σινά στα τέλη του 12^{ου} αι. (Κ 41), στην φορητή εικόνα του βυζαντινού μουσείου της Καστοριάς (β' μισό του 13^{ου} αι.) (Κ 43), στη φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου της Έκθεσης Τρετιάκοφ (α' μισό του 14^{ου} αι) (Κ 45) και στη φορητή εικόνα του Μουσείου Ιστ-Αρχ. στο Νόβγκοροντ (Κ 46).

Το λευκό χρώμα ως φόντο στο φαιλόνιο χρησιμοποιείται και στις περιπτώσεις που το φαιλόνιο του χειροτονούμενου είναι πολυσταύριο, όπως στο Χρονικό του Σκυλίτζη Vit. 26-2, f. 112v (Κ 12) και στον Αγ.

²⁶⁶ Για τα χρώματα των αμφίων σύμφωνα με τον χαρακτήρα της τελετής βλ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ 2013, σ. 334-352.

Νικόλαο στο Melnik (1200) (Κ 19) που εντάσσονται στην μέση περίοδο. Περισσότερο όμως, χρησιμοποιείται από τους καλλιτέχνες στην ύστερη περίοδο, όπως εντοπίζεται στην Παναγία Ljeviska (1309/13) (Κ 27), στον Αγ. Γεώργιο στο Staro Nagoričino (1318) (Κ 29), στην Παναγία Οδηγήτρια στο Ρεέ (1320) (Κ 32), στην Curtea de Arges (1360/74) (Κ 37), στην Μονή Markon (1376/81) (Κ 38) και στην φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου στην Έκθεση Τρετιάκοφ (β' μισό του 14^{ου}) (Κ 47), στη φορητή εικόνα του Μουσείου της Βέροιας (α' μισό του 15^{ου}) (Κ 50), στη φορητή εικόνα του Καθεδρικού ναού στο Κρεμλίνο (1480) (Κ 51), στην φορητή εικόνα του Αγ. Αλεξίου της Έκθεσης Τρετιάκοφ (1480) (Κ 52), στη φορητή εικόνα του βυζαντινού μουσείου της Κορυτσάς (15^{ος} αι.) (Κ 55), στην φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου της Έκθεσης Τρετιάκοφ (15^{ος} αι.) (Κ 56).

Οι καλλιτέχνες δεν πρωτοτυπούν, αλλά ακολουθούν το τυπικό της εποχής καθώς φαίνεται, σύμφωνα με την μοναδική μαρτυρία που σώζεται στη *Διάταξη του Γεωργίου Γεμιστού* (1386), στην οποία εντοπίζουμε την χειροτονία του επισκόπου με λευκό φαιλόνιο²⁶⁷. Σε συνάρτηση και με τον πανηγυρικό χαρακτήρα που εντοπίσαμε στο πρώτο κεφάλαιο μπορούμε να συμπεραίνουμε ότι το συνηθισμένο χρώμα φαιλονίου κατά την χειροτονία ήταν το λευκό.

Ένα επιπλέον στοιχείο της ενδυμασίας είναι και το επιγονάτιον ή υπογονάτιον ή ενγχείριον που φέρει ο χειροτονούμενος. Έχει επισημανθεί ότι αρκετά ενδύματα παραχωρήθηκαν από τον αυτοκράτορα στους επισκόπους²⁶⁸. Το επιγονάτιον αποτελεί ένα από αυτά²⁶⁹. Ανακλάται ευθέως και στην εικονογραφία και εντοπίζεται ο χειροτονούμενος να το φέρει σε τοιχογραφία στο παρεκκλήσιο του Αγ. Νικολάου της Αγ. Τριάδας στη Soročani (1272/6) (Κ 22), στον Αγ. Νικόλαο Κλένις (τελευταίο τέταρτο 13^{ου} αι.) (Κ 24), στον Αγ. Νικόλαο Καστάνις (τέλος 13^{ου} αι.) (Κ 25), στον Αγ. Νικόλαο Ορφανό (γ' 'τέταρτο του 13^{ου} αι.) (Κ 28) και στην Curtea d Arges (1360/74) (Κ 37).

Αν και απαντά μαρτυρία του Συμεών Θεσσαλονίκης ότι το επιγονάτιο δινόταν στον υποψήφιο προς χειροτονία με το συμβολισμό του αρραβώνα(υπόσχεση), εντούτοις δεν αποτυπώθηκε στην εικονογραφία με

²⁶⁷ DMITRIEVSKIY, τ. II, σ. 299: *Καὶ τελευταῖον προσκαλεῖται τὸν ὑποψήφιον, ὃς καὶ ἔρχεται μετὰ φαινολίου λευκοῦ.*

²⁶⁸ WOODFIN 2012, σ. 133-148.

²⁶⁹ LARRIN 2010, σ. 211-213.

μεγάλη συχνότητα και αυτό, πιθανόν, λόγω της στάσης του χειροτονούμενου που δυσκολεύει την απόδοση του επιγονατίου.

Το φαιλόνιο βρίσκουμε να καλύπτει πολλές φορές τα χέρια του χειροτονούντος, όπως εντοπίζουμε στον κώδικα gr. A.N.I 8, f. Ον, f. Ρν. του πανεπιστημίου του Bale (1200) (Κ 16, 17), στην Παναγιά Ljeviška στο Prizren (1309/13) (Κ 27), στον Αγ. Γεώργιο στο Staro Nagoričino (Κ 29), στην Ανάληψη της Dečani (1347/8) (Κ 35), στον Αγ. Νικόλαο στα Κυριακοσέλλια (α' μισό του 14^{ου} αι) (Κ 36), στη φορητή εικόνα της Μονής Σινά (11^{ος} αι), (Κ 39), στην φορητή εικόνα του Αγ. Βασιλείου της Συλλογής Menil στο Τέξας (12^{ος} αι.) (Κ 40), στην φορητή εικόνα της Μονής Σινά (τέλη 12^{ου} αι.) (Κ 41) στην φορητή εικόνα του Μουσείου Ιστ-Αρχ. στο Νόβγκοροντ (1370/80) (Κ 46), στη φορητή εικόνα της Έκθεσης Τρετιάκοφ (β' μισό του 14^{ου} αι.) (Κ 47), στην φορητή εικόνα του Μουσείου Βεροίας (α' μισό του 15^{ου} αι.) Κ 50) στην φορητή εικόνα του Αγ. Πέτρου του καθεδρικού ναού στο Κρεμλίνο (1480) (Κ 51), στην φορητή εικόνα του Αγ. Αλεξίου της έκθεσης Τρετιάκοφ (1480) (Κ 52), και στην φορητή εικόνα του Μουσείου της Κορυτσάς (15^{ος} αι) (Κ 55).

Το παραπάνω αποδίδεται για να εκφραστεί η ιερότητα της τελετής. Η κάλυψη των χειρών αποτελεί δείγμα σεβασμού και προέρχεται από την αυλική εθιμοτυπία²⁷⁰. Ως εκ τούτου και προς μεγαλύτερη ανάδειξη αυτού, ο χειροτονούμενος ιστορείται όχι μόνο με καλυμμένα χέρια αλλά να προσέρχεται όρθιος, κλίνοντας ελαφρά τον αυχένα και τα χέρια του σε στάση δέησης. Η στάση του χειροτονούντος γίνεται σημαντικό στοιχείο που μας βοηθά να αποκωδικοποιήσουμε την εικονογραφία και να απαντήσουμε στο ερώτημα ποια ακριβώς στιγμή από την τελετή της χειροτονίας αποδίδουν οι βυζαντινοί καλλιτέχνες.

Η στάση της δέησης είναι στάση προσευχής και αίτησης²⁷¹, είναι λοιπόν αυτονόητο ότι ο μέλλον επίσκοπος προσεύχεται και δέχεται την θεία χάρη. Όχι μόνο η στάση της δέησης είναι δηλωτική προς το παραπάνω αλλά και η ελαφριά κλίση του αυχένα, η οποία είναι συνηθισμένη κίνηση που κελεύεται συνήθως από τον διάκονο στις διάφορες ακολουθίες και μυστήρια της Εκκλησίας ως στάση αναμονής

²⁷⁰ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ 2008, σ. 119.

²⁷¹ ΚΑΖΑΜΙΑ-ΤΣΕΡΝΟΥ 2005, σ. 15, υποσημ. 1.

ευλογίας²⁷². Επίσης η όρθια στάση υποδηλώνει ότι ο χειροτονούμενος μπορεί να βρίσκεται και κατά την ανάγνωση των ευχών²⁷³.

Σε συνδυασμό λοιπόν του γεγονότος ότι η τελετή διαδραματίζεται εντός του Ιερού Βήματος, έμπροσθεν της Αγ. Τραπέζης, η στάση του χειροτονούντα επισκόπου που είναι πότε ευλογία και πότε τοποθέτηση του χεριού στο κεφάλι του χειροτονούμενου και η στάση αναμονής ευλογίας και θείας χάρης του χειροτονούμενου επισκόπου θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι οι παραστάσεις των επισκοπικών χειροτονιών ιστορούν την φάση της δεύτερης σφράγισης.

5. ΟΜΙΛΟΣ ΣΥΛΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΝΤΩΝ-ΣΥΜΠΡΟΣΕΥΧΟΜΕΝΩΝ

Εφόσον η χειροτονία τελείται εντός της Θείας Λειτουργίας, οι βυζαντινοί καλλιτέχνες συμπληρώνουν την σκηνή της χειροτονίας με παρευρισκόμενους συλλειτουργούντες κληρικούς και συμπροσευχόμενους λαϊκούς. Αυτοί όπως θα δούμε αποδίδονται με τα διακριτικά τους αναλόγως του βαθμού και του έργου τους.

5.1 Συλλειτουργούντες

Οι συλλειτουργούντες κληρικοί είναι οι υποδιάκονοι, διάκονοι, ιερείς και επίσκοποι που συμμετέχουν στην Θ. Λειτουργία και κατά λογική συνέπεια, και στην χειροτονία ως μυστήριο εντασσόμενο στην Θ. Λειτουργία. Οι καλλιτέχνες τους εντάσσουν σε έναν όμιλο συνήθως πίσω από τον χειροτονούμενου ή και πίσω από τον χειροτονούντα.

Ο όμιλος αυτός, χωρίς να εμφανίζεται με ιερατική ενδυμασία, ιστορείται ήδη από την χειροτονία του Ανιανού υπό του Απ. Μάρκου, που αποδίδεται στο ελεφαντοστέινο πλακίδιο του θρόνου του Grado (7-8^{ος} αι.)

²⁷² Ενδεικτικά αναφέρουμε την ευχή της ακολουθίας του όρθρου. βλ. GOAR, σ. 44: **Διάκονος:** *Τὰς κεφαλὰς ἡμῶν τῷ Κυρίῳ κλίνωμεν. Ἱερεύς:* *Κύριε ἅγιε...ἐκτεινον τὴν χεῖρά σου...καὶ εὐλόγησον πάντας ἡμᾶς.*

²⁷³ Υπάρχει η γνώμη ότι ο χειροτονούμενος επίσκοπος λάμβανε την χειροτονία όρθιος. βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ 1998, σ. 212· ΤΣΟΜΠΑΝΗΣ 2001, σ. 73.

(Κ 1). Στην συνέχεια λαμβάνει διάφορα μορφολογικά στοιχεία σχετιζόμενα κυρίως με την επικρατούσα τάξη των χειροτονιών.

Η μοναδική εικαστική απόδοση που δεν εμφανίζει συλλειτουργούντες είναι εκείνη της σιμωνιακής χειροτονίας που αποδόθηκε στα τρία ψαλτήρια με διακόσμηση στην ώα²⁷⁴, τα οποία όπως ήδη έχουμε δει, διαμορφώθηκαν με προπαγανδιστική διάθεση. Εξαίρεση αποτελεί η απουσία κληρικών σε τοιχογραφία στην Παναγία Ljeviska στο Prizren (1309/13) (Κ 27) και στη φορητή εικόνα του Μουσείου της Καστοριάς (β' μισό του 13^{ου} αι.) (Κ 43), στη φορητή εικόνα της Μονής Αγ. Ιωάννου Θεολόγου της Πάτμου (1430/60) (Κ 49) και στην φορητή εικόνα του Μουσείου Βεροίας (α' μισό του 15^{ου} αι) (Κ 50), οι οποίες για λόγους πιθανόν χωρητικότητας δεν ιστορήθηκαν γενικότερα κάποιος όμιλος.

Με μεγάλη συχνότητα ωστόσο, ιστορούνται οι κληρικοί. Στο Χρονικό του Σκυλιτζή Vitr. 26-2 (12^{ος} αι.), αποδίδεται ο μεγαλύτερος αριθμός συμμετεχόντων κληρικών σε χειροτονία. Πρόκειται για τις μικρογραφίες που φιλοτεχνήθηκαν από το δυτικό εργαστήριο (f.112v, f. 127v, f. 129r, f. 137v) (Κ 12-15).

Ο βαθμός που ιστορείται με μεγαλύτερη συχνότητα στην επισκοπική χειροτονία είναι ο βαθμός του διακόνου, ο οποίος εντοπίζεται στον παρισινό κώδικα gr. 510 f. 67v, f. 452 (Κ 3, 4), στον κώδικα του Πανεπιστημίου του Bale, Basileensis A.N.I.8, f.Οv, f. Pv (1200), (Κ 16, 17), σε τοιχογραφία της Αγ. Σοφίας Μονεμβασίας (1180/90) (Κ 18), σε τοιχογραφία του Αγ. Νικολάου στη Bojana (1259) (Κ 20), στον Αγ. Νικόλαο Ροδιάς (α' μισό 13^{ου} αι.) (Κ 23), του Αγ. Νικολάου στη Κλένια (γ' τέταρτο 13^{ου} αι.) (Κ 24), του Αγ. Νικολάου Καστάνιας (τέλος 13^{ου} αι.) (Κ 25), του Αγ. Αχίλλειου στο Arilje (1296) (Κ 26), σε τοιχογραφία στον Αγ. Νικόλαο Ορφανό (γ' τέταρτο 13^{ου} αι.) (Κ 28), στον Αγ. Γεώργιο στο Staro Nagoričino (1318) (Κ 29), στον Αγ. Νικόλαο Μάζας (1325/26) (Κ 31), στην Παναγία Οδηγήτρια στο Ρεέ (1320) (Κ 32), στην Ανάληψη της Dečani (1347/8) (Κ 35), στον Αγ. Νικόλαο στα Κυριακοσέλλια (α' μισό του 14^{ου} αι.), (Κ 36), στη Μονή Markon (1376/81) (Κ 38), και στην φορητή εικόνα της Μονής Σινά (11^{ος} αι.) (Κ 39), στη φορητή εικόνα του Αγ. Βασιλείου της συλλογής Menil στο Τέξας (12^{ος} αι) (Κ40), στην φορητή εικόνα της Μονής Σινά (τέλος 12^{ου} αι.) (Κ 41), στη φορητή εικόνα της Πινακοθήκης του Μπάρι (13^{ος} αι) (Κ 42), στην φορητή εικόνα στον Αγ. Νικόλαο Κακοπετριάς (1300) (Κ 44), στη φορητή εικόνα του Μουσείου Ιστ-Αρχ. στο Νόβγκοροντ (1370/80) (Κ 46),

²⁷⁴ Kludov 129d. f. 67v, Barberini gr. 372, f. 115v, Θεοδώρου Add. 19.352, f. 88r.

στη φορητή εικόνα της Έκθεσης Τρετιάκοφ (β' μισό του 14^{ου} αι.) (Κ 47), στη φορητή εικόνα του Αγ. Κλήμη(Περίβλεπτος) (τελευταίο τέταρτο 14^{ου} αι.)(Κ 48), στη φορητή εικόνα του Αγ. Πέτρου στο Καθεδρικό ναό στο Κρεμλίνο (1480) (Κ 51) στη φορητή εικόνα του Αγ. Αλεξίου της Έκθεσης Τρετιάκοφ (1480) (Κ 52), σε φορητή εικόνα της Μονής Σινά (15^{ος} αι.) (Κ 53) στη φορητή εικόνα στο Μουσείο της Καστοριάς (15^{ος} αι) (Κ 54), στη φορητή εικόνα της Έκθεσης Τρετιάκοφ (15^{ος} αι.) (Κ 56).

Ο αμέσως επόμενος ιερατικός βαθμός σε συχνότητα εμφάνισης είναι ο επίσκοπος, όπως αποδίδεται στον παρισινό κώδικα gr. 510 f. 67v, f. 452 (Κ 3, 4), στον κώδικα Ambrosian E49 inf. 128 (9^{ος} αι.) (Κ 5) της Αμβροσιανής βιβλιοθήκης, στο Χρονικό του Σκυλίτζη Vit. 26-2 f. 112v, f. 127v, f. 129r, f. 137v) (12^{ος} αι.) (Κ 12-15), στο κώδικα του Πανεπιστημίου του Bale, Basileensis A.N.I.8, f.Οv, f. Pv (1200), (Κ 16,17), σε τοιχογραφία του Αγ. Νικολάου στο Melnic (1200) (Κ 19), στο παρεκκλήσιο του Αγ. Νικολάου στην Αγ. Τριάδα στη Σοροάκι (1272/6) (Κ 22), στον Αγ. Νικόλαο της Ροδιάς (α' μισό 13^{ου} αι.) (Κ 23) του Αγ. Αχίλλειου στο Arilje (1296) (Κ 26), στον Αγ. Γεώργιο στο Staro Nagoričino (1318) (Κ 29), στην Παναγία Donja Kamenica (1323/1330) (Κ 30), στην Παναγία Οδηγήτρια στο Ρεέ (1320) (Κ 32), στην Ανάληψη στη Dečani (1347/8) (Κ 35), και στην φορητή εικόνα στον Αγ. (Κ 42), Νικόλαο Κακοπετριάς (1300) (Κ 44), στη φορητή εικόνα της έκθεσης Τρετιάκοφ (α' μισό του 14^{ου} αι) (Κ 45), στη φορητή εικόνα του Μουσείου Ιστ-Αρχ στο Νόβγκοροντ (1370/80) (Κ 46), στη φορητή εικόνα του Αγ. Πέτρου του καθεδρικού ναού στο Κρεμλίνο (1480) (Κ 51) και στη φορητή εικόνα του Μουσείου της Κορυτσάς (15^{ος} αι.) (Κ 55).

Με μικρότερη συχνότητα εμφανίσεων στην εικονογραφία αποδίδονται οι ιερείς. Εμφανίζονται στον παρισινό κώδικα gr. 510 στα f. 67v (Κ 3), f. 452 (Κ 4), στο Χρονικό του Σκυλίτζη Vit. 26-2 f. 112v (Κ 12), στον Αγ. Αχίλλειο στο Arilje (1296) (Κ 26), στον Αγ. Νικόλαο Ορφανό (γ' τέταρτο του 13^{ου} αι) (Κ 28), στην Παναγία στη Donja Kamenica (1323/1330) (Κ 30), στην Παναγία Οδηγήτρια στο Ρεέ (1330/7) (Κ 32), και στην φορητή εικόνα του Αγ. Αλεξίου της Έκθεσης Τρετιάκοφ (1480)(Κ 52). Άπαξ εμφανίζεται ο βαθμός του υποδιακόνου στην παράσταση του παρεκκλησίου του Αγ. Νικολάου στην Αγ. Τριάδα στη Σοροάκι (1272/6) (Κ 22).

Απουσία παντελώς επισκόπου εντοπίζουμε σε τοιχογραφία της Αγ. Σοφίας Μονεμβασιάς (1180/90) (Κ 18), σε τοιχογραφία του Αγ. Νικολάου στη Bojana (1259) (Κ 20), του Αγ. Νικολάου στη Κλένια (γ' τέταρτο 13^{ου} αι.)

(Κ 24), του Αγ. Νικολάου Καστάνιας (τέλος 13^{ου} αι.) (Κ 25), σε τοιχογραφία στον Αγ. Νικόλαο Ορφανό (γ' τέταρτο 13^{ου} αι.) (Κ 28), στον Αγ. Νικόλαο Μάζας (1325/6) (Κ 31), στον Αγ. Νικόλαο στα Κυριακοσέλλια (α' μισό του 14^{ου} αι.), (Κ 36), στον Αγ. Νικόλαο στη Curtea de Arges (1360/75) (Κ 37), στη Μονή Markon (1376/81) (Κ 38), και στην φορητή εικόνα της Μονής Σινά (11^{ος} αι.) (Κ 39), στη φορητή εικόνα του Αγ. Βασιλείου στη συλλογή Menil στο Τέξας (12^{ος} αι.) (Κ 40), στην φορητή εικόνα της Μονής Σινά (αρχές 12^{ου} αι.) (Κ 41), στις δύο φορητές εικόνες του Μουσείου Καστοριάς (β' μισό του 13^{ου} και 15^{ος} αι) (Κ 43, 54), στη φορητή εικ'να της έκθεσης Τρετιάκοφ (α' μισό του 14^{ου} αι.) (Κ 45), στη φορητή εικόνα στην έκθεση Τρετιάκοφ (β' μισό του 14^{ου} αι) (Κ 47), στη φορητή εικόνα της μονής Αγ. Ιωάννου στη Πάτμο (1430/60) (Κ 49), στη φορητή εικόνα του Αγ. Αλεξίου στην έκθεση Τρετιάκοφ (1480) (Κ 52), στη φορητή εικόνα της Μονής Σινά (15^{ος} αι.) (Κ 53) και στη φορητή εικόνα της έκθεσης Τρετιάκοφ (15^{ος} αι.) (Κ 56).

Η απουσία αυτή συνιστά αγνωσία της κανονικής παράδοσης και είναι ένα θέμα που δεν μπορεί να ερμηνευθεί για ποιο λόγο οι καλλιτέχνες αποδίδουν χειροτονία επισκόπου χωρίς την παρουσία επισκόπων εφόσον οι ευχολογική και κανονική παράδοση προβλέπουν τουλάχιστον δύο, όπως αποδίδεται και σε λίγες περιπτώσεις στην εικονογραφία. Φαίνεται όμως εντονότερο το ενδιαφέρον των καλλιτεχνών για την απόδοση περισσότερο του βαθμού του διακόνου και λιγότερο των αρχιερέων, το οποίο δημιουργήθηκε από την προϋπάρχουσα θεολογική αντίληψη, ότι ο βαθμός του διακόνου ήταν συνδεδεμένος με τους επισκόπους αφού ήταν οι άμεσοι βοηθοί του²⁷⁵.

Η ιερατική ενδυμασία των συλλειτουργούντων κληρικών συμβαδίζει με τον πανηγυρικό χαρακτήρα της τελετής και δεσπόζει σε αυτούς το λευκό χρώμα στα άμφιά τους. Ακόμα και σε περιπτώσεις που δεν φέρουν λευκά άμφια απαντούν τουλάχιστον με ανοιχτόχρωμα άμφια. Αυτό βρίσκεται σε συμφωνία με τον πανηγυρικό χαρακτήρα της χειροτονίας και με την τάξη που εντοπίσαμε ήδη στη Διάταξη του Γεωργίου Γεμιστού (1386)²⁷⁶.

Η στάση τους των συλλειτουργούντων κληρικών, εάν δεν κρατούν αντικείμενα, τα οποία θα εξεταστούν σε επόμενη ενότητα, όπως κεριά,

²⁷⁵ ΦΛΩΡΟΦΕΚΥ 2010, σ. 161.

²⁷⁶ DMITRIEVSKIY, τ. II, σ. 299: *Εἶτα προσκαλεῖται τοὺς ἐπισκόπους, οἳ καὶ ἐρχόμενοι μετὰ φαινολίων λευκῶν.*

χερνιβόξεστα, ριπίδια και Ευαγγέλια που τονίζουν το επικουρικό έργο τους στην τελετή, είναι η στάση ευλογίας και προσευχής.

5.2 Συμπροσευχόμενοι

Με τον όρο συμπροσευχόμενοι, εννοούμε εκείνους που παρευρίσκονται στην χειροτονία, δεν λειτουργούν αλλά προσεύχονται και στους πέντε πρώτους αιώνες συμμετείχαν και αυτοί στην εκλογή του επισκόπου²⁷⁷. Ως επί το πλείστον μιλάμε για τον λαό που ανάμεσα του εντοπίζουμε μεγάλη ποικιλία προσώπων με αξίωμα.

Καταρχήν, αυτό το λαϊκό στοιχείο βρίσκεται ως ξεχωριστός όμιλος ατόμων πίσω ακριβώς από το ιερατείο. Η διαβάθμιση αυτή δεν είναι καθόλου τυχαία. Οι καλλιτέχνες τους αποδίδουν εκεί στηριζόμενοι στην διαβάθμιση που υπήρξε ήδη από τα ψευδό-Αρεοπαγίτικα συγγράμματα²⁷⁸. Η ένταξη του λαϊκού στοιχείου στην εικονογραφία μας βοηθά να αναζητήσουμε στην παράσταση, μια άλλη στιγμή της χειροτονίας, σε σχέση με την σφράγιση που είδαμε παραπάνω, εφόσον σύμφωνα με την χειρόγραφη παράδοση, οι λαϊκοί δεν βρίσκονταν εντός του Ιερού Βήματος. Στο ελεφαντοστέινο πλακίδιο από το θρόνο του Grado (7-8^{ος} αι.) (Κ 1) απαντά ο όμιλος των συμπροσευχομένων πίσω από τον χειροτονούμενο. Η ενδυμασία τους είναι η ρωμαϊκή *toga*²⁷⁹ και υψώνουν τα χέρια τους²⁸⁰ για να δείξουν την θετική τους στάση (στάση επευφημίας)²⁸¹ απέναντι στην εκλογή-χειροτονία του Ανιανού²⁸². Το στοιχείο αυτό φανερώνει ότι οι μορφές υπομνηματίζουν τον λαό που εξέλεγε κατά τους πέντε πρώτους αιώνες ζωής της Εκκλησίας.

Στα ψαλτήρια με διακόσμηση στην ωά (ψαλτήριο Kludon, Barberini, Θεόδωρου) το λαϊκό στοιχείο είναι οι ίδιοι οι χειροτονούμενοι. Οι καλλιτέχνες τους αποδίδουν με ρούχα καθημερινά, ώστε να δείξουν με αυτόν τον συμβολικό τρόπο ότι δεν λαμβάνουν τελικά την χειροτονία

²⁷⁷ ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ 1976, σ. 17-34. ΠΙΝΑΚΟΥΛΑΣ 2006, σ. 27-67.

²⁷⁸ ΨΕΥΔΟ-ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ, *Περὶ ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, PG 3, 370- 584.

²⁷⁹ ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ 2000, σ. 20.

²⁸⁰ Η αρχική έννοια της χειροτονίας ήταν ψηφοφορία διά της ανάτασης του χεριού. βλ. LIDDELL-SCOTT 2007, s.v. «χειροτονέω», σ. 624, s.v. «χειροτονία», σ. 625.

²⁸¹ WALTER 1982, σ. 135.

²⁸² Για την συμμετοχή του εκκλησιαστικού πληρώματος στην εκλογή των ποιμένων της ειδικά των Αποστολικών χρόνων βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ 1976, σ. 31-34.

παρόλο που ευλογούνται από τον χειροτονούντα επίσκοπο, ο οποίος επηρεάζεται από δαιμονική μορφή. Τα στοιχεία αυτά οδηγούν να συμφωνήσουμε, με την άποψη προγενέστερων μελετητών, ότι πρόκειται περί προπαγάνδας των εικονολατρών έναντι των εικονομάχων²⁸³.

Το λαϊκό στοιχείο εμφανίζεται σε μέγιστο αριθμό στις μικρογραφίες του Χρονικού του Σκυλίτζη Vitr. 26-2. f. 21r, f. 57r, f. 64r, f. 129r, f. 137v, (12^{ος} αι.) (Κ 8, 9, 10, 14, 15). Μέσα στο λαό αποδίδονται να παρευρίσκονται αξιωματούχοι ενδεδυμένοι με το λεγόμενο *σαγίον*²⁸⁴ (f. 137r), το οποίο θα ιστορηθεί ξανά στον όμιλο των λαϊκών- συνοδεία του Στέφανου Νεμάνια, στην χειροτονία του Αγ. Αρσενίου υπό του Αγ. Σάββα που αποδίδεται στην Παναγία Οδηγήτρια στο Ρεέ (1320) (Κ 32). Τα σημαίνοντα αυτά πρόσωπα, οι καλλιτέχνες τα εντάσσουν στις συγκεκριμένες αποτυπώσεις, διότι αποτελούν ιστορικά γεγονότα, μιας και οι εν λόγω επισκοπικές χειροτονίες αφορούν, οι μεν πρώτες τον πατριάρχη Κων/πόλεως, και η μεν δεύτερη του αρχιεπισκόπου των Σέρβων και ιδρυτή της Εκκλησίας τους.

Στο χειρόγραφο του Σκυλίτζη, εντοπίζονται επίσης λαϊκοί να φέρουν κάλυμμα επί της κεφαλής²⁸⁵ (f. 57r, f. 137v), το οποίο είναι ψηλό, λευκό, με ημισφαιρική απόληξη. Εδώ προφανώς αποδίδονται, είτε αξιωματούχοι, είτε ψάλτες. Ωστόσο, το κάλυμα κεφαλής που εντοπίζεται στον όμιλο λαϊκών στην τοιχογραφία του Αγ. Νικολάου Ορφανού (γ' τέταρτο 13^{ου} αι.) (Κ 28) και στην Curtea d' Arges (1360/74) (Κ 37) αποτυπώνει την ύπαρξη των ψαλτών, διότι οι μορφές εκτός από την ενδυμασία τους ταυτόχρονα ιστορούνται να εκτελούν κινήσεις ψαλτικής²⁸⁶. Αυτό το κάλυμα κεφαλής δείχνει ότι ανάμεσα στο λαό αποδίδονται εκτός από αξιωματούχοι και ψάλτες.

Η σχετικά σπάνια απόδοση ψαλτών δείχνει την προσπάθεια των καλλιτεχνών της ύστερης περιόδου για τον εμπλουτισμό της εικαστικής απόδοσης με περισσότερα πρόσωπα, τα οποία είχαν δευτερεύοντα ρόλο

²⁸³ WALTER 1978, σ. 117.

²⁸⁴ s.v. "Sagion", ODB, 3:1827-8, s.v. "Sagum" PR, II/2. GROTOWSKI 2010, σ. 265-271.

²⁸⁵ Η Β. Τσαμακδά το αναφέρει με τον όρο *σκαράνικα* που απαντά μόνο στο έργο *Περὶ ὁφρικών* του Ψευδο-Κωδινού. βλ. TSAMAKDA 2002, σ. 365. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το συγκεκριμένο κάλυμα κεφαλής εντοπίζεται και με τον όρο *πίλος*, *κίδαρις* και χρησιμοποιείται κυρίως από αξιωματούχους και τους ψάλτες κατά την διάρκεια των τελετών. βλ. ΖΙΑΣ 1969, 233-238. MORAN 1983, 52-59. PARANI 2003, σ. 69-72.

²⁸⁶ MORAN 1986, σ. 84-85.

σύμφωνα με τα τυπικά της εποχής. Η μικρή συχνότητα εμφάνισης που εντοπίζεται κυρίως στην μέση περίοδο εναρμονίζεται με την γενικότερη εμφάνιση των ψαλτών, η οποίοι κέρδιζαν βαθμηδόν την συμμετοχή τους στις τελετές λόγω της εφαρμογής της βυζαντινής ψαλτικής τέχνης, η οποία απαιτούσε περίτεχνο τρόπο εκτέλεσης από ειδικούς(ψάλτες).

Τελος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοιχογραφία με την χειροτονία του Αγ. Νικολάου στο ομώνυμο παρεκκλήσιο της Αγ. Τριάδος στη Σοροάνι (1272/6) (Κ 22), στην οποία ο ζωγράφος έχει αποδώσει μοναδικά εικονογραφικά στοιχεία. Ιστορείται λοιπόν, μία μορφή με ενδυμασία λαϊκού να ξετυλίγει τον χάρτη εκλογής. Πιθανόν επέχει την θέση χαρτοφύλακος, ο οποίος, όπως είδαμε είχε την ευθύνη να φέρει τον υποψήφιο και τον χάρτη στον αρχιεπίσκοπο. Την απόδοση μορφής έχοντα θέση χαρτοφύλακα θα την εντοπίσουμε προγενέστερα στη χειροτονία του Αγ. Νικολάου στο Melnic (1200) (Κ 19), όπου ο Απ. Πέτρος θα οδηγήσει τον Απ. Ιάκωβο προς τον Χριστό. Βλέπουμε λοιπόν ότι οι δύο αυτές παραστάσεις ακολουθούν την τάξη της Κωνσταντινούπολης.

6. ΣΚΗΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Ο σκηνικός χώρος, ως ήδη έχει αναφερθεί, διατάσσεται σε δύο επίπεδα. Στο πρώτο επίπεδο έχουμε το Ιερό Βήμα και σε δεύτερο επίπεδο έχουμε κτίσματα που διαμορφώνουν ένα αρχιτεκτονικό βάθος και αποτυπώνουν συμβολικά, ότι το γεγονός της χειροτονίας τελείται εντός του ναού. Στα κτίρια απλώνεται ως συνήθως ένα κομμάτι ερυθρού υφάσματος, εικαστική συνήθεια της παλαιολόγειας ζωγραφικής²⁸⁷.

Η τελετή λαμβάνει χώρα μπροστά από την Αγ. Τράπεζα. Μόνο στα τρία ψαλτήρια απουσιάζουν εντελώς στοιχεία σκηνικού χώρου και αυτό γιατί οι καλλιτέχνες πιθανόν ενδιαφερόταν να αναδείξουν την πράξη της σιμωνιακής χειροτονίας επικεντρώνοντας μόνο στην απόδοση των μορφών. Η απουσία αντικειμένων και χώρου εξέφραζαν την απουσία της ορθότητας, όπως για παράδειγμα η απουσία του Ευαγγελίου δήλωνε την απουσία της ορθής διδασκαλίας, έτσι και η απουσία του Ιερού Βήματος δήλωνε, ότι η τελετή βρίσκεται εκτός της Εκκλησίας και δεν αναγνωρίζεται από αυτήν.

²⁸⁷ ΤΡΙΒΥΖΑΔΑΚΗ 2005, σ. 184.

6.1 Ιερό Βήμα.

Η τέλεση της χειροτονίας υπήρξε σταθερά συνδεδεμένη με την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας²⁸⁸. Έτσι, οι βυζαντινοί καλλιτέχνες απέδωσαν την χειροτονία εντός του Ιερού βήματος και μπροστά από την Αγ. Τράπεζα.

Το Ιερό Βήμα εμφανίζεται με χαμηλά κιγκλιδώματα, όπως εντοπίζεται στον παρισινό κώδικα gr. 510 f. 452 (Κ 4), στον Αγ. Νικόλαο Καστάνιας (τέλος 13^{ου} αι.) (Κ 25), στον Αγ. Νικόλαο στα Κυριακοσέλλια (α' μισό του 14^{ου} αι.) (Κ 36), στον Αγ. Νικόλαο στην Curtea de Arges (1360/70) (Κ 37), και στην Μονή Markon (1376/81) (Κ 38). Η ισχνή αυτή συχνότητα εμφανίσεων, εναρμονίζεται πλήρως με το γεγονός ότι το φράγμα του πρεσβυτερίου από τον 10^ο αι.²⁸⁹ άρχισε να υψώνεται βαθμικώς, ώσπου έφτασε στην μορφή του τέμπλου που απέκρυβε τα τελούμενα. Στα μνημεία της ύστερης περιόδου, που εντοπίζεται στην τελετή χειροτονίας η απόδοση κιγκλιδωμάτων στο Ιερό Βήμα, εντάσσονται στην εικαστική αντίληψη εμπλουτισμού της σκηνής.

Στην ίδια βάση κινούνται οι καλλιτέχνες και στην απόδοση του συνθρόνου που εντοπίζεται στο Χρονικό του Σκυλίτζη Vit. 26-2 f. 21r (12^{ος} αι.) (Κ 8), στον Αγ. Νικόλαο Καστάνιας (τέλος 13^{ου} αι.) (Κ 25), στον Αγ. Νικόλαο Ορφανό (γ' τέταρτο του 14^{ου} αι.) (Κ 28), και στην Μονή Αναλήψεως στη Dečani (1347/8) (Κ 37)²⁹⁰.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο θρόνος που ιστορείται στον Αγ. Νικόλαο τον ορφανό (Κ 28). Η ύπαρξη του θρόνου σε συνδυασμό με την απουσία Αγ. Τραπέζης και την παρουσία των ψαλτών μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η παράσταση στον Αγ. Νικόλαο τον Ορφανό παρουσιάζει την στιγμή της ευλογίας, με'τα την ομολογία της πίστεως και πριν εισαχθούν στο Ιερό Βήμα.

Ο εν λόγω θρόνος ιστορείται με τέσσερις βαθμίδες. Σύμφωνα με παλαιοσλαβικό τυπικό, αυτή η διαβάθμιση σχετιζόταν με τον εκάστοτε βαθμό του επίσκοπου²⁹¹. Ωστόσο, ο ψευδοΚωδινός στο έργο του *Περὶ*

²⁸⁸ ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ 1995, σ. 154-161.

²⁸⁹ ΤΡΙΒΥΖΑΔΑΚΗ 2003, σ. 312-315.

²⁹⁰ Εμφανίζεται σε ακόμη μία περίπτωση που αφορά όμως διακονική χειροτονία στο βημόθυρο της Μονής Σινά (11^{ος} αι.) (εικ. 39).

²⁹¹ Σύμφωνα με το τυπικό ο μητροπολίτης καθόταν σε θρόνο με 8 βαθμίδες, ο αρχιεπίσκοπος σε θρόνο με 6 βαθμίδες και ο επίσκοπος σε θρόνο με τέσσερις βαθμίδες. βλ. PARIS 1930, σ. 285.

ὀφικκίων μας πληροφορεῖ ὅτι το ἀνάβαθρο που θα στεκόταν ὁ πατριάρχης Κων/πόλεως και θα ἔχριε τον βασιλιά θα εἶχε τέσσερις με πέντε βαθμίδες²⁹². Ὅποτε ὁ καλλιτέχνης της ἐν λόγω τοιχογραφίας ἀποδίδει τον χειροτονοῦντα ὡς ἀπλό ἐπίσκοπο με σαφεῖς ἐπιρροές ἀπὸ την τάξη της Κων/πολης.

Στοιχεῖο ρεαλιστικῆς ἀπεικόνισης που προστίθεται ἀπὸ τους καλλιτέχνες εἶναι ἡ κρηπίδα²⁹³ της Αγ. Τραπεζῆς, ὅπως ἐντοπίζεται στο παρεκκλήσιο του Αγ. Νικολάου της Αγ. Τριάδος στη Soročani (1272/6) (K 22), στον Αγ. Νικόλαο Ροδιάς (α' μισό του 13^{ου} αἰ.) (K 23), στον Αγ. Γεώργιο στο Staro Nagoričino (1318) (K 29), στην Παναγία Ὁδηγήτρια Ρεά (1330/7) (K 32), και στη Μονή Markon (1376/81) (K 38). Σε τρεῖς ἀπὸ αυτές τις περιπτώσεις ὁ χειροτονῶν ἱστορεῖται ἐπάνω σε αὐτή. Ἄλλωστε το σημεῖο που στεκόταν ἦταν ἀκριβῶς αὐτό συμφῶνα με την περιγραφὴ των εὐχολογίων.

Ποικιλία μορφολογικῶν στοιχείων παρουσιάζεται στη φιλοτέχνηση της Αγ. Τραπεζῆς. Ἐτσι ἐντοπίζουμε Αγ. Τράπεζα με κιβώριο στον παρισινό κώδικα gr. 510 f. 67v K 3), στον κώδικα του Bale Basileensis gr. A.N.I.8, f. On, f. Pn (K 16,17), σε τοιχογραφίες ὅπως στην Αγ. Σοφία της Μονεμβασίας (1180/90) (K 18), στον Αγ. Νικόλαο στη Bojana (1259) (K 20), στο παρεκκλήσιο του Αγ. Νικολάου της Αγ. Τριάδος στη Soročani (1272/6) (K 22), στον Αγ. Νικόλαο στη Κλένια (τελευταῖο τέταρτο 13^{ου} αἰ.) (K 24), στον Αγ. Νικόλαο στη Καστάνια (τέλη 13^{ου} αἰ.) (K 25), στον Αγ. Αἰχίλλειο στο Arilje (1296) (K 26), στη Μονή Ἀναλήψεως στη Dečani (1347/8) (K 35), στον Αγ. Νικόλαο στα Κυριακοσέλλια (α' μισό του 14^{ου} αἰ.) (K 36), στην Curtea de Arges (1360/74) (K 37), και στη Μονή Markon (1376/81) (K 38), σε φορητές εἰκόνες ὅπως στη φορητὴ εἰκόνα της Μονῆς Σινά (11^{ος} αἰ.) (K 39, στη φορητὴ εἰκόνα της Πανακοθηκῆς στο Μπάρι (13^{ος} αἰ.) (K 42), στη φορητὴ εἰκόνα του Βυζ. Μουσείου στη Καστοριά (β' μισό του 13^{ου} αἰ.) (K 43), στη φορητὴ εἰκόνα της Ἐκθεσης Τρετιάκοφ (α' μισό του 14^{ου} αἰ.) (K 45), στη φορητὴ εἰκόνα του Αγ. Πέτρου του Καθεδρικοῦ ναοῦ στο Κρεμλίνο (1480) (K 51) και στη φορητὴ εἰκόνα του Μουσείου της Καστοριάς (15^{ος} αἰ.) (K 54).

Το κιβώριο χρησιμοποιήθηκε, ὡς ἀρχιτεκτονικό μέλος υποδηλώνοντας τον συμβολισμό του οὐρανοῦ, θέλωντας να ἐξάρουν με αὐτὸν τον τρόπο το χώρο του Θυσιαστηρίου. Ἀν και ἐμφανίζεται ὡς ἀρχιτεκτονικό μέλος μέχρι και την μεσοβυζαντινὴ περίοδο, ἐντούτοις

²⁹² ΨΕΥΔΟΚΩΔΙΝΟΣ, *Περὶ ὀφικκίων*, σ. 218,9.

²⁹³ GOAR, σ. 249: *Τὴν κρηπίδα τὴν πρὸ τῆς ἁγίας τραπέζης.*

στην εικονογραφία οι καλλιτέχνες, όπως είδαμε, το φιλοτεχνούν επειδή χρησιμοποιούν προγενέστερα εικαστικά πρότυπα για να εμπλουτίσουν στην σκηνή. Η έλλειψη όμως ρεαλιστικού αρχιτεκτονικού μέλους οδηγεί πολλές φορές τους καλλιτέχνες να ιστορήσουν το κιβώριο πίσω από την Αγία Τράπεζα, το οποίο φυσικά είναι αρχιτεκτονικά ανέφικτο. Αυτό γίνεται πιθανόν, λόγω έλλειψης εμπειρίας του ζωγράφου, ο οποίος προσπαθεί με αυτό τον τρόπο να φέρει σε πρώτο επίπεδο την Αγ. τράπεζα, ως το κύριο και σημαντικό στοιχείο του Ιερού Βήματος.

6.2 Αρχιτεκτονικό βάθος

Στην παράσταση αποδίδονται συνήθως ανάλαφρες κατασκευές κτιρίων που διαμορφώνουν στέγες, όπου ακολουθείται ο συρμός της παλαιολόγιας εποχής με τα κτίσματα να ενώνονται με κομμάτι υφάσματος ως συμβολική ένδειξη της θείας χάριτος που σκεπάζει το μυστήριο, το οποίο τελείται. Το αρχιτεκτονικό αυτό τοπίο εμφανίζεται σε μεγάλη απόσταση από τα πρωταγωνιστικά πρόσωπα δημιουργώντας αρχιτεκτονικό βάθος.

Οι καλλιτέχνες της εποχής δείχνουν ιδιαίτερη επιμέλεια στην απόδοση των κτιρίων, τα οποία αποδίδονται σχεδόν σε όλες τις παραστάσεις του καταλόγου μας²⁹⁴. Ωστόσο, στο Χρονικό του Σκυλίτζη Vitr. 26-2 τα αρχιτεκτονικά κτίσματα διαμορφώνονται σε πρώτο πλάνο για να δοθεί ρεαλιστικά η αίσθηση, ότι η τελετή εκτυλίσσεται εντός του ναού αφαιρώντας έτσι το αρχιτεκτονικό βάθος. Αυτά τα αρχιτεκτονήματα ιστορούνται με διαφορετική τεχνοτροπία και διαμορφώνουν στοές με την παρεμβολή κιόνων κάνοντας αυτές πιο ανάλαφρες και δίνοντας χώρο στο καλλιτέχνη για να συμπληρώσει την παράσταση. Έτσι, στην περίπτωση του Χρονικού του Σκυλίτζη παρόλο που αποδίδονται κτίσματα, αυτά αποτυπώνουν ρεαλιστικά τον εσωτερικό χώρο που διαδραματίζεται η τελετή.

²⁹⁴ Δεν αποδίδονται καθόλου κτίρια βλ. στον κατάλόγό μας (Κ 1,2,5,6,7,17, 19, 27, 54).

6.3 Λειτουργικά σκέυη-άμφια

Τα λειτουργικά σκέυη²⁹⁵ που χρησιμοποιούνται γενικά στην Θεία Λατρεία και εμφανίζονται και στην εικονογραφία της τελετής της χειροτονίας είναι τα ριπίδια-εξαπτέρυγα²⁹⁶, η λιβανωτίδα, το χειρνιβόξεστο, τα κεριά²⁹⁷, το Ευαγγέλιο²⁹⁸ και στα Άμφια της Αγίας Τραπέζης εντοπίζουμε την ενδυτή²⁹⁹.

Το Ευαγγέλιο είναι το απαραίτητο αντικείμενο στην επισκοπική χειροτονία όπως είδαμε στα ευχολόγια της εποχής, διότι αυτό αναπτυσσόταν και τοποθετούνταν στον τράχηλο του υποψηφίου, υπομνηματίζοντας συμβολικά το διδασκαλικό του έργο. Προς τούτο, εντοπίζεται σε μεγάλο αριθμό μνημείων και σε ποικιλία θέσεων.

Αρχικά εντοπίζεται στον παρισινό κώδικα gr. 510 f. 67v, f. 452 (K 3, 4), όπου δύο επίσκοποι το κρατούν ανοιγμένο πάνω από το κεφάλι του χειροτονούμενου. Ανοιγμένο Ευαγγέλιο που το κρατάει μόνο ο χειροτονών επίσκοπος θα αποδοθεί στην παράσταση του Αγ. Νικολάου στην Καστάνια (τέλος 13^{ου} αι.) (K 25).

Στις μικρογραφίες χειροτονιών στο Χρονικό του Σκυλίτζη Vit. 26-2 το Ευαγγέλιο εντοπίζεται στο f. 21r και στο f. 57r (K 8, 9) απλώς να το κρατάει ανοιχτό ο χειροτονών επίσκοπος, στα f. 112v, f. 127v, f. 129r (K 12, 13, 14) βρίσκεται στα χέρια τόσο των επισκόπων όσο και των ιερέων.

Στο χειρόγραφο του πανεπιστημίου Bâle, το Basileensis gr. A.N.I.8, f. P_v (1200) (K 17), το Ευαγγέλιο ιστορείται τοποθετημένο στην Αγ. Τράπεζα, το ίδιο απαντά στον Αγ. Νικόλαο στο Melnic (1200) (K 19) και στον Αγ. Νικόλαο στη Bojana (1259) (K 20), στον Αγ. Γεώργιο στο Staro Nagoričino (1318) (K 29), στον Αγ. Νικόλαο στη Μάζα (1325/6) (K 31) και στη φορητή εικόνα του Βυζ. Μουσείου της Βέροιας (α' μισό του 15^{ου} αι.) (K 50).

Το Ευαγγέλιο αποδίδεται στα χέρια των συλλειτουργούντων επισκόπων όπως εντοπίζεται στο παρεκκλήσιο του Αγ. Νικολάου της Αγ. Τριάδος στη Soročani (1272/6) (K 22), στην Παναγία Οδηγήτρια στο Ρεč (1330/7) (K 32), στη φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου της στέγης (1300) (K

²⁹⁵ ELBERN 1995, σ. 721-741.

²⁹⁶ s.v. "Rhipidion", ODB: 1790-91,

²⁹⁷ s.v. "Candles", ODB: 371. s.v. "Candles", DACL 3: 1613.

²⁹⁸ s.v. "Evangelion", ODB: 761.

²⁹⁹ s.v. "Endyte", ODB: 697.

44), στη φορητή εικόνα του Μουσείου Ιστ-Αρχ. στο Νόβγκοροντ (1370/80) (Κ 46) και στη φορητή εικόνα του Μουσείου της Κορυτσάς (15^{ος} αι.) (Κ 55).

Στα χέρια του χειροτονούνται επισκόπου εμφανίζεται στον Αγ. Νικόλαο στη Κλένια (γ' τέταρτο του 14^{ου} αι.) (Κ 24), στον Αγ. Αχίλλειο στο Arilje (1296) (Κ 26), στην Παναγία Donja Kamenica (1323/30) (Κ 30), στην Παναγία Οδηγήτρια στο Ρεέ (1330/7) (Κ 32), στον Αγ. Νικόλαο στα Κυριακοσέλλια (α' μισό του 14^{ου} αι.) (Κ 36), στη φορητή εικόνα της Μονής Πάτμου (1430/60) (Κ 49), στην φορητή εικόνα του βυζαντινού μουσείου της Κορυτσάς (15^{ος} αι.) (Κ 55).

Το Ευαγγέλιο πάντοτε ιστορείται με χρυσή στάχωση και διακοσμείται και σε λίγες παραστάσεις με μικρούς πολύτιμους λίθους. Όπως ήδη γνωρίζουμε από τις πηγές, το Ευαγγέλιο είναι το κατεξοχήν απαραίτητο αντικείμενο για την χειροτονία του επισκόπου. Ο εντοπισμός του Ευαγγελίου όμως σε διαφορετικά μέρη της παράστασης δείχνει και την διαφορετική εικαστική αντίληψη των καλλιτεχνών. Η απόδοση του Ευαγγελίου εναποτεθειμένο στην Αγ. Τράπεζα μεταφέρει απλώς τη καθορισμένη θέση του. Αντιθέτως, το Ευαγγέλιο στα χέρια των ιεραρχών, είτε του χειροτονούνται, είτε των συλλειτουργών, ιστορείται ως ένα εικονογραφικό στοιχείο που συνόδευε γενικότερα τις μορφές των ιεραρχών³⁰⁰, και λιγότερο ως αντικείμενο που σχετίζεται με το τυπικό της χειροτονίας. Εξαίρεση αποτελεί το ήδη αναφερθέν ότι οι παραστάσεις που το Ευαγγέλιο είναι ανοιχτό πάνω από το κεφάλι του χειροτονούμενου αποτελεί ρεαλιστικό στοιχείο της τελετής της χειροτονίας.

Στην αμέσως επόμενη συχνότητα εμφάνισης αντικειμένου, εντοπίζουμε την χρήση των κεριών, τα οποία κρατούνται από τους κληρικούς, που λαμβάνουν μέρος στην χειροτονία. Ο διάκονος είναι εκείνος ο ιερατικός βαθμός, που εμφανίζεται συχνότερα να κρατάει αναμμένο κερί κατά την διάρκεια της χειροτονίας. Για την χρήση των κεριών ως τελετουργικά στοιχεία υπάρχουν μαρτυρίες που δείχνουν ότι από της ρωμαϊκές τελετές (π.χ. Adventus)³⁰¹ πέρασε και μετεξελίχθηκε στα χριστιανικά συμφραζόμενα³⁰². Στην αρχαία Εκκλησία οι μαρτυρίες τόσο του Τερτυλλιανού όσο και του Ιππολύτου Ρώμης μας βοηθούν να δούμε ότι υπήρχε ειδική τελετή αφής του φωτός κατά τον εσπερινό³⁰³. Η

³⁰⁰ ΜΑΝΤΑΣ 2001, σ. 145.

³⁰¹ ΜΟΤΣΙΑΝΟΣ 2011, σ. 112.

³⁰² ΣΚΑΛΤΣΗΣ 2011, σ. 266-276.

³⁰³ ΣΚΑΛΤΣΗΣ 2006, σ. 253.

χρήση του κεριού δεν είχε ήταν μονόσυμβολική αλλά και πραγματική γιατί βοηθούσε στην ανάγνωση των κειμένων της λατρείας, όπως για παράδειγμα την ανάγνωση της ευαγγελικής περικοπής³⁰⁴, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ιερωνύμου (345-420)³⁰⁵.

Όσον αφορά τις χειροτονίες, πέραν από το προφανές ότι βοηθούσε το τεχνητό φώς του κεριού στην ανάγνωση των ευχών κατά την διάρκεια τόσο της Θ. Λειτουργίας, είχε και συμβολισμούς. Το πόσο χρήσιμο ήταν το τεχνητό φως, το αντιλαμβανόμαστε από την ώρα τελέσεως της Θ. Λειτουργίας, η οποία τελούνταν μεταξύ της τρίτης και έκτης βυζαντινής ώρας και σύμφωνα με το Τυπικό του Αγίου Σάββα προέβλεπε τέλεση προ της τρίτης ώρας³⁰⁶.

Για τους συμβολισμούς, αναφέρεται στο υπόμνημά του ο Συμεών Θεσσαλονίκης, ο οποίος περιγράφοντας την ψηφοφορία των αρχιερέων, πριν ξεκινήσει η διαδικασία εκλογής, αναφέρει ότι ανάπτουν τρία κεριά έμπροσθεν της εικόνας του Χριστού εις δόξαν και τύπον της Αγ. Τριάδος και ως ένδειξη πηγής φωτισμού³⁰⁷. Στο σημείο αυτό παρεμπιπτόντως θα αναφέρει ότι η χρήση του τρικηρίου από τον αρχιερέα ξεκινάει από αυτό το σημείο³⁰⁸. Ίσως το συγκεκριμένο τρικήριο ελάμβανε μετά την εκλογή ο εμψηφισμένος κατά την διάρκεια του Μικρού μηνύματος όπου όλοι οι παρευρισκόμενοι άναπταν κεριά³⁰⁹. Η χρήση του τρικηρίου θα γίνει μετέπειτα από τον επίσκοπο κατά τη Θ. Λειτουργία, όπως εντοπίζεται στη *Διάταξη του Γεμιστού*³¹⁰ για την ευλόγηση του πληρώματος κατ' επηρεασμό από την αυτοκρατορική εθιμοτυπία³¹¹.

Η χρήση των κεριών στις εκκλησιαστικές τελετές φαίνεται ότι γενικεύθηκε³¹² από την μεσοβυζαντινή περίοδο όπως φαίνεται από τη συνήθεια να συγκεντρώνονται κηροπωλεία εκεί υπήρχα μεγάλοι ναοί και από την αυστηρότητα των κανόνων όπως διαπιστώνουμε από το

³⁰⁴ ΜΑΤΖΟΥΝΕΑΣ 1989, σ.136.

³⁰⁵ ΧΡΗΣΤΟΥ 2003, τ. Ι, σ. 250-252.

³⁰⁶ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ 2003, τ. V, σ. 258-9.

³⁰⁷ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, PG 155,401A.

³⁰⁸ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, PG 155, 401A

³⁰⁹ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, PG 155, 405C

³¹⁰ BAT 135, τέλος του Τρισαγίου f. 19v, κατά την Εκτενή (f. 26r) και μετά την Μ. Είσοδο (f. 32r).

³¹¹ LARRIN 2008, σ. 430

³¹² ΜΟΤΣΙΑΝΟΣ 2011, σ. 93.

Ἐπαρχικόν του Λέοντος Στ' (9^{ου} αι.)³¹³, που μας πληροφορεί για την αυστηρότητα, που υπήρχε, ως προς τα συστατικά του κεριού, το οποίο δεν έπρεπε να περιέχει κακής ποιότητας λάδι ή λίπος ζώου. Εδώ φαίνεται ο σεβασμός που είχε η βυζαντινή κοινωνία στο ιερό αυτό αντικείμενο που έπρεπε να είναι από καλά και αγνά υλικά. Αυτή η πληροφορία δείχνει ότι η χρήση των κεριών ως επί το πλείστον γινόταν από την Εκκλησία και η καθαρότητα, που όφειλε να έχει, ως προϊόν, υποδηλώνει τον σεβασμό σε αυτό το υλικό που προοριζόταν προς λατρευτική χρήση.

Έναν ακόμα συμβολισμό για την χρήση του κεριού κατά την επισκοπική χειροτονία, μας τον παρουσιάζει ο Συμεών Θεσσαλονίκης, που μας λέει, ότι όλοι ανάβουν λαμπάδες, ως δείγμα χαράς, στη διάρκεια της διαδικασίας του μνημάτος, αλλά και ως δείγμα θείου φωτισμού που ακολουθεί τις ενέργειες που γίνονται³¹⁴.

Έτσι στην εικονογραφία, εντοπίζεται να φέρουν κεριά κληρικοί, στον *parisinus graecus* 510, f. 67v, f. 452 (K 3, 4), στην Αγ. Σοφίας Μονεμβασιάς (1180/90) (K 18), στο Χρονικό του Σκυλίτζη *Vitr.* 26-2 στο f. 127v (K 13), στην φορητή εικόνα της Μονής Σινά (αρχές 13^{ου} αι.) (K 41), σε τοιχογραφία στον Αγ. Νικόλαο στη Κλένια Κορινθίας (γ' τέταρτο του 13^{ου} αι.) (K 24), στην Παναγία Οδηγήτρια στο Ρεό (1330/7) (K 32), στον Αγ. Νικόλαο στα Κυριακοσέλλια (α' μισό του 14^{ου} αι.) (K 36), στη Μονή Markon (1376/81) (K 38) και στη φορητή εικόνα του Μουσείου της Καστοριάς (15^{ος} αι.) (K 54).

Η εμφάνιση των κεριών στην εικονογραφία εντοπίζεται κυρίως στα χέρια των διακόνων. Αυτό αναδεικνύει ένα ακόμη στοιχείο του ρόλου του διακόνου που απαντάει ήδη από την αρχαία Εκκλησία, ο οποίος επιφορτιζόταν με την εισαγωγή της αναμμένης λυχνίας κατά τον εσπερινό³¹⁵.

Ένα άλλο ιερό σκεύος που ιστορείται σε μικρή συχνότητα είναι τα ριπίδια. Αυτά ήταν αποκλειστικό αντικείμενο του διακόνου. Του επιδιδόταν μετά την χειροτονία του³¹⁶, με το οποίο καλούνταν να προστατεύει τα Μυστήρια³¹⁷, αρχικά από τα έντομα³¹⁸ και έπειτα η

³¹³ ΛΕΟΝΤΑΣ ΣΤ' ΣΟΦΟΣ, *Ἐπαρχικόν*, σ. 114, 505-512.

³¹⁴ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *PG* 155, 405C

³¹⁵ ΣΚΑΛΤΣΗΣ 2006, σ. 253.

³¹⁶ GOAR, σ. 209. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ 1997, σ. 203

³¹⁷ ΦΛΩΡΟΦΣΦΥ 2010, σ. 165.

³¹⁸ ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, σ. 10, 93-98.

προστασία πήρε συμβολικό χαρακτήρα που επηρέασε την εικονογραφία στο να παρουσιάζονται η προστάτες άγγελοι ως διάκονοι³¹⁹. Τα ριπίδια εντοπίζονται στον κώδικα Basileensis gr. A.N.I.8 f. Ον, f. Ρν (1200) (Κ 16, 17), στον Αγ. Νικόλαο στη Bojana (1259) (Κ 20) και στον Αγ. Νικόλαο της Ροδιάς (β' μισό του 13^{ου} αι.) (Κ 23), στον Αγ. Νικόλαο στα Κυριακοσέλλια (α' μισό του 14^{ου} αι.) (Κ 36) και στην φορητή εικόνα του Αγ. Βασίλειου της συλλογής Menil στο Τέξας (12^{ος} αι) (Κ 40).

Τα ριπίδια που κρατούν οι διάκονοι αποδίδονται κυκλικά από σκληρό υλικό, πιθανόν, από μέταλλο, όπως το σωζόμενο ασημένιο ριπίδιο του θησαυρού του Karer Koraon που χρονολογείται το 577³²⁰. Αρχικά όμως τα ριπίδια ήταν κατασκευασμένα από φτερά πιθανόν παγωνιού³²¹ και η χρήση τους γινόταν από το αυτοκρατορικό περιβάλλον. Αυτού του είδους ριπίδιο εντοπίζουμε σε τοιχογραφία της Santa Maria Antiqua της Ρώμης, αναφερόμενη στην ιστορία του Εζεκία (αρχές 8^{ου} αι.) και σε αντίστοιχο επεισόδιο του Ψαλτηρίου των Παρισίων (Paris gr. 139)³²². Κατά την μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο περνά στην θεομητορική εικονογραφία και εντοπίζεται συγκεκριμένα στην σκηνή της Γέννησης της Θεοτόκου από την Άννα³²³. Συνέχισε να αποδίδεται στην θεομητορική εικονογραφία ώσπου θα καταλήξει ως λάβαρο στην Ολυμπιώτισσα της Ελασσόνας (1300)³²⁴.

Καθίσταται λοιπόν φανερό, ότι τουλάχιστον στην τέχνη αποδίδονταν δύο ειδών ριπίδια ένα από μαλακό υλικό και ένα από σκληρό υλικό, που είχε καθώς φαίνεται χρησιμοποιηθεί στη λατρεία της Εκκλησίας. Αν και στις Αποστολικές Διαταγές (4^{ος} αι.) απαντά αναφορά για ριπίδια από μαλακά υλικά³²⁵, εντούτοις τόσο το μεταγενέστερο σωζόμενο ριπίδιο από τον θησαυρό του Karer Koraon (577) όσο και η μετέπειτα αποτύπωση του στην εικονογραφία που σχετίζεται με την

³¹⁹ Κατά τον Γερμανό Κωνσταντινουπόλεως (PG 98, σ. 432), τα ριπίδια συμβολίζουν τα εξαπτέρυγα Σεραφείμ και Χερουβίμ. Πάνω σε αυτό οι καλλιτέχνες απέδωσαν τους διακόνους ως αγγέλους και τα ριπίδια με μορφή αγγέλων.

³²⁰ ODB: 1790-91.

³²¹ Ο.π.

³²² ΜΟΥΡΙΚΗ 1970, σ. 131.

³²³ ΤΡΙΒΥΖΑΔΑΚΗ 2005, σ. 136.

³²⁴ ΤΡΙΒΥΖΑΔΑΚΗ 2005, σ. 137, εικ. 59.

³²⁵ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΓΕΣ, SC 336, 8. 12.3: δύο δὲ διάκονοι ἐξ ἑκατέρων τῶν μερῶν τοῦ θυσιαστηρίου κατεχέτωσαν ἐξ ὑμένων λεπτῶν ῥιπίδιον ἢ πτερὸν ταῶνος ἢ ὀθόνης.

λατρεία, όπως η παράσταση του Μελισμού³²⁶ και η παράσταση της Μεγάλης Εισόδου³²⁷, μας φανερώνει ότι στην υπό έρευνα περίοδο γινόταν χρήση του ριπιδίου από σκληρό υλικό.

Η χρήση του ριπιδίου από τους διακόνους που ανακλάται ευθέως και στην εικαστική απόδοση της τελετής των χειροτονιών και μπορεί να δικαιολογηθεί, ως ένα αντικείμενο του διακόνου που είχε κατά την διάρκεια της Θ. Λειτουργίας, και κατά την οποία εκτυλισσόταν και η χειροτονία. Το γεγονός ότι ιστορείται μόνο στην επισκοπική χειροτονία θα πρέπει να ληφθεί, ως πρόσθετο στοιχείο πανηγυρικού χαρακτήρα που είχε από την αυτοκρατορική εθιμοτυπία.

Η λιβανωτίδα ή θυμιατό είναι ένα ακόμα αντικείμενο που εικονογραφείται στα χέρια των διακόνων, που λαμβάνουν μέρος στην εικαστική απόδοση των χειροτονιών. Ιστορείται στον *parisinus* gr. 510, f. 67v (9^{ος} αι.) (Κ 3), στο βημόθυρο της Μονής Σινά (11^{ος} αι.) (Κ 39), στο Χρονικό του Σκυλίτζη *vit.* 26-2, f. 129r (Κ 14), στο κώδικα *Basileensis* gr. A.N.I.8 f. Ον, f. Ρν (1200) (Κ 16, 17). Εντοπίζεται δηλαδή σε μνημεία μεσοβυζαντινά και δεν συνεχίζει ως εικονογραφικό στοιχείο. Αυτό πιθανόν συμβαίνει, επειδή αποτελεί εκκλησιαστικό σκεύος που να σχετίζεται με την χειροτονία αλλά θα πρέπει να θεωρησουμε αυτές τις ιστορήσεις του ως αντιγραφή ενός αντικειμένου που συνόδευε την εικονογραφία των διακόνων και απαντά γενικότερα στην εικονογραφία τους³²⁸.

Ένα ακόμη αντικείμενο, που δεν είναι σκεύος αλλά για λόγους συστηματικοποίησης το εντάξαμε στα ιερά αντικείμενα, είναι ο χάρτης εκλογής, το καλούμενον *πτερόν* από τον Συμεών Θεσσαλονίκης, του οποίου η ανάγνωση ήταν απαραίτητη στην χειροτονία του επισκόπου.

Η ονομασία *πτερόν* δίνεται από τον Συμεών Θεσσαλονίκης ο οποίος μας παρέχει και την συμβολική του σημασία³²⁹, και απαντά ως όρος *πτερόν* και στη *Διάταξη του Γεμιστού* (1386)³³⁰. Ο συνήθης όρος, τόσο στα ευχολόγια, όσο και στους κανόνες, ήταν ο όρος *χάρτης*³³¹. Ο χάρτης περιείχε την ψηφοφορία των επισκόπων που αποτελούσαν το εκλεκτορικό

³²⁶ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ 2008, σ. 118-119.

³²⁷ ΤΣΟΜΠΑΝΗΣ 1997, σ. 151.

³²⁸ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ 2008, σ. 118, υποσημ. 17.

³²⁹ ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος*, PG 115, 413D: τοῦ πτεροῦ φερομένου, ὃ δὴ τὴν περιστερὰν ὑπεμφαίνει διὰ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον.

³³⁰ BAT 135, f. 20v, DMITRIEVSKIY, τ. II, σ. 300.

³³¹ ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ 1998, σ. 212· PARENTI-VELKOVSKA 1995, σ. 174.

σώμα και το όνομα του υποψηφίου προς χειροτονία. Σύμφωνα με την μαρτυρία του Συμεών Θεσσαλονίκης ο χαρτοφύλακας καθόταν στο μέσο των εκλεκτόρων επισκόπων και ανέγραφε αυτός ή ο υπομνηματογράφος τους τρεις υποψήφιους που θεωρούσε ικανούς το εκλεκτορικό σώμα. Η σειρά προτεραιότητας έδειχνε και την γνώμη για το ποιον θεωρούσε καταλληλότερο το εκλεκτορικό σώμα. Το χαρτί μεταφερόταν από τον χαρτοφύλακα στον αρχιεπίσκοπο, ο οποίος επέλεγε από τους τρεις υποψηφίους. Υπαινιγμό, ότι συνηθιζόταν να επιλέγεται ο πρώτος, κάνει ο Συμεών Θεσσαλονίκης, όταν μιλάει για την δοκιμασία και εξέταση που θα υποβαλλόταν ο υποψήφιος, αν σε περίπτωση που δε δεχόταν την εκλογή του, τότε ο αρχιεπίσκοπος θα καλούσε τον δεύτερο στη σειρά καταγεγραμμένο³³².

Ο χάρτης αντανakλάται στην εικονογραφία των επισκοπικών χειροτονιών, όπως εντοπίζεται πάνω στην Αγ. Τράπεζα στον Αγ. Νικόλαο στο Melnic (1200) (K 19), ανοιχτός και κρατούμενος από τον χειροτονούντα στον Αγ. Νικόλαο στη Bojana (1259) (K 20), και στις φορητές εικόνες στη Ρωσία, όπως στην φορητή εικόνα της Έκθεσης Τρετιάκοφ (α' μισό του 14^{ου} αι) (K 45), στη φορητή εικόνα της έκθεσης Τρετιάκοφ (β' μισό του 14^{ου} αι.) (K 47), στη φορητή εικόνα του Αγ. Πέτρου στον καθεδρικό ναό του Κρεμλίνου (1480) (K 51) και στην φορητή εικόνα του Αγ. Αλεξίου της Έκθεσης Τρετιάκοφ (1480) (K 52). Άπαξ εμφάνιση έχουμε τον χάρτη να κρατείται από τον χειροτονούντα και τον χαρτοφύλακα στο παρεκκλήσιο του Αγ. Νικολάου της Αγ. Τριάδος στη Sorocani (1272/6) (K 22).

Ακόμη ένα αντικείμενο, που είναι ιερό άμφιο, αλλά για λόγους συστηματικοποίησης το εντάξαμε σε αυτή την ενότητα, είναι η ενδυτή. Το άμφιο αυτό κάλυπτε την Αγ. Τράπεζα και τοποθετούνταν από τον επίσκοπο κατά την τελετή των εγκαινίων. Η πιθανότητα να αλλάσσονταν στηρίζεται από την αναφορά στη Χρονογραφία του Θεοφάνη, ότι μόνο ο αυτοκράτορας είχε το προνόμιο να την αλλάζει κατά το Μέγα Σάββατο³³³ και να μπορεί να ασπάζεται το χρυσό ταβλίον με το οποίο διακοσμούταν³³⁴.

³³² ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος*, PG 155, 400-405.

³³³ ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ, PG 108, 908B *εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν, καὶ ὑπαλλάξας τὴν ἐνδυτὴν, ὡς ἔθος ἐστὶ τοῖς βασιλεῦσιν, ἀνῆλθεν ἐν τῷ ἄμβωνι. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ζ' ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, σ. 181.7-8.

³³⁴ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ζ' ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, σ. 15.16-17

Η απόδοση της ενδυτής στην Αγ. Τράπεζα που φιλοτεχνούν οι καλλιτέχνες στις παραστάσεις των επισκοπικών χειροτονιών, ταυτίζεται με τις πληροφορίες των γραμματειακών πηγών και μας φανερώνει την προσπάθεια των καλλιτεχνών για τον εμπλουτισμό των σκηνών χειροτονίας με ρεαλιστικά στοιχεία.

Στην εικαστική απόδοση της χειροτονίας αποδίδεται στον *parisinus* gr. 510. f. 67v (K 3) ανεικονική, σε τοιχογραφία της Αγ. Σοφίας Μονεμβασίας (1180/90) (K 18) με χρυσό εγγεγραμμένο σταυρό μέσα σε γαμάδια, στο χειρόγραφο του Σκυλίτζη *Vitr.* 26-2. f. 21r (K 8) χρυσαφί με επίσης χρυσό σταυρό και στο f. 137v (K 15) σε κυανέρυθρες αποχρώσεις. Η ενδυτή της Αγ. Τραπεζής που φιλοτεχνείται στις μικρογραφίες του κώδικα *Basileensis* A.N.I.8. είναι διακοσμημένη με εγγεγραμμένο σταυρό με γαμάδια στο f. Ον (K 16), και άνευ γαμμαδίων στο f. Ρν (K 17), στον Αγ. Νικόλαο στη *Bojana* (1259) (K 20) η ενδυτή διακοσμείται με σταυρό εγγεγραμμένο σε γαμάδια.

Απλή ανεικονική σε ερυθρούς τόνους εμφανίζεται στον Αγ. Νικόλαο στο *Manastir* (1271) (K 21), στον Αγ. Νικόλαο της Ροδιάς (α' μισό του 13^{ου} αι.) (K 23), στον Αγ. Γεώργιο στο *Staro Nagoričino* (1318) (K 29), στην Παναγία *Donja Kamenica* (1323/30) (K 30), στην Μονή Αναλήψεως στη *Dečani* (1347/8) (K 35), στην Μονή *Markov* (1376/81) (K 38), και σε φορητές εικόνες όπως, στη φορητή εικόνα του Αγ. Βασιλείου της συλλογής *Menil* στο Τέξας (K 40), στη φορητή εικόνα της Μονής Σινά (αρχές 13^{ου} αι.) (K 41), στις δύο φορητές εικόνες του Μουσείου της Καστοριάς (K 43, 54), στην φορητή εικόνα του Μουσείου Ιστ-Αρχ. στο Νόβγκοροντ (1370/80) (46), στη φορητή εικόνα της έκθεσης Τρετιάκοφ (β' μισό του 14^{ου} αι.) (K 47), στη φορητή εικόνα του Μουσείου της Βέροιας (α' μισό του 15^{ου} αι.) (K 50), στη φορητή εικόνα του Αγ. Πέτρου του Καθεδρικού Ναού στο Κρεμλίνο (1480) (K 51), στην φορητή εικόνα του Αγ. Αλεξίου στην Έκθεση Τρετιάκοφ (1480)(K 52), στη φορητή εικόνα της Μονής Σινά (15^{ος} αι.)(K 53) και στη φορητή εικόνα της έκθεσης Τρετιάκοφ (15^{ος} αι.) (K 56). Άπαξ εμφανίζεται ενδυτή σε απόχρωση κυανού χρώματος στην φορητή εικόνα της Πανακοθήκης του Μπάρι (13^{ος} αι.) (K 42).

Σύμφωνα με την παραπάνω ανάλυση βλέπουμε ότι το σύννηθες χρώμα της ενδυτής ήταν το ερυθρό και η διακόσμηση του ο εγγεγραμμένος σταυρός σε γαμάδια.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μελέτη της εικαστικής αποτύπωσης της επισκοπικής χειροτονίας κατά την μέση και ύστερη Βυζαντινή περίοδο, που ομολογουμένως δεν έτυχε μέχρι σήμερα ειδικής μελέτης, προσεγγίσθηκε, αφού πρώτα προηγήθηκε έρευνα των γραπτών πηγών, πρωτίστως των χειρογράφων ευχολογιακού περιεχομένου και δευτερευόντως, των πηγών του κανονικού δικαίου, της αυτοκρατορικής εθιμοτυπίας, των λειτουργικών υπομνημάτων, των αγιολογικών κειμένων, των ιστορικών και χρονογραφικών έργων.

Στο πρώτο κεφάλαιο, μέσα από την έρευνα των χειρογράφων ευχολογιακού περιεχομένου, διαφάνηκαν τα τρία στάδια της τελετής (ανακήρυξη, ανάγνωση ευχών, ένδυση και ασπασμός), στα οποία προστέθηκε κατά τον 9^ο αι. και ένα επιπλέον, εκείνο της Ομολογίας της Πίστεως, και το οποίο καταγράφεται πρώτα στις μεσοβυζαντινές ιστορικές πηγές και μόλις κατά τον 15^ο αι. καταχωρίζεται στα ευχολόγια.

Η έρευνα μέσα από τις γραπτές πηγές καταδεικνύει ότι η δημόσια Ομολογία της Πίστεως ξεκίνησε μετά την εικονομαχία και το κείμενό της διαμορφώθηκε κατά την ύστερη περίοδο, μέσα στην ανθενωτική τάση της Εκκλησίας. Στη διαμόρφωση του κειμένου της Ομολογίας μεγάλη υπήρξε η συμβολή του πατριάρχη Γεωργίου Β' Κυπρίου, ο οποίος με τον περίφημο Τόμο κατά του Βέκκου, φαίνεται ότι επηρέσε σε μεγάλο βαθμό το κείμενο της ομολογίας.

Οι τελετουργικές εξελίξεις που εντοπίζονται στα υπόλοιπα στάδια αποτυπώνουν την προσπάθεια εξωραϊσμού της τελετής, αναδεικνύοντας τον πανηγυρικό χαρακτήρα, με την ενεργότερη συμμετοχή των κληρικών, ειδικά οφφικιούχων, όπως του χαρτοφύλακα. Η τάση αυτή εμφανίζεται κάτω από την επίδραση που ασκεί η αίγλη της αυτοκρατορικής εθιμοτυπίας, η οποία περνά στην πατριαρχική τάξη και διαμορφώνει τις τελετές ανάλογα.

Οι ιστορικές πηγές και τα αγιολογικά κείμενα εκτός ότι συμπληρώνουν τις γνώσεις μας σχετικά με την τελετή, ταυτόχρονα επιβεβαιώνουν και περιγράφουν την τάξη των ευχολογίων. Ωστόσο, εντοπίζονται αναφορές σε πρακτικές που έρχονται ενάντια στους κανόνες, όπως με τις περιπτώσεις της αθρόον (*ex saltum*) χειροτονίας.

Μέσα από την ανάλυση των κανόνων που εξέδωσε η Εκκλησία σχετικά με την χειροτονία των επισκόπων διαπιστώσαμε ότι δόθηκε

ιδιαίτερη σημασία στη διασφάλιση της διαδικασίας και του κύρους του έργου της ιεροσύνης. Ο επίσκοπος όφειλε να βρίσκεται τουλάχιστον στο τριακοστό έτος της ηλικίας του, χρόνος ικανός για να ελεχθεί η εκκλησιαστική του πορεία και που τον καθιστούσε έμπειρο. Αρχικά η ψηφοφορία και μετέπειτα η τελετή με τη συμμετοχή τουλάχιστον δύο επισκόπων, πραγμάτωναι την έκφραση μιας τοπικής συνοδικότητας, η οποία συντελούσε στην αποφυγή εκλογής αναξίων επισκόπων.

Οι πηγές της αυτοκρατορικής εθιμοτυπίας επιβεβαιώνουν την εκκλησιαστική τάξη και η συγκριτική εξέταση τους κάνει φανερό το πόσο αλληλοεπηρεαζόταν μεταξύ τους. Ειδικά η τελετή στέψεως του αυτοκράτορα με τη χειροτονία των επισκόπων.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, αρχικά προσπαθήσαμε να προσεγγίσουμε τα αίτια και τις προϋποθέσεις που συνέτρεχαν για την εικαστική αποτύπωση της επισκοπικής χειροτονίας. Η εικαστική απόδοση της χειροτονίας υπήρξε συνδεδεμένη με σκηνές διηγηματικής ροής επεισοδίων από το βίο Αγίων. Αυτό φανέρωνε μια γενικότερη θεολογική αντίληψη της εποχής, η οποία είχε αντικαταστήσει την χειροτονία με τα θαυματουργικά χαρίσματα.

Η εικαστική αποτύπωση της επισκοπικής χειροτονίας ιστορείται κυρίως σε βίους Ιεραρχών, μέσα σε μια γενικότερη εικονογραφική τάση της μεσοβυζαντινής περιόδου που θέλει να αναδείξει και να εξάρει τον ρόλο των Ιεραρχών. Η αναβάθμιση αυτή εντεινόταν από το αίσθημα μιας εξισορρόπησης, απέναντι στην εξουσία του αυτοκράτορα, ο οποίος στην εικονογραφία της ίδιας περιόδου φρόντιζε να δείχνει τον ιερό χαρακτήρα της εξουσίας του.

Η έρευνα στις ελληνικές και παλαιοσλαβικές επιγραφές των επισκοπικών χειροτονιών, αποσαφηνίζει την χρήση του όρου χειροτονία, και ορίζει μόνο την εκκλησιαστική τελετή. Αξιοσημείωτο είναι, ότι στην μοναστηριακή ζωή και στην αυτοκρατορική εθιμοτυπία ο όρος *χειροτονία* χρησιμοποιείται για να περιγράψει και δικές τους τελετές, στοιχείο που δείχνει προσπάθεια ομοίωσης.

Ο χειροτονών επίσκοπος ιστορείται στο κέντρο της παράστασης, σε μεγαλύτερη κλίμακα από τον χειροτονούμενο, ενδεδυμένος με πολυσταύριο φαιλόνιο, και σε φορητές εικόνες στη Ρωσία ενδεδυμένος με σάκκο. Στοιχεία που εξάρουν τον κεντρικό του ρόλο στην τελετή.

Αντιθέτως, ο χειροτονούμενος επίσκοπος αποδίδεται από τους καλλιτέχνες σε μικρότερη κλίμακα, με απλούστερη ιερατική ενδυμασία,

έχοντας και το ωμοφόριο, άμφιο το οποίο ελάμβανε μετά την ανάγνωση των ευχών. Με αυτό όμως αποσαφηνίζουν τον λαμβανόμενο ιερατικό βαθμό και προσθέτουν με αυτόν τον τρόπο το στάδιο της ενδύσεως. Ο χειροτονούμενος επίσκοπος όταν προσέρχεται από δεξιά, διαπιστώνουμε ότι ακολουθείται η τάξη της τελετής, ενώ όταν προσέρχεται από τα αριστερά, οι καλλιτέχνες ακολουθούν παρόμοιες σκηνές των Εισοδίων και της Υπαπαντής. Αξιοσημείωτο είναι δε, ότι τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του προσώπου του υποψήφιου επισκόπου υποτάσσονται στη κανονική παράδοση της Εκκλησίας, που θέλει τον επίσκοπο τουλάχιστον τριάντα ετών.

Η παράσταση της επισκοπικής χειροτονίας συμπληρώνεται από τους συλλειτουργούντες κληρικούς και τους συμπροσευχομένους. Οι δύο ιερατικοί βαθμοί που εμφανίζονται συχνότερα είναι του επισκόπου, που σύμφωνα με την κανονική παράδοση χρειάζονταν τουλάχιστον δύο, και οι διάκονοι, οι οποίοι ήταν οι βοηθοί των επίσκόπων που τελούσαν την χειροτονία. Στις μορφές των συμπροσευχομένων, εντοπίζονται ψάλτες, αξιωματούχοι και άπαξ ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Η συμμετοχή αυτών φανερώνει, ότι ήταν ένα ευρύτερο κοινωνικό γεγονός, στο οποίο συμμετείχαν στο σύνολο τους κληρικοί και λαός, προβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο οι καλλιτέχνες την συνοδικότητα της Τελετής.

Ο σκηνικός χώρος της παράστασης, αποτελείται από το Ιερό Βήμα με την Αγία Τράπεζα και από κτίσματα που φιλοτεχνούνται στο βάθος, διαμορφώνοντας αρχιτεκτονικό βάθος και υπομνηματίζοντας, ότι το γεγονός εκτυλίσσεται σε εσωτερικό χώρο. Η ύπαρξη της Αγίας Τραπέζης μας οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι αποδίδεται το στάδιο πριν την ανάγνωση των ευχών, κατά την οποία εισέρχεται στο Ι. Βήμα ο χειροτονούμενος και λαμβάνει την πρώτη σφράγιση. Στις περιπτώσεις που δεν ιστορείται Αγία Τράπεζα, αυτό γίνεται σκόπιμα, όπως στην περίπτωση των ψαλτηρίων με διακόσμηση στην ωα (Κ 2,6,7), όπου αποτυπώνεται η σιμωνιακή χειροτονία και υποδηλώνεται, ότι η τελετή δεν αναγνωρίζεται από την Εκκλησία. Αντιθέτως, στην περίπτωση της επισκοπικής χειροτονίας στον Αγ. Νικόλαο τον Ορφανό (Κ 28), η ύπαρξη θρόνου και ψαλτών μας οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι παρουσιάζεται το στάδιο της ευλογίας μετά την ανάγνωση της Ομολογίας της Πίστεως.

Στοιχεία όπως τα χαμηλά κιγκλιδώματα και το κιβώριο, εντάσσονται στην προσπάθεια των καλλιτεχνών για εμπλουτισμό της

σκηνης, εφόσον τα αρχιτεκτονικά αυτά μέρη εκλείπουν από τους ναούς κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Η τάση για εμπλουτισμό της σκηνης εκδηλώνεται εντονότερα, με την εισαγωγή αντικειμένων (εκκλησιαστικών σκευών και αμφίων). Τα ριπίδια-εξαπτέρυγα, η λιβανωτίδα και η ενδυτή που φιλοτεχνούνται στην παράσταση δεν σχετίζονται με την τελετή της χειροτονίας αλλά ιστορούνται ως αντικείμενα που συνηθίζεται να εικονογραφούνται γενικότερα, με τους διακόνους, για την περίπτωση των ριπιδίων και της λιβανωτίδας, και με την Αγ. Τράπεζα για την περίπτωση της ενδυτής.

Όμως, όσον αφορά τα κεριά, το Ευαγγέλιο και το χάρτη, οι καλλιτέχνες τα εντάσσουν ως στοιχεία της τελετής. Το κερί ανάπτονταν από όλους, έχοντας θεολογικό συμβολισμό αλλά και για τεχνητό φωτισμό, προς βοήθεια για την ανάγνωση. Ο χάρτης της εκλογής, ο οποίος διαβαζόταν από τον χειροτονούντα, εντάσσεται στην εικονογραφία ως τελετουργικό στοιχείο. Το Ευαγγέλιο που αναπτυσσόταν και τοποθετούνταν στον τράχηλο του επισκόπου σύμφωνα με την τάξη, αποδόθηκε μόνο στις μικρογραφίες του gr. 510 (K 3,4). Στις περιπτώσεις που το Ευαγγέλιο είναι στα χέρια του χειροτονούντος επισκόπου, τότε έχουμε ένταξη τελετουργικού στοιχείου στην εικονογραφία. Στις περιπτώσεις όμως που κρατείται στα χέρια των συλλειτουργούντων επισκόπων ή βρίσκεται εναποθετημένο στην Αγία Τράπεζα, τότε έχουμε ένταξη ενός αντικειμένου που συνηθιζόταν να αποδίδεται εικονογραφικά.

Γενικά βλέπουμε ότι η εικονογραφία της χειροτονίας υποτάσσεται στην τάξη της τελετής και προσπαθεί να την αποδώσει με ρεαλιστικό τρόπο, γιατί αν και ακολουθεί τους καλλιτεχνικούς συρμούς της κάθε εποχής, εντούτοις οι ζωγράφοι εμπλουτίζουν την σκηνή με ανάλογα επιμέρους στοιχεία που συμβάλουν στην ρεαλιστική απόδοση της χειροτονίας.

Μέσα από την προηγηθείσα ανάλυση καθίσταται σαφές ότι η στιγμή που εικονίζεται στα περισσότερα μνημεία, είναι αδιαμφισβήτητη η στιγμή της ευλογίας πριν την ανάγνωση των ευχών, απαντώντας έτσι στην προβληματική που είχε θέσει πριν χρόνια ο C. Walter, σχετικά με το ποια σφράγιση εικονίζεται στην εικαστική απόδοση των χειροτονιών. Το γεγονός ότι ιστορείται με μεγαλύτερη συχνότητα, δείχνει ότι η συγκεκριμένη στιγμή ήταν δηλωτική για την εικονογραφική έκφραση ολόκληρου του μυστηρίου.

Τέλος, η έρευνα πάνω στην εικαστική απόδοση της χειροτονίας και των δύο άλλων βαθμών της ιερωσύνης (διακόνου και πρεσβυτέρου), σε συνδυασμό και με την σύγκριση της εικονογραφίας που αποδίδει αυτοκρατορικές τελετές, θα ήταν μια έρευνα που θα εμπλούτιζε περαιτέρω τις γνώσεις μας, για τις θρησκευτικές τελετές στη βυζαντινή περίοδο.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Α. ΓΛΥΠΤΙΚΗ

1. Μιλάνο, Castello Sforzesco, Θρόνος του Grado. (Ελεφαντοστέινο πλακίδιο). (εικ. 1)

Επιγραφή: -

Περιγραφή: Ελεφαντοστέινο πλακίδιο που αποδίδει σκηνή χειροτονίας. Κατά τον Weitzmann ιστορείται ο απ. Μάρκος να χειροτονεί τον μαθητή του Ανιανό. Την λιτή σκηνή συμπληρώνουν στο κέντρο Αγ. Τράπεζα με κιβώριο και δεξιά από τον Ανιανό τέσσερις νεαρές μορφές σε στάση ευλογίας ή επευφημίας.

Χρονολόγηση: περίπου 7-8^{ος} αι.

Βιβλ. WEITZMANN 1972, σ. 70, εικ. 10. BÜHL 2012, σ. 45-50. TASSO 2016, σ. 43-52.

Β. ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

2. Μόσχα, Κρατικό Ιστορικό Μουσείο, Ψαλτήριο Kludon, Klud. 129d. f. 67v. (Μικρογραφία). (εικ. 2)

Επιγραφή: (Ο) ΦΙΛΑ/ (Ρ)ΓΥΡΟC/ ΔΑΙΜΩΝ

Περιγραφή: Επίσκοπος ενδεδυμένος με αρχιερατική στολή ευλογεί δύο μορφές, οι οποίες φέρουν κάλυμμα κεφαλής και του παραδίδουν νομίσματα. Πίσω από τον επίσκοπο αποδίδεται δαιμονική μορφή.

Χρονολόγηση: β' μισό 9^{ου} αι.

Βιβλ. WALTER 1973, εικ. 6. ŠČEPKINA 1977, εικ. 67. CORRIGAN 1992, σ. 254, εικ. 41. EVANS- WIXON 1997, σ. 97-98. ANDERSON 1998, σ. 305-324, εικ. 39.

3. Παρίσι, Bibliothèque Nationale, Ms gr. 510 f. 67v. (Μικρογραφία) (εικ. 3)

Επιγραφή: Ο ΘΕΟΛΟΓ(ΟC)/ (ΧΕΙΡΟ)ΤΟΝΟΥΜΕΝΟC

Περιγραφή: Ο Αγ. Γρηγόριος χειροτονείται επίσκοπος. Δύο επίσκοποι, ο Αγ. Βασίλειος και ο πατέρας του Αγ. Γρηγορίου Γρηγόριος, κρατούν ανοιχτό ευαγγέλιο πάνω από το κεφάλι του Αγίου. Πίσω τους στέκουν διάκονοι με θυμιατό, λιβανωτίδα και κεριά.

Χρονολόγηση: 880-883

Βιβλ. OMONT 1902-1929, σ. 16, εικ. 25. DER NERSESSIAN 1962, σ. 195-228. BRUBAKER 1999, σ. 122.

4. Παρίσι, Bibliothèque Nationale, Ms gr. 510 f. 452. (Μικρογραφία)

(εικ. 4)

Επιγραφή: Ο ΘΕΟΛΟ/ ΓΟC ΧΕΙ/ ΡΟΤΟ/ΝΟΥ/ΜΕ/ΝΟC

Περιγραφή: Ο Αγ. Γρηγόριος χειροτονείται πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (381). Δύο επίσκοποι κρατούν ανοιχτό ευαγγέλιο πάνω από το κεφάλι του. Πίσω τους στέκουν πιθανόν ιερείς που κρατούν κεριά. Το Ιερό Βήμα οριοθετείται με την απόδοση του φράγματος του πρεσβυτερίου.

Χρονολόγηση: 880-883

Βιβλ. OMONT 1902-1929, εικ. 60. DER NERSESSIAN 1962, σ. 195-228. WALTER, 1982, εικ. 34. CUTLER-SPIECER 1997, εικ. 50. BRUBAKER 1999, σ. 122, 135-6.

5. Μιλάνο, Bibliotheca Ambrosian, gr. E.49-50, σ. 128. (Μικρογραφία)

(εικ. 5)

Επιγραφή: ΕΝΘ(Α) ΠΟΕΙ/ ΤΑΙ Τ(ΟΝ) ΑΠΟ/ ΛΟΓΗΤΙΚ(ΟΝ) ΠΡΟ(Σ) ΤΟ(Ν) ΕΑΥΤ(ΟΥ)/ Π(ΑΤΕ)ΡΑ Μ(Ε)Τ(Α) Τ(ΗΝ)/ ΧΕΙΡΟΤΟ(ΝΙΑΝ)/ ΠΑΡΟΝΤΟ(Σ)/ Κ(Α)Ι Τ(Ο)Υ ΑΓΙΟΥ/ ΒΑΣΙΛ(ΕΙΟΥ)

Περιγραφή: Η σκηνή είναι λιτή γιατί έχουμε απουσία σκηνικού χώρου. Ο Αγ. Γρηγόριος χειροτονείται επίσκοπος και παρόντες είναι ο Αγ. Γρηγόριος και ο πατέρας του Γρηγόριος. Ο Αγ. Βασίλειος βρίσκεται σε στάση ευλογίας ενώ ο πατέρας του Αγ. Γρηγορίου σε στάση δέησης.

Χρονολόγηση: 9^{ος} αι.

Βιβλ. GRABAR 1943, σ. 128. BRUBAKER 1999, σ. 14. SACCHI 2000, σ. 35.

6. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, Add. 19.352, f. 88r. (Μικρογραφία).

(εικ. 6)

Επιγραφή: χειροτονία του̃ φιλαρ(γύρου)

Περιγραφή: Επίσκοπος ενδεδυμένος με αρχιερατική στολή ευλογεί δύο μορφές. Η μπροστινή μορφή του δίδει νομίσματα. Όπισθεν του επισκόπου αποδίδεται δαιμονική μορφή. Στη σκηνή αποτυπώνεται σιμωνιακή χειροτονία.

Χρονολόγηση: 1066.

Βιβλ. DER NERSESSIAN 1970, σ. 37, 65, εικ. 143. EVANS- WIXON 1997, σ. 98-99.

7. Βατικανό, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatic. Barber. gr. 372, f. 115v. (Μικρογραφία). (εικ. 7)

Επιγραφή: ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑ ΤΟΥ ΦΙΛΑΡΓ(ΥΡΟΥ)

Περιγραφή: Επίσκοπος ενδεδυμένος με αρχιερατική στολή ευλογεί δύο μορφές, οι οποίες φέρουν κάλυμμα κεφαλής και του παραδίδουν δύο σακούλια. Πίσω από τον επίσκοπο αποδίδεται δαιμονική μορφή. Πρόκειται για σιμωνιακή χειροτονία.

Χρονολόγηση: περίπου 1067

Βιβλ. ANDERSON-CANART-WALTER, 1989, σ. 99. ANDERSON 1998, σ. 305-324. VOCOTOPoulos 2003, σ. 617-624.

8. Μαδρίτη, National Library of Spain, Vit. 26-2, f. 21r. (Μικρογραφία). (εικ. 8)

Επιγραφή: περὶ τῆς πατριαρχίας τοῦ Μελλισηνοῦ.

Περιγραφή: Ιστορείται η επισκοπική χειροτονία του πατριάρχη Κων/πόλεως Θεοδότου Μελλισηνού από την ανατολική ομάδα καλλιτεχνών. Η τελετή λαμβάνει χώρα εντός του Ιερού Βήματος, αποδίδεται το σύνθρονο με πέντε βαθμίδες. Πίσω από τον χειροτονούμενο αποδίδεται μορφή να κρατάει αδιάγνωστο αντικείμενο.

Χρονολόγηση: περίπου 12^ο αι.

Βιβλ. EVANS- WIXON 1997, σ. 501-502. TSAMAKDA 2002, εικ. 35.

9. Μαδρίτη, National Library of Spain, Vit. 26-2, f. 57r. (Μικρογραφία). (εικ. 9)

Επιγραφή: Χειροτονία εἰς ἐπίσκοπον πατριάρχη Ἰωάννου.

Περιγραφή: Ιστορείται από την ανατολική ομάδα καλλιτεχνών η επισκοπική χειροτονία του πατριάρχη Κων/πόλεως Ιωάννου. Οι παρευρισκόμενοι εκτός Ιερού Ναού και ενδεδυμένοι με λευκά κυκλικά καλύμματα κεφαλής.

Χρονολόγηση: περίπου 12^ο αι.

Βιβλ. EVANS- WIXON 1997, σ. 501-502. TSAMAKDA 2002, εικ. 136.

10. Μαδρίτη, National Library of Spain, Vit. 26-2, f. 64r. (Μικρογραφία). (εικ. 10)

Επιγραφή: χειροτονεῖται πατριάρχης ὁ ἱερός καὶ θεῖος Μεθόδιος.

Περιγραφή: Ιστορείται από την ανατολική ομάδα καλλιτεχνών η επισκοπική χειροτονία του πατριάρχη Κων/πόλεως Μεθοδίου. Οι

παρευρισκόμενοι εκτός Ιερού Ναού. Ο κληρικός που ευλογεί αποδίδεται άνευ ωμοφορίου.

Χρονολόγηση: περίπου 12^ο αι.

Βιβλ. EVANS- WIXON 1997, σ. 501-502. TSAMAKDA 2002, εικ. 157.

**11. Μαδρίτη, National Library of Spain, Vitr. 26-2, f. 76v. (Μικρογραφία).
(εικ. 11)**

Επιγραφή: προχείρισις Φωτίου πατριάρχου.

Περιγραφή: Ιστορείται από την ανατολική ομάδα καλλιτεχνών η επισκοπική χειροτονία του πατριάρχη Κων/πόλεως Φωτίου. Δύο παρευρισκόμενοι εντός Ιερού Βήματος και σύμφωνα με την στάση που αποδίδονται, φαίνονται μη συμμετέχοντες στο μυστήριο.

Χρονολόγηση: περίπου 12^ο αι.

Βιβλ. EVANS- WIXON 1997, σ. 501-502. TSAMAKDA 2002, εικ. 187.

**12. Μαδρίτη, National Library of Spain, Vitr. 26-2, f. 112v. (Μικρογραφία).
(εικ. 12)**

Επιγραφή: χειροτονία Εὐθυμίου συγγέλλου.

Περιγραφή: Ιστορείται από την δυτική ομάδα καλλιτεχνών η επισκοπική χειροτονία του πατριάρχη Κων/πόλεως Ευθυμίου. Υπάρχουν δύο ομάδες κληρικών που συμμετέχουν και πολλοί από αυτούς κρατούν Ευαγγέλιο.

Χρονολόγηση: περίπου 12^ο αι.

Βιβλ. EVANS- WIXON 1997, σ. 501-502. TSAMAKDA 2002, εικ. 257.

**13. Μαδρίτη, National Library of Spain, Vitr. 26-2, f. 127v. (Μικρογραφία).
(εικ. 13)**

Επιγραφή: χειροτονία Τρύφωνος πατριάρχου.

Περιγραφή: Ιστορείται από τη δυτική ομάδα καλλιτεχνών η επισκοπική χειροτονία του πατριάρχη Κων/πόλεως Τρύφωνος. Υπάρχουν δύο ομάδες κληρικών που συμμετέχουν και πολλοί από αυτούς κρατούν Ευαγγέλιο και λαμπάδες.

Χρονολόγηση: περίπου 12^ο αι.

Βιβλ. EVANS- WIXON 1997, σ. 501-502. TSAMAKDA 2002, εικ. 300.

**14. Μαδρίτη, National Library of Spain, Vitr. 26-2, f. 129r. (Μικρογραφία).
(εικ. 14)**

Επιγραφή: χειροτονείται πατριάρχης Θεοφύλακτος ὁ υἱὸς τοῦ βασιλέως.
Περιγραφή: Ιστορείται ἀπὸ τὴ δυτικὴ ομάδα καλλιτεχνῶν ἡ επισκοπικὴ χειροτονία τοῦ πατριάρχῃ Κων/πόλεως Θεοφυλάκτου. Πολυπληθὴς συμμετοχὴ κληρικῶν. Πίσω ἀπὸ τὸν χειροτονοῦντα ἀποδίδεται μορφή λαικοῦ νὰ κρατᾷ πιθανόν λιβανωτίδα.
Χρονολόγηση: περίπου 12^ο αἰ.
Βιβλ. EVANS- WIXON 1997, σ. 501-502. TSAMAKDA 2002, εἰκ. 306.

15. Μαδρίτη, National Library of Spain, Vitr. 26-2, f. 137v. (Μικρογραφία). (εἰκ. 15)

Επιγραφή: χειροτονείται πατριάρχης ὁ Πολύευκτος.
Περιγραφή: Ιστορείται ἀπὸ τὴ δυτικὴ ομάδα καλλιτεχνῶν. Πολυπληθὴς συμμετοχὴ κληρικῶν. Αποδίδεται στὴν Αγία Τράπεζα δισκάριο καὶ ποτήριον.
Χρονολόγηση: περίπου 12^ο αἰ.
Βιβλ. EVANS- WIXON 1997, σ. 501-502. TSAMAKDA 2002, εἰκ. 332.

16. Πανεπιστήμιο τοῦ Bâle, Basileensis gr. A.N.I. 8, f. Ov. (Μικρογραφία). (εἰκ. 16)

Επιγραφή: Ὁ ἄγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος(ς) χειροτονούμε(εν)ος ὑπὸ τοῦ μεγάλου(ου) Βασιλείου ἐπίσκοπος(ος) Σασίμου(ου) ὁπηνίκα ἀπεστομάτισε τὸ Πάλιν ἐπ' ἐμέ χρῖσμα καὶ πν(εῦμα).
Περιγραφή: Επισκοπικὴ χειροτονία τοῦ Αγ. Γρηγορίου Θεολόγου ἀπὸ τὸν Μέγα Βασίλειο. Ὁ Πατέρας τοῦ Αγ. Γρηγορίου συλλειτουργεῖ ἐνδεδυμένος με ἀρχιερατικὴ στολή. Πίσω ἀπὸ τὸν Αγ. Γρηγόριο στέκονται διάκονοι με εξαπτέρυγα καὶ λιβανωτίδα.
Χρονολόγηση: περίπου 1200.
Βιβλ. WALTER 1957, σ. 115-129, εἰκ. 14.

17. Πανεπιστήμιο τοῦ Bâle, Basileensis gr. A.N.I. 8, f. Pv. (Μικρογραφία). (εἰκ. 17)

Επιγραφή: ὁ ἄγιος Βασίλειος(ος) ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (καὶ) ὁ π(ατ)ήρ τοῦ Θεολόγου χειροτονοῦντες τὸν Εὐλάλιον ἐπίσκοπον(ον) Δοάδ(ων).
Περιγραφή: Πρόκειται γιὰ τὴν επισκοπικὴ χειροτονία τοῦ Ευλαλίου, μαθητῆ τοῦ Αγ. Γρηγορίου. Πίσω ἀπὸ τὸν Ευλάλιο ιστορεῖται διάκονος

που κρατάει πυξίδα και υψώνει εξαπτέρυγο και πίσω από αυτόν αποδίδονται να στέκουν υποδιάκονοι.

Χρονολόγηση: περίπου 1200.

Βιβλ. WALTER 1957, σ. 115-129, εικ. 15.

Γ. ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

18. Λακωνία, Μονεμβασιά, Αγ. Σοφία. (εικ. 18)

Επιγραφή: -

Περιγραφή: Αποδίδεται η χειροτονία του Αγ. Νικόλαου εντός Ιερού Βήματος. Η Αγ. Τράπεζα αποδίδεται με ενδυτή που διακοσμείται με εγγεγραμμένο σταυρό εντός γαμαδίων. Την σκηνή συμπληρώνουν οι διάκονοι που κρατούν κεριά και υψώνουν εξαπτέρυγα.

Χρονολόγηση: 1180/90

Βιβλ. DJURIC 1976, σ. 49. (χρονολογεί 1280). KALLIGAS 1977/9, σ. 217-221. ŠEVČENKO 1983, σ. 31, εικ. 4. ΣΤΙΚΑΣ 1986, σ. 271-376.

19. Βουλγαρία, Melnic, Αγ. Νικόλαος. (εικ. 19)

Επιγραφή: -

Περιγραφή: Στην κεντρική κόγχη του Ιερού Βήματος, αριστερά του παραθύρου, εικονίζεται ο Απ. Πέτρος να οδηγεί τον Απ. Ιάκωβο προς τον Χριστό ο οποίος βρίσκεται πάνω σε υποπόδιο και τον ευλογεί. Δεξιά του παραθύρου εικονίζονται στραμμένοι προς την σκηνή της χειροτονίας ο Αγ. Βασίλειος, ο Αγ. Ιωάννης ο Χρυσόστομος και ο Αγ. Αθανάσιος.

Χρονολόγηση: 1200 περίπου.

Βιβλ. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ 1950, σ.113-28. DJURIC 1976, σ. 239. MAVRODINOVA 1981, II, σ. 432, εικ. 6.

20. Βουλγαρία, Bojana, Αγ. Νικόλαος. (εικ. 20)

Επιγραφή: С(ВА)Ы НИКОЛА ХЕРОТОНИСОУЕТЪ / СΑ ΕΠΙΣΚΟΠЪ

Περιγραφή: Ο Αγ. Νικόλαος χειροτονείται επίσκοπος. Η σκηνή διαδραματίζεται εντός Ιερού Βήματος. Ο χειροτονών σε στάση ευλογίας ταυτόχρονα κρατάει και τον χάρτη εκλογής. Πίσω από τον Αγ. Νικόλαο δύο διάκονοι κρατούν υψωμένα τα εξαπτέρυγα.

Χρονολόγηση: 1259.

Βιβλ. GRABAR 1928, σ. 117-76, 127-137. ZONEV 1956, εικ. 6. ΜΙΛΑΤΕΒ 1961. SHWEINFURTH 1965, εικ. 5. BOSCHKOV 1969, εικ. 35. ŠEVČENKO 1983, σ. 35, εικ. 10.4.

21. FYROM, Manastir, Μονή Αγ. Νικολάου. (εικ. 21)

Επιγραφή: -

Περιγραφή: Η παράσταση είναι κατά το ήμισυ κατεστραμμένη. Στο ευδιάκριτο μέρος σώζεται η επισκοπική χειροτονία του Αγ. Νικολάου. Η τελετή ιστορείται εντός Ιερού Βήματος. Η Αγ. Τράπεζα κοσμείται με ενδυτή ερυθρού χρώματος.

Χρονολόγηση: 1271.

Βιβλ. KOKO-MILJOVIC-PEPEK 1957, σ. 138-140. KOKO-MILJOVIC-PEPEK 1958, σ. 88-90. εικ. 111-114, XLII, XLIII. LJUBINKOVIC, σ. 430-431. DJURIC 1976, σ. 20-21. ŠEVČENKO 1983, σ. 36-38.

22. Σερβία, Sopoćani, Μονή Αγ. Τριάδος, παρεκκλήσιο Αγ. Νικολάου. (εικ. 22)

Επιγραφή: СТЫ (N)ΗΚΟ(ΛΑΕ) ΡΟСТАВЛЕТСЕ ЪНСКОПО

Περιγραφή: Ο Αγ. Νικόλαος χειροτονείται επίσκοπος. Αριστερά της παράστασης αποδίδεται υποδιάκονος πιθανόν να κρατάει χερνιβόξεστο. Δεξιά της παράστασης ένας αρχιερέας υψώνει χρυσό επιγονάτιο ή Ευαγγέλιο. Ο χειροτονών κρατάει τον χάρτη εκλογής με την βοήθεια μορφής με λαϊκή ένδυση. Η σκηνή ιστορείται εντός Ιερού Βήματος με Αγία Τράπεζα που έχει θολωτό κιβώριο.

Χρονολόγηση: 1272-76

Βιβλ. DJURIC 1963, σ. 140. BABIĆ 1969, σ. 158. DJURIC 1976, σ. 91. WALTER 1982, εικ. 33. ŠEVČENKO 1983, σ. 35, εικ. 33.4. ŽIVKOVIĆ 1984, σ. 34. TODIC 2002, σ. 474. MEDIC-TODIĆ 2013, σ. 177. TODIĆ 2016, τ. II, σ. 226.

23. Άρτα, Κιρκιζάτες, Άγιος Νικόλαος της Ροδιάς. (εικ. 23)

Επιγραφή:-

Περιγραφή: Η παράσταση είναι κατά το ήμισυ κατεστραμμένη. Στο ευδιάκριτο μέρος της αποδίδεται η επισκοπική χειροτονία του Αγ. Νικολάου. Η χειροτονία τελείται εντός Ιερού Βήματος. Στην τελετή συμμετέχουν δύο διάκονοι.

Χρονολόγηση: β' μισό του 13^{ου} αι.

Βιβλ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ 2010, σ. 110. FUNDIC, 2010, 87-110. FUNDIC, 2013, σ. 298. FUNDIC-KAPPAS 2013, 141-156.

24. Κόρινθος, Κλένια, Αγ. Νικόλαος. (εικ. 24)

Επιγραφή: ΕΝΘΑ Ο ΑΓ(ΙΟΣ) ΝΙΚΟ/ ΛΑΟΣ ΧΕΙΡΟΤΟ/ ΝΟΥΜΕΝΟΣ/ (ΕΠΙ)ΣΚΟΠΟΣ.

Περιγραφή: Αποδίδεται η χειροτονία του Αγ. Νικολάου σε επίσκοπο. Πίσω του στέκουν δύο μορφές διακόνων, οι οποίοι κρατούν κεριά και θυμιατό. Η τελετή διαδραματίζεται εντός του Ιερού Βήματος, στο οποίο αποδίδεται Αγ. Τράπεζα με κιβώριο.

Χρονολόγηση: τελευταίο τέταρτο 13^{ου} αι.

Βιβλ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ 1971, Β' 1:10. ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ 1986/7, σ. 102. 126. ŠEVČENKO 1983, σ. 39, εικ. 16.3. ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ 2006, σ. 94.

25. Μάνη, Καστάνια, Αγ. Νικόλαος. (εικ. 25)

Επιγραφή: (Ο ΑΓΙΟΣ) ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΧΙ/ ΡΟΤΟΝΟΥΜΕ/ ΝΟΣ ΕΠΙΣΚΟ/ ΠΟΣ.

Περιγραφή: Στην παράσταση ιστορείται η χειροτονία του Αγ. Νικόλαου σε επίσκοπο. Ο Αγ. Νικόλαος αποδίδεται έξωθεν του Ιερού Βήματος να κλίνει τον αυχένα του προς τον επίσκοπο που βρίσκεται έσωθεν του Ι. Βήματος, ο οποίος ανοίγει Ευαγγέλιο. Στο Ιερό Βήμα αποδίδεται σύνθρονο με έξι κλίμακες. Την σκηνή συμπληρώνουν μορφές διακόνων.

Χρονολόγηση: τέλος 13^{ου} αι.

Βιβλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ-ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ 1980, σ. 188-197. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ 1982, σ. 80-81. ŠEVČENKO 1983, σ. 34, εικ. 7.3. ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ 2006, σ. 127.

26. Σερβία, Arilje, Αγ. Αχίλλειος. (εικ. 26)

Επιγραφή: СТИ Η(ΙΚΟΛ)ΑΕ/ ПОСТАВΛΑΙΕΤЪСЕ / (Ε)ΠΙ(ΣΚΟ)ΠΟΜЪ

Περιγραφή: Η παράσταση παρουσιάζει την επισκοπική χειροτονία του Αγ. Νικολάου. Τελείται εντός Ιερού Βήματος. Η Αγ. Τράπεζα αποδίδεται με θολωτό κιβώριο. Παρευρίσκονται αρχιερέας και διάκονος.

Χρονολόγηση: 1296

Βιβλ. BABIĆ 1969, σ. 134. DJURIĆ, 1976, σ. 61-62. ŠEVČENKO 1983, σ. 40, εικ. 19.3. TODIĆ 1999, σ. 297. VOJVODIĆ 2005, σ. 284, εικ. 6.

27. Κοσσυφοπέδιο, Prizren, Παναγία Ljeviška, παρεκκλήσιο Αγ. Νικολάου. (εικ. 27)

Επιγραφή:-

Περιγραφή: Η παράσταση ατυχώς σήμερα δεν σώζεται. Αποδίδεται στο σταυροθόλιο του παρεκκλησίου του Αγ. Νικολάου η επισκοπική χειροτονία του ομώνυμου Αγίου. Λιτή σκηνή, στην οποία αποδίδεται μόνο ο χειροτονούμενος και ο χειροτονών να τον ευλογεί.

Χρονολόγηση: 1309-13.

Βιβλ. DJURIC 1976, σ. 68. ŠEVCENKO 1983, σ. 40, εικ. 20. ŽIVKONIC 1991, σ. 5, εικ. 34-35. SUBOTIC 1997, σ. 26. TODIC 1999, 148,312, σ. 313, PANIC- BABIC, 2007, σ. 131. CURCIC 2005, σ. 23-35.

28. Θεσσαλονίκη, Αγ. Νικόλαος Ορφανός. (εικ. 28)

Επιγραφή:-

Περιγραφή: Η παράσταση στον ανατολικό τοίχο του πρόναου ιστορεί την επισκοπική χειροτονία του Αγ. Νικόλαου. Αριστερά αποδίδεται ο χειροτονών επίσκοπος, καθισμένος σε θρόνο με τέσσερις βαθμίδες, να τον ευλογεί. Πίσω παρίστανται ιερείς και ψάλτες, εκ των οποίων, οι δεύτεροι, φορούν λευκά κυλινδρικά καπέλα. Στο βάθος αποδίδονται ναοί με αμφικλινή στέγη.

Χρονολόγηση: 1315-1320.

Βιβλ. ΜΑΤΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ 1970, σ. 37. ŠEVCENKO 1983, σ. 42-43, εικ. 23.4. ΤΣΙΠΟΥΡΙΔΟΥ 1986, εικ. 65. TODIC 1999, σ. 349. KIRCHHAINER 2001, εικ. 74. σ. 139-143. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 2003, σ. 105-109.

29. FYROM, Staro Nagoričino, Αγ. Γεώργιος. (εικ. 29)

Επιγραφή:-

Περιγραφή: Η παράσταση σώζεται κατά τα τρία τέταρτα. Αποδίδεται η χειροτονία του Αγ. Νικολάου σε επίσκοπο. Τελείται εντός Ιερού Βήματος. Ο χειροτονών στέκει σε υποπόδιο και πίσω από τον Αγ. Νικόλαο ιστορείται αρχιερέας.

Χρονολόγηση:1318

Βιβλ. DJURIC 1976, σ. 71-72. ŠEVCENKO 1983, σ. 42, εικ. 21.5. TODIC 1993, 223. TODIC 1999, σ. 66, 321.

30. Σερβία, Donja Kamenica, Παναγία. (εικ. 30)

Επιγραφή: Η ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑ ΤΟΥ (ΑΓΙΟΥ)/ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Περιγραφή: Παράσταση στην οποία αποδίδεται ο Αγ. Νικόλαος να χειροτονείται επίσκοπος. Πίσω του αποδίδονται ένας αρχιερέας και ένας ιερέας σε στάση δέησης. Η τελετή παρουσιάζεται μπροστά από αρκετά αλληπάλληλα στη σειρά ψηλά κτίρια.

Χρονολόγηση: 1323-1330

Βιβλ. PIGUET-PANAYOTOVA 1987, σ. 207, εικ. 98. ŠEVČENKO 1983, σ. 43, εικ. 24.2. ŽINKOVIĆ 1987, εικ. 15-17. ZIVOJIN 2010, σ. 34.

31. Κρήτη, Μάζα, Αγ. Νικόλαος. (εικ. 31)

Επιγραφή: Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΧΗΡΟΤΟΝΟΥΜΕ(ΝΟC) / ΕΠΙΣΚΟΠΙΟC

Περιγραφή: Ιστορείται ο Αγ. Νικόλαος να χειροτονείται επίσκοπος. Στην τελετή παρευρίσκεται διάκονος. Η σκηνή διαδραματίζεται εντός Ιερού Βήματος, στο οποίο υπάρχει Αγία Τράπεζα, πάνω στην οποία είναι εναποτεθειμένο Ευαγγέλιο.

Χρονολόγηση: 1325/26

Βιβλ. ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1969, σ. 480-86. ŠEVČENKO 1983, σ. 44. SPATHARAKIS 2001, σ. 70. ΠΑΣΑΡΕΛΙ 2005, σ. 80-81.

32. Κοσσυφοπέδιο, Ρεέ, Παναγία Οδηγήτρια. (εικ. 32)

Επιγραφή: СТЫСАВА Ъ СТЫДРА

Περιγραφή: Στον θόλο της πρόθεσης ιστορείται η επισκοπική χειροτονία του Αγ. Αρσενίου από τον Αγ. Σάββα. Πολυπληθείς παράσταση, στην οποία παρευρίσκονται ο αυτοκράτορας μαζί με ευγενείς που αποδίδονται δεξιά της παράστασης. Από τα αριστερά ιστορούνται ο διάκονος να υψώνει κερύ, οι δύο επίσκοποι να κρατούν ευαγγέλια και ο πρεσβύτερος σε στάση δέησης. Ο χειροτονών επίσκοπος στέκει σε υποπόδιο όπως και ο αυτοκράτορας.

Χρονολόγηση: 1330-37

Βιβλ. DJURIC 1968, σ. 103, εικ. 8. BABIC 1969, σ. 137, εικ. 102. SUBOTIC 1997, σ. 201-210.

33. Βουλγαρία, Kalotino, Αγ. Νικόλαος. (εικ. 33)

Επιγραφή:-

Περιγραφή: Η παράσταση βρίσκεται σε κακή κατάσταση. Η λιτή παράσταση αποδίδει την επισκοπική χειροτονία του Αγ. Νικολάου.

Χειροτονών και χειροτονούμενος στέκουν όρθιοι, όπου ο πρώτος ευλογεί τον δεύτερο. Στην σκηνή δεν υποδηλώνεται το εσωτερικό του Ιερού Βήματος.

Χρονολόγηση: 1331-1337.

Βιβλ. ŠEVČENKO 1983, σ. 62. GEROV-KIRIN 1993/4, σ. 51-63. ΓΑΡΙΔΗΣ, 2007, σ. 141.

34. Σερβία, Stanicenje, Αγ. Νικόλαος(Αγ. Παρασκευή). (εικ. 34)

Επιγραφή: -

Περιγραφή: Η παράσταση σώζεται κατά το ήμισυ. Ιστορείται η επισκοπική χειροτονία του Αγ. Νικολάου εντός Ιερού Βήματος. Πάνω στην Αγ. Τράπεζα αποδίδεται το Ευαγγέλιο. Την τελετή συμπληρώνει διάκονος που υψώνει εξαπτέρυγο.

Χρονολόγηση: 1331-32

Βιβλ. ΡΟΡΟΝΙĆ-GABELIĆ-CVETKOVIĆ 2005, σ. 174.

35. Κοσσυφοπέδιο, Dečani, Μονή Αναλήψεως, παρεκκλήσιο Αγ. Νικολάου. (εικ. 35)

Επιγραφή: СТЫ НИКОЛАИ ПОСТАВЛАЮТЬ / ΙΕ(Π)ΙΣ(ΚΟ)ΠΑ

Περιγραφή: Ιστορείται η επισκοπική χειροτονία του Αγ. Νικολάου. Η τελετή αποδίδεται εντός Ιερού Βήματος. Ο χειροτονών επίσκοπος στέκει σε αρχιερατικό θρόνο και ευλογεί τον υποκεκλικότα τον αυχένα Αγ. Νικόλαο. Στην τελετή λαμβάνουν μέρος τέσσερις επίσκοποι και ένας διάκονος. Η Αγία Τράπεζα επιστέφεται με κιβώριο και διακοσμείται με ενδυτή ερυθρού χρώματος.

Χρονολόγηση: 1347/8.

Βιβλ. PETKOVIC-BOSKOVIC 1941, τ. I, σ. 56-58, τ. II, σ. 287-94. DJURIC 1976, σ. 79-82. ŠEVČENKO 1983, σ. 49, εικ. 34.5. SUBOTIC 1997, σ. 177. TODIĆ-ĆANAK-MEDIC 2005, σ. 432.

36. Κρήτη, Κυριακοσέλλια, Αγ. Νικόλαος. (εικ. 36)

Επιγραφή: Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ /ΧΗΡΟΤΟΝΟΥΜΕΝΟΣ/ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ

Περιγραφή: Στην παράσταση αποδίδεται η επισκοπική χειροτονία του Αγ. Νικολάου. Ο χειροτονών επίσκοπος βρίσκεται εντός του Ιερού Βήματος και ο χειροτονούμενος έξωθεν αυτού. Η Αγ. Τράπεζα επιστέφεται με κιβώριο. Στην τελετή λαμβάνουν μέρος δύο διάκονοι, οι οποίοι βρίσκονται σε στάση δέησης και κρατούν κερί.

Χρονολόγηση: α' μισό του 14^{ου} αι.

Βιβλ. ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1969, σ. 469. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ 1982, 64-65. ŠEVCENKO 1983, σ. 44.

37. Ρουμανία, Curtea de Arges, Αγ. Νικόλαος. (εικ. 37)

Επιγραφή: Ο ΑΓ(ΙΟC) ΝΙΚΟΛΑΟC ΧΗΡΟΤΟΝΗΤΕ /ΑΡΧΙΕΡΕΥC

Περιγραφή: Η παράσταση παρουσιάζει την επισκοπική χειροτονία του Αγ. Νικολάου. Η τελετή ιστορείται εντός Ιερού Βήματος. Η Αγ. Τράπεζα επιστεγάζεται με κιβώριο αετωματικής απόληξης και στους κιονίσκους δένονται βήλα. Στην τελετή λαμβάνει μέρος όμιλος ψαλτών.

Χρονολόγηση: 1360-75.

Βιβλ. TAFRALI 1931, σ. 200.(χρονολογεί 1262). ŠEVCENKO 1983, σ. 52, εικ. 38.3. SIMIĆ-LAZAR 1986, σ. 143-160. DIMITRESCU 1989, 135-162. SIMIĆ LAZAR 2011, σ. 9-40.

38. FYROM, Sušica, Μονή Markon (Αγ. Δημήτριος). (εικ. 38)

Επιγραφή: -

Περιγραφή: Η παράσταση παρουσιάζει την επισκοπική χειροτονία του Αγ. Νικολάου. Η τελετή διαδραματίζεται εντός Ιερού Βήματος κα έμπροσθεν Αγ. Τραπέζης, η οποία ιστορείται με κυκλικά κιγκλιδώματα και θολωτό κιβώριο. Στην τελετή λαμβάνουν μέρος δύο διάκονοι οι οποίοι κρατούν κεριά.

Χρονολόγηση: 1376-81.

Βιβλ. MIRKOVIĆ 1961, σ. 77-90. DJURIĆ 1972, σ. 131-162. DJURIC 1976, σ. 119-124. GROZDANOV 1980 ,σ. 83-98. ŠEVCENKO 1983, σ. 50, εικ. 36.5.. GAVRILOVIC 2001, σ. 146-163.

Δ. ΦΟΡΗΤΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ

39. Σινά, I.M. Αγ. Αικατερίνης. Βημόθυρο.

(εικ. 39)

Επιγραφή: -

Περιγραφή: Μικρογραφικές σκηνές σε βημόθυρο εκ των οποίων η μία παρουσιάζει σκηνή επισκοπικής χειροτονίας του Αγ. Νικολάου. Η σκηνή διαδραματίζεται εντός Ιερού Βήματος που στο κέντρο του εδράζεται Αγ.

τράπεζα με κιβώριο. Στην τελετή λαμβάνουν μέρος δύο διάκονοι, ο ένας κρατάει κερί και ο άλλος θυμιατό.

Χρονολόγηση: 11^{ος} αι.

Βιβλ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1956, σ. 62, εικ. 46. ŠENCENKO 1983, σ. 29, εικ. 1. ŠENCENKO 2006 σ. 63, εικ. 2.

40. Τέξας, Συλλογή Menil. Φορητή εικόνα του Αγ. Βασιλείου, Αρ. 1985-057.02 DJ. (εικ. 40)

Επιγραφή:-

Χρονολογία: 12^{ος} αι.

Περιγραφή: Φορητή εικόνα του Αγ. Βασιλείου με μικρογραφικές σκηνές του βίου του στο περιθώριο. Αν και ο C. Walter έχει υποστηρίξει ότι η μία σκηνή που σώζεται αποδίδει χειροτονία πρεσβυτέρου, ωστόσο διαπιστώνουμε ότι ο Άγιος φέρει σταυροφόρο ωμοφόριο, οπότε πρόκειται για χειροτονία επισκόπου. Την σκηνή την συμπληρώνει ο χειροτονών επίσκοπος με δύο διακόνους.

Βιβλ. WALTER 1978, σ. 233-260, εικ. 4. WEYL CARR 2011, σ. 40-41. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 2014, σ. 233 (χρονολόγηση).

41. Σινά. I.M. Αγ. Αικατερίνης. Φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου. (εικ. 41)

Επιγραφή: Ο ΑΓΙΟΣ ΧΕΙΡΟΤΟΝΟΥΜΕΝΟΣ/ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ.

Περιγραφή: Η εικόνα διακοσμείται με μικρογραφικές σκηνές στο περιθώριο. Η μία αποδίδει την επισκοπική χειροτονία του Αγ. Νικολάου. Η τελετή ιστορείται εντός Ιερού Βήματος. Πίσω από τον χειροτονούμενο αποδίδεται διάκονος κρατώντας πιθανόν εξαπτέρυγο.

Χρονολόγηση: τέλη 12^{ου} αι.

Βιβλ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1956, εικ. 165, σ. 144-47. ŠENCENKO 1983, σ. 31, εικ. 3. Σινά οι θησαυροί της Μονής 1990, σ. 115, εικ. 51. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ 1995, εικ. 62, σ. 204-205. BACCI 2006 σ. 196, εικ. II.6.

42. Ιταλία, Μπάρι, Επαρχιακή Πινακοθήκη. Φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου. (εικ. 42)

Επιγραφή:-

Περιγραφή: Στην φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου, μία από τις σκηνές που διακοσμεί το περιθώριο αποδίδει χειροτονία επισκόπου. Η τελετή τελείται εντός Ιερού Βήματος και έμπροσθεν Αγ. Τραπέζης, η οποία

διακοσμείται με τριβαθμωτό κρηπίδωμα. Ο χειροτονών επίσκοπος ανοίγει το ευαγγέλιο, το οποίο αγγίζει ο χειροτονούμενος. Την σκηνή συμπληρώνουν τρεις επίσκοποι και δύο διάκονοι.

Χρονολόγηση: 13^{ος} αι.

Βιβλ. CAVALLO 1982, εικ. 426. EVANS- WIXON 1997, σ. 484-485. STELLA CALÒ MARIANI 2006, σ. 110, εικ. 3.

43. Καστοριά, Βυζαντινό Μουσείο. Φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου.

(εικ. 43)

Επιγραφή:-

Περιγραφή: Η εικόνα διακοσμείται με μικρογραφικές σκηνές στο περιθώριο και η μία από αυτές αποδίδει επισκοπική χειροτονία του Αγ. Νικολάου. Η παράσταση κατά το ήμισυ έχει καταστραφεί. Η τελετή διαδραματίζεται εντός Ιερού Βήματος.

Χρονολόγηση: β' μισό 13^{ου} αι.

Βιβλ. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ 2002, εικ. 2. BYZANTINO ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ 2017, σ. 24.

44. Κύπρος, Αγ. Νικόλαος της Στέγης. Βυζαντινό Μουσείο Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου. Φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου, Αρ. ΙΑΜ 007. (εικ. 44)

Επιγραφή: (Ο ΑΓΙΟΣ ΧΕΙΡΟΤΟΝΟΥΜΕΝΟΣ ΕΠΙ)ΣΚΟΠΟΣ

Περιγραφή: Η εικόνα διακοσμείται με μικρογραφικές σκηνές στο περιθώριο. Σε μία ιστορείται η επισκοπική χειροτονία του Αγ. Νικολάου, η οποία είναι κατεστραμμένη κατά το ήμισυ. Η τελετή λαμβάνει χώρα εντός Ιερού Βήματος και παρευρίσκονται αρχιερείς οι οποίοι κρατούν Ευαγγέλιο.

Χρονολόγηση: 1300

Βιβλ. PAPAGEORGIOU 1956, εικ. 35. ŠEVČENKO 1983, σ. 38, εικ. 14. EVANS-WIXON 1997, σ. 397-398. BACCI 2006, σ. 273, εικ. V.4. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 2009, σ. 71-90, εικ. 1

45. Ρωσία, Μόσχα, Έκθεση Τρετιάκοφ. Φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου, Αρ. dr 46. (εικ. 45)

Επιγραφή: ПОСТА/ВЛАЮТЪ/ (НИКО/ΛΑΙ)

Περιγραφή: Στην φορητή εικόνα μία από τις σκηνές που κοσμούν το περιθώριο αποδίδεται η επισκοπική χειροτονία του Αγ. Νικολάου. Ο χειροτονών επίσκοπος κρατάει τον χάρτη εκλογής και ο χειροτονούμενος

κλίνει ελαφρά το κεφάλι. Στην τελετή λαμβάνει μέρος ένας ακόμη επίσκοπος.

Χρονολόγηση: α' ήμισυ 14^{ου} αι.

Βιβλ. ΛΑΖΑΡΕΦ 2006, εικ. 130, σ. 391

46. Ρωσία, Νόβγκοροντ, Μουσείο Ιστορίας και Αρχιτεκτονικής. Φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου, Αρ. 2182. (εικ. 46)

Επιγραφή: С(ТЬ) ПОСТАВЛІАТИ ВЛАІОТЪ

Περιγραφή: Η εικόνα διακοσμείται με μικρογραφικές σκηνές στο περιθώριο και η μία ιστορεί την επισκοπική χειροτονία του Αγ. Νικολάου. Η τελετή τελείται έμπροσθεν Αγ. Τραπέζης, η οποία διακοσμείται με ερυθρή ενδυτή. Στην τελετή λαμβάνουν μέρος τρεις επίσκοποι που κρατούν Ευαγγέλια και δύο διάκονοι.

Χρονολόγηση: 1370-1380

Βιβλ. ΛΑΖΑΡΕΦ 2006, εικ. 33, σ. 369.

47. Ρωσία, Μόσχα, Έκθεση Τρετιάκοφ. Φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου, Αρ. 15274. (εικ. 47)

Επιγραφή: -

Περιγραφή: Στην παράσταση που ιστορείται η χειροτονία του Αγ. Νικολάου παρουσιάζει τον Αγ. Νικόλαο να κλίνει τον αυχένα και ο χειροτονών επίσκοπος να του τοποθετεί ανοιχτό Ευαγγέλιο. Η τελετή διαδραματίζεται εντός του Ναού που υποδηλώνεται με τα κτίρια στο πίσω μέρος της παράστασης. Στην τελετή λαμβάνουν μέρος ένας διάκονος και ένας υποδιάκονος

Χρονολόγηση: β' μισό του 14^{ου} αι.

Βιβλ. ΛΑΖΑΡΕΦ 2006 εικ. 86. σ. 380. BACCI 2006, σ. 216, εικ. III.3.

48. FYROM, Αγ. Κλήμης (Περίβλεπτος). Μουσείο Οχρίδας, Φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου, Αρ. 352. (εικ. 48)

Επιγραφή: -

Περιγραφή: Η μία μικρογραφική παράσταση που αποδίδει την επισκοπική χειροτονία του Αγ. Νικολάου έχει καταστραφεί κατά το ήμισυ. Στο ευδιάκριτο μέρος διακρίνεται ο χειροτονούμενος να κλίνει τον αυχένα του για να λάβει την ευλογία. Η Αγ. Τράπεζα επιστέφεται με κιβώριο και δεξιά της στέκεται μία μορφή πιθανόν διάκονος που κρατάει κερί.

Χρονολόγηση: τελευταίο τέταρτο 14^{ου} αι.

Βιβλ. DJURIC 1961, εικ. 37, σ. 32-33, 99-100. ŠENCENKO 1983, σ. 50-51, εικ. 37. GEORGIEVSKI 1999, σ. 60, εικ. 22.

49. Πάτμος, Μονή Αγ. Ιωάννου Θεολόγου. Φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου. (εικ. 49)

Επιγραφή: Ε/ΠΗΣΚΟΠ(ΟC)

Περιγραφή: Στο περιθώριο της εικόνας μία από τις μικρογραφικές παραστάσεις ιστορείται η επισκοπική χειροτονία του Αγ. Νικολάου. Η σκηνή διαδραματίζεται έμπροσθεν της Αγ. Τραπέζης. Ο χειροτονών επίσκοπος με το ένα χέρι του ευλογεί και με το άλλο κρατάει το Ευαγγέλιο.

Χρονολόγηση: 1430-1460

Βιβλ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ 1977, σ. 51. ŠENCENKO 1983, σ. 55, εικ. 41.5. *Οι Θησαυροί της Μονής Πάτμου* 1988, εικ. 15, σ. 112-113. VASSILAKI 2006, σ. 73, εικ. 4.

50. Βέροια, Αγ. Σάββας Κυριώτισσας. Μουσείο Βέροιας, Φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου, Αρ. 20-1. (εικ. 50)

Επιγραφή: -

Περιγραφή: Η εικόνα διακοσμείται με μικρογραφικές σκηνές από τον βίο του Αγ. Νικολάου. Μία από αυτές εικονίζει την επισκοπική χειροτονία του. Η σκηνή είναι λιτή γιατί αποδίδεται μόνο ο χειροτονούμενος με τον χειροτονούντα πίσω από την Αγ. Τράπεζα, στην οποία υπάρχει εναποτεθειμένο Ευαγγέλιο.

Χρονολόγηση: α' μισό του 15^{ου} αι.

Βιβλ. ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ 1995, εικ. 90, σ. 66.

51. Ρωσία, Μόσχα, Καθεδρικός Ναός Κοιμήσεως Κρεμλίνο, Φορητή εικόνα Αγ. Πέτρου, Αρ. 3228 sob/zh-258. (εικ. 51)

Επιγραφή:

Περιγραφή: Η εικόνα διακοσμείται με μικρογραφικές σκηνές από τον βίο του επισκόπου Μόσχας Πέτρου. Η τελετή διαδραματίζεται εντός Ιερού Βήματος και λαμβάνουν μέρος ένας πρεσβύτερος και δύο διάκονοι. Ο χειροτονούμενος κλίνει τον αυχένα του και πάνω από εκείνον κρατάει ο χειροτονών τον χάρτη εκλογής.

Χρονολόγηση: 1480

Βιβλ. ΛΑΖΑΡΕΦ 2006, εικ. 117, σ. 388.

52. Ρωσία, Μόσχα, Έκθεση Τρετιάκοφ. Φορητή εικόνα Αγ. Αλεξίου Αγ. dr 1100. (εικ. 52)

Επιγραφή: -

Περιγραφή: Η εικόνα διακοσμείται με μικρογραφικές σκηνές από τον βίο του μητροπολίτη Μόσχας Αλεξίου. Η τελετή διαδραματίζεται εντός Ιερού Βήματος και λαμβάνουν μέρος ένας πρεσβύτερος και ένας διάκονος. Ο χειροτονούμενος κλίνει τον αυχένα του και πάνω από αυτόν κρατάει ο χειροτονών με την βοήθεια του διακόνου τον χάρτη εκλογής

Χρονολόγηση: 1480

Βιβλ. ΛΑΖΑΡΕΦ 2006, εικ.119, σ. 389, KONDAKOV 2008, εικ. 103, σ. 151.

53. Σινά, Μονή Αγ. Αικατερίνης. Φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου. (εικ. 53)

Επιγραφή: Ο (ΑΓΙΟΣ) ΧΕΡΟΤΟΝΟΥΜΕΝΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ

Περιγραφή: Μία από τις σκηνές που αποδίδονται στην φορητή εικόνα είναι και η χειροτονία του Αγ. Νικολάου σε επίσκοπο. Ο χειροτονών επίσκοπος κρατάει τον χάρτη εκλογής και ο χειροτονούμενος κλίνει τον αυχένα. Στην τελετή λαμβάνει μέρος και ένας διάκονος

Χρονολόγηση: 15^{ος} αι.

Βιβλ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1956, εικ. 120. ŠEVČENKO 1983, σ. 59, εικ. 42.

54. Καστοριά, Βυζαντινό Μουσείο. Φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου. (εικ. 54)

Επιγραφή:-

Περιγραφή: Στην φορητή εικόνα του Αγ. Νικόλαου μία επιμέρους σκηνή εικονίζει την επισκοπική χειροτονία του. Η τελετή ιστορείται εντός του Ιερού Βήματος και η Αγ. Τράπεζα αποδίδεται με κιβώριο κωνικής απόληξης. Στην τελετή λαμβάνει μέρος ένας διάκονος, ο οποίος κρατάει κερί.

Χρονολόγηση: 15^{ος} αι.

Βιβλ. ΤΣΟΜΠΑΝΗΣ 2001, εικ. 19. ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ 2017, σ. 47.

55. Αλβανία, Κορυτσά, Βυζαντινό Μουσείο. Φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου Αγ. IN 0527. (εικ. 55)

Επιγραφή: χε(ι)ροτονια (του) αγίου

Περιγραφή: Στην φορητή εικόνα του Αγ. Νικόλαου ιστορείται σε μικρογραφική σκηνή η επισκοπική χειροτονία του. Η τελετή ιστορείται εντός του Ιερού Βήματος. Ο χειροτονών επίσκοπος κρατάει Ευαγγέλιο και ταυτόχρονα επιδίδει στα χέρια του χειροτονούντος ένα Ευαγγέλιο. Στην τελετή λαμβάνει μέρος επίσκοπος, ο οποίος κρατάει επίσης Ευαγγέλιο.

Χρονολόγηση: 15^{ος} αι.

Βιβλ. DRAKOPOULOU 2006, εικ. 4, σ. 36-39.

56. Ρωσία, Μόσχα, Έκθεση Τρετιάκοφ. Φορητή εικόνα του Αγ. Νικολάου (28747). (εικ. 56)

Επιγραφή: -

Περιγραφή: Η φορητή εικόνα του Αγ. Νικόλαου διακοσμείται με επιμέρους σκηνές, εκ των οποίων μία εικονίζει την επισκοπική χειροτονία του. Η τελετή ιστορείται εντός του Ιερού Βήματος και η Αγ. Τράπεζα αποδίδεται με θολωτό κιβώριο. Εμπροσθέν της ιστορείται ο χειροτονούμενος σχεδόν γονατιστός που λαμβάνει την ευλογία από τον χειροτονούντα. Στην τελετή λαμβάνει μέρος ένας διάκονος.

Χρονολόγηση: 15^{ος} αι.

Βιβλ. ΛΑΖΑΡΕΦ 2006, εικ. 133, σ. 391.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

ANNA KOMNHNH, *Ἀλεξιάς*, H. BECK-A. KAMBYLIS-R. REYDELL, *Annae Comnenae Alexias*, (CFHB 40/1), Berlin 2001.

ΒΙΟΣ ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΧΥΤΡΩΝ: H. GRÉGOIRE, "Saint Démétrianos, évêque de Chytri (île de Chypre)", *BZ* 16 (1907), σ. 217-237.

ΒΙΟΣ ΑΓ. ΠΑΥΛΟΥ ΛΑΤΡΙΝΟΥ: H. DELEHAYE, "Vita S. Pauli Junioris in Monte Latro", *AnBoll* 11 (1892), σ. 136-182.

ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΚΩΝ/ΠΟΛΕΩΣ, *Ιστορία ἐκκλησιαστική καὶ μυστική θεωρία*, PG 98, 384-454.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΕΔΡΗΝΟΣ, *Σύνοψις Ιστοριών*, εκδ. I. BEKKER, *Georgius Cedrenus, Compendium Historiarum*, (CSHB), τ. I-II, Bonnae 1838.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, *Χρονογραφία*, PG 110.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, A. FAILLER, *Georges Pachymérès, Relations Historiques*, (CFHB 24/3), εκδ. Les Belles Lettres, Paris 1999.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Παράφρασις εἰς τὸν Ἅγιον ἱερομάρτυρα Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην*, PG 3, 369-585.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ, *Χρονικόν*, I. BEKKER, *Georgius Phrantzes. Ioannes Cananus. Ioannes Anagnostes, Χρονικόν*, (CSHB 39), 1838.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ, *Ἀπολογητικός εἰς τὸν ἑαυτοῦ πατέρα Γρηγόριον συμπρόντος αὐτῷ Βασιλείου, ἡνίκα ἐπίσκοπος ἐχειροτονήθη Σασίμου*, PG 35, 820-825.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜΑΣ, *Εὐχή Α'*, *ΕΠΕ* 8, σ. 514-521.

ΖΕΠΟΙ 1962: I-P. ΖΕΡΟΙ, *Ecloga Privata Aucta [Jus Graecoromanum I-VI]*, Αθήνα 1962.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΒΑΣΣΑΜΩΝ, *Ἑρωτήσεις κανονικαὶ*, PG 138.

ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΣΥΝΕΧΙΣΤΗΣ, *Theofanes continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monomachus*, εκδ. I. BEKKER, (CSHB 45), Bonnae 1838.

ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, PG 108, 63-1010.

ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΔΙΑΚΟΝΟΣ, *Βίος Πατριάρχῃ Νικηφόρου*, C. DE BOOR, *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, Leipzig/Teubner 1880.

ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ, *Νεαράι*, R. Schoell, *Iustiniani Novellae*, Berlin 1899.

ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ ΡΩΜΗΣ, *Αποστολική παράδοση*, SC 11c, Paris 1946.

- ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, N.A. BEES, "Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien)", *BNJ* 21 (1971-1974): 57-160.
- ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΩΝΑΡΑΣ, *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν*, M. PINDER & M. BÜTTNER-WOBST, *Epitomae Historiarum*, (CSHB), τ. I-III, Bonnae 1897.
- ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΩΝΑΡΑΣ, *Υπόμνημα εἰς τὸν Σωφρόνιον Ἱεροσολύμων*, Ε. ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ, *Το αγιολογικό ἔργο του Ἰωάννη Ζωναρά: Εισαγωγική μελέτη, κριτική ἐκδοση*, ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 2013.
- ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, εκδ. I. THURN, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, (CFHB 5), Berolini-Novii Eboraci 1973.
- ΚΛΗΤΟΡΟΛΟΓΙΟΝ ΦΙΛΟΘΕΟΥ, N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Πρόχειρον Νόμων*, (επιμ.) Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Αθήνα 1971.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ζ' ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Ἐκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως*, εκδ. I. REISKE, *De cerimoniis Aulae Byzantinae*, (CSHB), Bonne 1829-30.
- ΛΕΟΝΤΟΣ ΣΤ' ΣΟΦΟΥ, *Ἐπαρχικόν*, J. KODER, *Das Eparchebuch Leons des weisen. Einführung, Edition, Übersetzung und Indices* (CFHB 33), Wien 1991.
- ΜΑΞΙΜΟΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ, *Μυσταγωγία*, *ΕΠΕ* 14, σ. 38-165.
- ΜΑΞΙΜΟΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ, *Σχόλια εἰς τὰ τοῦ ἁγίου Διονυσίου Αεροπαγίτου*, *ΕΠΕ* 14Ε, σ. 330-435.
- ΜΙΚΛΟΣΙΧ-ΜÜLLER: F. ΜΙΚΛΟΣΙΧ-ΜÜLLER *Acta et diplomata Graeca medii aevi*, τ. I-VI, Wien 1860-1890.
- ΝΙΚΗΤΑΣ ΔΑΒΙΔ ΠΑΦΛΑΓΩΝ, *Βίος ἦτοι ἄθλησις τοῦ ἐν ἁγίοις πατρός ἡμῶν Ἰγνατίου Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως*, A. SMITHIES, *The life of Patriarch Ignatius*, (CFHB 51), Washington D.C 2013.
- ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική διήγησις*, I.A VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Historia*, (CFHB, 11.1), Berlin & New York 1975.
- ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ, *Ὑλὴ Ἱστορίας*, εκδ. P. GAUTIER, *Nicéphore Bryennios, Histoire*, (CFHB 9), Bruxelles 1975.
- ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, εκδ. J. SCHOPEN, *Historia Byzantina*, (CSHB), τ. I-III, Bonn 1829-1855,
- ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΒΑΣΙΛΑΣ, *Εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν*, *ΕΠΕ* 22, σ. 2-261.
- ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΒΑΣΙΛΑΣ, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, *ΕΠΕ* 22, σ. 264-661.
- ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ 1992: Γ. ΡΑΛΛΗΣ-Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα τῶν Θεῶν καὶ Ἱερῶν Κανόνων*, Αθήνα 1992.
- ΣΟΥΔΑ, A. ADLER, *Suidae lexicon*, τ. I-V, Lipsiae 1928.

- ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος*, PG 155, 33-696.
- ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περί τοῦ θείου ναοῦ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ*, PG 155, 697-750.
- ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἀποκρίσεις*, PG 155, 869-952.
- ΣΥΜΕΩΝ ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ, *Χρονογραφία*, εκδ. I. WEBER, *Leonis Grammatici Chronographia*, (CSHB), Bonn 1842.
- ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρός ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Στεφάνου του Νέου*, F. IADEVAIA, *Simeone Metafraste Vita di S. Stefano Minore*, Messina 1984.
- MANSI: J. D. MANSI, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, Paris-Leipzig 1901-27, τ. XII.
- ΨΕΥΔΟ-ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ, *Περί ἐκκλησιαστικῆς Τεραρχίας*, ΕΠΕ 3, σ. 336-473.
- ΨΕΥΔΟ-ΚΩΔΙΝΟΣ, *Περί ὀφικκίων (v)*, εκδ. I. BEKKER, *Codini Curopalatae de officialibus palatii Constantinopolitani et de officiis magnae ecclesiae*, (CSHB), Bonn 1839.
- ΨΕΥΔΟ-ΚΩΔΙΝΟΣ, *Περί ὀφρικίων*, R. MACRIDES-J.A. MUNITIZ-D. ANGELOV, *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: offices and ceremonies*, England 2013.
- ΨΕΥΔΟ-ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ, *Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱερουργίᾳ τελουμένων*, P.G. 87, 3981-4002.

B. ΕΥΧΟΛΟΓΙΑ-ΤΥΠΙΚΑ

- ARRANZ 1996: M. ARRANZ, *L' eucologio Constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, Roma 1996.
- BOMPAIRE 2001: J. BOMPAIRE-C. GIROS-V. KRAVARI-J. LEFORT, *Actes de Vatopédi I, Des origines à 1329* [Archives de l'Athos XXI. Paris: P. Lethielleux, 2001, σ. 156.
- DBMF: J. THOMAS-A.CONSTANTINIDES HERO, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, τ. IV, Washington D.C. 2000.
- DMITRIEVSKIY: A. DMITRIEVSKIY, *Opisanie Liturgicheskikh Rukopesi*, τ. II, Kiev 1901.
- GAUTIER 1974: P. GAUTIER, "Le typicon du Crist Sauveur Pantocrator", *REB* 32 (1974), σ. 1-145.

- GAUTIER 1981: P. GAUTIER, "La Diataxis de Michel Attaliat", *REB* 39 (1981), σ. 5-143.
- GAUTIER 1982: P. GAUTIER, "Le typicon de la Théotokos Évergétis", *REB* 40 (1982), σ. 5-101.
- GAUTIER 1984: P. GAUTIER, "Le typicon du Sébaste Grégoire Pakourianos", *REB* 42 (1984), σ. 5-145.
- GOAR: J. GOAR, *Εὐχολόγιον sive ritual Graecorum, Venetiis 1610-53*.
- LARRIN 2010: V. LARRIN, *The Hierarchical Divine Liturgy in Arsenij Suxanov's Proskinitarij*, OCA 286, Roma 2010.
- MERCATI 1934: G. MERCATI, "L' eucologio di S. Maria del Patire con un frammento di anaphora greca inedita", *RB* 46 (1934), σ. 224-240.
- ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ 1912/13: Χ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, «Τακτικόν ἤτοι Ἀρχιερατικόν Εὐχολόγιον τῆς Ἐπισκοπῆς Καρπασέων καὶ Ἀμμοχώστου», *Εκκλησιαστικός Κήρυξ* 2 (1912), σ. 239-243, 3 (1913), σ. 115-118.
- PARENTI-VELKOVSKA 1995: S. PARENTI-E. VELKOVSKA, *L' eucologio barberini gr.* 336, Roma 1995.
- PETIT 1908: L. PETIT, "Typikon du monastère de la kosmosotira pres d' Aenos", *IRAIK* 13 (1908), σ. 2-75.
- RENTEL 2005: A. RENTEL, "The Origins of the 14th Century Patriarchal Liturgical Diataxis of Dimitrios Gemistos", *OCP* 71 (2005) σ. 363-385.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ 1998: Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Μικρόν Ευχολόγιον*, τ. I-II, Αθήνα 1998.

Γ. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- ΑΝΔΡΕΟΥ 2014: Γ. ΑΝΔΡΕΟΥ, «Σύντομη σκιαγράφηση του Κυπριακού Λειτουργικού τύπου κατά την πρώιμη χιλιετηρίδα: Μία ιστορική ανάγνωση των πηγών», *BollGrott* 11 (2014), σ. 33-43.
- ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ 1986/7: Μ. ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Κλένια της Κορινθίας» *Δίπτυχα* 4 (1986-87) σ. 102. 126.
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ 1995: Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινές Εικόνες*, Εκδοτική Αθηνών 1995.
- ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ 2017: *Βυζαντινό μουσείο καστοριάς. Η Επανέκθεση*, Καστοριά 2017.
- ΓΑΡΙΔΗΣ-ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ 1993: ΓΑΡΙΔΗΣ- Α. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 1993.

- ΓΑΡΙΔΗΣ 2007: Μ. ΓΑΡΙΔΗΣ, *Μεταβυζαντινή Ζωγραφική (1450-1600). Η εντοίχια ζωγραφική μετά την πτώση του βυζαντίου στον ορθόδοξο κόσμο και στις χώρες υπό την ξένη κυριαρχία*, Αθήνα 2007.
- ΓΙΑΓΚΟΥ 2001: Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Κανόνες και Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2001.
- ΓΙΑΓΚΟΥ 2017: Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Μ. Φώτιος και Νικόδημος Αγιορείτης. Η συμβολή τους στην αποτύπωση του κανονικού συνειδδότης», Θ 88 (2017/1), σ. 176-204.
- ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ 2010: Δ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ, *Οι τοιχογραφίες των βυζαντινών μνημείων της Άρτας κατά την περίοδο του δεσποτάτου της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2010.
- ΓΚΙΟΛΕΣ 1991: Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ, *Παλαιοχριστιανική τέχνη. Μνημειακή ζωγραφική* (π. 300-726), Αθήνα 1991.
- ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ-ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ 1980: Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ-Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ-Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, «Έρευνα στη Μεσσηνιακή Μάνη», ΠΑΕ 137 (1980), 188-197.
- ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ 2010: Η. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, *Ο ησυχασμός στο κόσμο των Νοτίων Σλάβων του ΙΔ' αιώνα*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2010.
- ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ 2000/1: Γ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, «“Τάξις γινομένη περὶ ἀντιμινσίων” στὸ κυπριακὸ εὐχολόγιο Barberini greco 390», *ΚυπΣπ* 61-62 (2000-2001), σ. 303-350.
- ΚΑΖΑΜΙΑ 2005: Μ. ΚΑΖΑΜΙΑ-ΤΣΕΡΝΟΥ, *Ιστορώντας τη Δέηση στις βυζαντινές εκκλησίες της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 2005.
- ΚΑΡΑΙΣΑΡΙΔΗΣ 2007: Κ. ΚΑΡΑΙΣΑΡΙΔΗΣ, *Ο Χριστιανικός Ναός, Λειτουργική και Θεολογική Θεώρηση*, Αθήνα 2007.
- ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΣ 2014: Θ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΣ, «Η Λειτουργική ερμηνευτική (Μυσταγωγικά υπομνήματα) από τον Στ' έως τον ΙΒ' αιώνα.», [Πρακτικά ΙΒ' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου], Αθήνα 2014 σ. 253-278.
- ΚΟΝΤΑΛΗ 2003: Α. ΚΟΝΤΑΛΗ, *Η Σιμωνιακή χειροτονία κατά τους ιερούς κανόνες*, Αθήνα 2003.
- ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ 2008: Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΙΔΟΥ, *Ναός του Σωτήρος Χριστού*, Θεσσαλονίκη 2008.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ 2008: Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Ο Μελισμός. Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και οι άγγελοι-διάκονοι μπροστά στην Αγία Τράπεζα με τα τίμια δώρα ή τον ευχαριστιακό Χριστό*, Θεσσαλονίκη 2008.
- ΛΑΖΑΡΕΦ 2006: Ν. ΛΑΖΑΡΕΦ, *Ρώσικες βυζαντινές εικόνες*, Αθήνα 2006.
- ΛΑΜΠΡΟΣ 1895: ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἀγίου Ὁρους Ἑλληνικῶν Κωδίκων*, τ. Ι, Canterbury 1895.

- ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ 1969: Κ. ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ, «Εκκλησίες της δυτικής Κρήτης», ΚΧ 21 (1969), σ. 480-86.
- LIDELL-SCOTT 2007: Η. LIDDELL-R. SCOTT, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, τ. I-IV, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 2007.
- ΜΑΝΤΑΣ 2001: Α. ΜΑΝΤΑΣ, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα του Ιερού Βήματος των μεσοβυζαντινών ναών της Ελλάδος (843-1204)*, Αθήνα 2001.
- ΜΑΤΖΟΥΝΕΑΣ 1989: Ε. ΜΑΤΖΟΥΝΕΑΣ, *Τελετουργική*, Αθήνα 1989.
- ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1970: Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ, *Ο Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός*, Θεσσαλονίκη 1970.
- ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ 1995: Ν. ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ, *Η Θείας Ευχαριστία ως κέντρον της Θείας Λατρείας. Η σύνδεσις των μνηστηρίων μετά της Θείας Ευχαριστίας. (Διδακτορική Διατριβή)*, Θεσσαλονίκη 1995.
- ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ 1971: Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, ΑΔ 26 (1971) Β' 1:10.
- ΜΟΥΡΙΚΗ 1970: Ν. ΜΟΥΡΙΚΗ, «Περί βυζαντινού κύκλου του βίου της Παναγίας εις φορητήν εικόνα της μονής του όρους Σινά», ΑΕ (1970) σ. 131.
- ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 2003: Ν. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Άγιος Νικόλαος Ορφανός. Οι Τοιχογραφίες*, Αθήνα 2003.
- ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ 1982: Μ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ, «Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του Αγ. Νικολάου Κυριακοσελλίων Κρήτης», στο Β' Συμπόσιο Βυζαντινής και μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1982, 64-65.
- ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΣ 1929: «Υπαπαντή», ΕΕΒΣ 6 (1929), σ. 328-339.
- ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΣ 1950: Α. ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΣ, Παρατηρήσεις εις τάς τοιχογραφίας του Ἁγ. Νικολάου Μελένικου», ΕΕΦΣΠΘ 6 (1950) σ. 113-28.
- Οι θησαυροί της Πάτμου: Οι Θησαυροί της Μονής Πάτμου*, Εκδοτική Αθηνών 1988.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ 1982: Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στη Μεγάλη Καστάνια της Μεσσηνιακής Μάνης (13^{ος})», στο [Β' Συμπόσιο ΧΑΕ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων], Αθήνα 1982, σ. 80-81.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 2014: ΤΖ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Δύο ιδιότυπες παραστάσεις από το βίο του μεγάλου Βασιλείου και του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου στη Μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα Χρύσαφα Λακωνίας έργο Γεωργίου Μόσχου (1620)», ΔΧΑΕ 35 (2014), σ. 229-244.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 1993: Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Η Μονή Ελεούσας», στο Μ. ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ 1995: Θ. ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, *Βυζαντινές εικόνες της Βέροιας*, Αθήνα 1995.

- ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ 1993/4: Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Η μορφή του Χριστού-Μεγάλου Αρχιερέα», *ΔΧΑΕ* 17 (1993/94), σ. 67-76.
- ΠΙΝΑΚΟΥΛΑΣ 2006: Α. ΠΙΝΑΚΟΥΛΑΣ, «Ο τρόπος συμμετοχής των λαϊκών στην εκλογή των επισκόπων», *Σύναξη* 97 (2006), σ. 27-67.
- ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ 2000: Ι. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, «Η εξέλιξη της φορεσιάς στο χώρο επικρατείας του Ελληνικού πολιτισμού», *Εθνογραφία* 10 (2000), σ. 20.
- ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ 1999: Σ. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, *Νικήτας Δαβίδ Παφλαγών. Το πρόσωπο και το έργο του. Συμβολή στη μελέτη της προσωπογραφίας και της αγιολογικής γραμματείας της προμεταφραστικής περιόδου*, ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 1999.
- ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ: Γ. ΡΑΛΛΗΣ-Μ. ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα τῶν Θεῶν καὶ Τερῶν Κανόνων*, τ. I-V, Αθήνα 1992.
- Σινά οι θησαυροί της Μονής: Σινά οι θησαυροί της Μονής*, Εκδοτική Αθηνών 1990, σ. 115, εικ. 51.
- ΣΟΦΙΑΝΟΣ-ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ 2007: Δ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ-Γ. ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ, *Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα των Μετεώρων*, Ακαδημία Αθηνών 2007.
- ΣΤΙΚΑΣ 1986: Ε. ΣΤΙΚΑΣ, «Ο ναός της Αγίας Σοφίας επί του Κάστρου της Μονεμβασίας», *ΛακΣπ* 8 (1986), 271-376.
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1956: Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Εικόνες της Μονής Σινάς*, τ. I-II, Αθήνα 1956.
- ΤΖΕΡΠΟΣ 2009: Δ. ΤΖΕΡΠΟΣ, «Η καταχρηστική τέλεση του μυστηρίου του Αγίου Ευχελαίου», στο *Η Υγεία και η Ασθένεια στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας*, (Πρακτικά I' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου), Αθήνα 2009, σ. 277-291
- ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ 1976: Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Οι Λαϊκοί εν τη Εκκλησία*, Αθήνα 1976.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 2009= Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ο Άγιος Νικόλαος στη Λατρεία και την τέχνη της Κύπρου», στο *Η Κύπρος και η Ιταλία την εποχή του Βυζαντίου*, Λευκωσία 2009, σ. 71-90.
- ΤΡΙΒΥΖΑΔΑΚΗ 2005: Α. ΤΡΙΒΥΖΑΔΑΚΗ, *Η θεομητορική εικονογραφία. Η παιδική ηλικία*, Θεσσαλονίκη 2005.
- ΤΡΙΒΥΖΑΔΑΚΗ 2003: Α. ΤΡΙΒΥΖΑΔΑΚΗ, «Η χρήση του Τέμπλου στον Χριστιανικό ναό», *ΕΕΘΣΘΤΠ* (2003), σ. 312-315.
- ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ 2002: Ε. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ, *Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς. Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες*, Αθήνα 2002.
- ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ 2008: Ε. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Αγίου Ευθυμίου (1302/3)*, Θεσσαλονίκη 2008.
- ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ 1986: Α. ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ, *Ο Ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της*

- Παλαιολόγεια ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14^ο αιώνα, ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 1986.
- ΤΣΟΜΠΙΑΝΗΣ 2001: Τ. ΤΣΟΜΠΙΑΝΗΣ, *Η Γονυκλισία*, Θεσσαλονίκη 2001.
- ΤΣΟΜΠΙΑΝΗΣ 1997: Τ. ΤΣΟΜΠΙΑΝΗΣ, *Η Μεγάλη Είσοδος στην Εικονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997.
- ΦΛΩΡΟΦΕΚΥ 1983: Γ. ΦΛΩΡΟΦΕΚΥ, *Δημιουργία και Απολύτρωση*, εκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1983.
- ΦΛΩΡΟΦΕΚΥ 1992: Γ. ΦΛΩΡΟΦΕΚΥ, *Οι Βυζαντινοί ασκητικοί και πνευματικοί πατέρες*, Θεσσαλονίκη 1992.
- ΦΛΩΡΟΦΕΚΥ 2010: Γ. ΦΛΩΡΟΦΕΚΥ, «Ο διάκονος ως πρόβλημα στην Ορθόδοξη Εκκλησία», Θ 81/4 (2010), σ. 159-186.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ 1966: Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Το λειτουργικόν έργον Συμεών του Θεσσαλονίκης (Συμβολή εις την ιστορίαν και θεωρίαν της θείας λατρείας)*, (ΙΜΧΑ 84), Θεσσαλονίκη 1966.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ 1997-2003: Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Απαντήσεις εις λειτουργικάς απορίας, Αποστολική Διακονία*, τ. I-V, Αθήνα 1997-2003.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ 2007: Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Τελετουργικά Θέματα*, τ. III, Αθήνα 2007.
- ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ 2006: Γ. ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ, *Εικονογραφικά προγράμματα σε βυζαντινούς σταυρεπίστεγους ναούς*, Θεσσαλονίκη 2006.
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ 1977: Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Εικόνες της Πάτμου*, Αθήνα 1977.
- ΧΡΗΣΤΟΥ 2003: Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, Θεσσαλονίκη 2003, τ. I,
- ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ 2013: Γ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, «Τα άμφια (Ιστορία-Θεολογία)», *Εκκλησία* 5 (2013), σ. 334-352.

Δ. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- ANDERSON-CANART-WALTER 1989: J. ANDERSON-P. CANART-C. WALTER, *The barberini psalter codex Vaticanus Barberianus Graecus 372*, N. York 1989.
- ANDERSON 1998: J. C. ANDERSON, "Further Prolegomena to a Study of the Pantokrator Psalter: An Unpublished Miniature, Some Restored Losses and Observations on the relationship with the Chludov Psalter and Paris Fragment", *DOP* 52 (1998), σ. 305-321.

- ARRANZ 1990: M. ARRANZ, "Le couronnement royal et autres promotions de cour a Byzance (Les sacrements de l'institution de l'ancien euchologe constantinopolitain: III-1)", *OCP* 56 (1990), σ. 83-133.
- BABIĆ 1969: G. BABIĆ, *Les Chapelles annexes des églises Byzantines*, Paris 1969.
- BACCI 2006: M. BACCI (επιμ), *San Nicola Splendori d' arte d' Oriente e d' Occidente*, Milano 2006 .
- BOSCHKOV 1999: A. BOSCHKOV, *Die Bulgarische Malerei*, Germany 1969
- BRANDSHAW 1990: P. BRANDSHAW, *Ordination Rites of the Ancient churches of East and West*, N.York 1990.
- BRUBAKER 1999: L. BRUBAKER, *Vision and Meaning in ninth-century Byzantium*, Cambridge University 1999.
- BÜHL 2012: G. BÜHL, "Ivories of the so-Called Grado Chair", σ. 45-50, στο H. EVANS-B. RATFILL, *Byzantium and Islam. Age of Transition*, N. York 2012.
- CAVALLO 1982: G. CAVALLO, *I Bizantini in Italia*, Milan 1982.
- CEJTLIN 1982: R. CEJTLIN, *Staroslavjanskij Slovar*, Moscva 1994.
- CONSTANTINIDES 1989: C. CONSTANTINIDES "The Protopapas Laurentios Dalephantos. A scribe in 16th Century Famagusta", *Δωδώνη* 17.1 (1989), σ. 169-177.
- CORRIGAN 1992: K. CORRIGAN, *Visual polemics in the ninth-century byzantine psalters*, Cambridge 1992.
- CUTLER-SPIECER 1996: A. CUTLER-J. SPIECER, *Byzance medieval 700-1204*, Paris 1996.
- CURCIĆ 2005: S. CURCIĆ, "Renewed from the very Foundations. The question of the Bogorodica Ljeviska in Prizren", σ. 23-35, στο *Archeology in Architecture Studies in Honor of Cecil Striker*, 2005.
- DAGRON 1911: G. DAGRON, "Le traite de Grégoire de Nicée sur le baptême des Juifs, *TM* 11 (1911) σ. 314-357.
- DAGRON 1992: G. DAGRON, "L' ombre d'un doute: l'hagiographie en question Vie-XIe siècle", *DOP* 46 (1992), σ. 59-68.
- DARROUZÈS 1970: J. DARROUZÈS, *Recherches sur les οφφικια de l' Église Byzantine*, Paris 1970.
- DARROUZÈS 1979: J. DARROUZÈS, *Textes synodaux chypriotes*", *REB* (37) 1979, 5-122.
- DE BRUYNE 1943: L. DE BRUYNE, "L' imposition des mains dans l' art chrétien Ancien, *RAC* (1943), σ. 113-266.

- DER NERSESSIAN 1962: S. DER NERSESSIAN, "The illustrations of the Homilies of Gregory of Nazianzus: Paris gr. 510. A study of the connections between text and images", *DOP* 16 (1962), σ. 195-228.
- DER NERSESSIAN 1970: S. DER NERSESSIAN, *L' illustration des psaltiers grecs du Moyen Age, II, Londres Add. 19.352*, Paris 1970.
- DIMITRESCU 1989: A. DIMITRESCU, "Une nouvelle datation des peintures murales de Curtea de Arges. Origine de leur iconographie", *CahArch* 37 (1989), σ. 135-162.
- DJURIĆ 1961: V. DJURIĆ, *Icones de Yougoslavie*, Belgrade 1961.
- DJURIĆ 1963: V. DJURIC, *Sopocani*, Beograd 1963.
- DJURIĆ 1968: V. DJURIC, "Historical composition in Serbian painting", *ZRVI* 11 (1968), σ. 99-127.
- DJURIĆ 1972: V. DJURIC, "Le monastère de Marko-Ohrid", *ZLU* 8 (1972), σ. 131-162.
- DJURIĆ 1976: V. DJURIĆ, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, Munich 1976.
- DOC: *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Dumbartons Catalogue, Washington 1966 (A. R. Bellinger) τ. I (491-602), 1968 (P. Grierson) τ. II (602-717), 1973 (P. Grierson) τ. III (717-1081), 1999 (M. Hendy) τ. IV (1081-1261), 1999 (P. Grierson) τ. V (1258-1453).
- DRAKOPOULOU 2006: E. DRAKOPOULOU, "The study of the icons from the collection of the national museum of medieval art", στο *Icon from the orthodox community of Albania*, Korçë 2006, σ. 26-29.
- EVANS-WIXON 1997: H.C EVANS-D. WIXON, *The Glory of Byzantium, Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*, Metropolitan Museum of Art, N. York 1997.
- FUNDIĆ 2010: L. FUNDIĆ, "The wall painting in the church of st. Nicholas tes Rhodias near Arta. A contribution to the study on its program, iconography and style", *Zograf* 34 (2010), σ. 87-110.
- FUNDIC 2013: L. FUNDIC, *Η μνημειακή τέχνη του Δεσποτάτου της Ηπείρου την περίοδο της δυναστείας των Κομνηνών Αγγέλων (1204-1318)*, Θεσσαλονίκη 2013.
- FUNDIĆ-KAPPAS 2013: L. FUNDIĆ-M. KAPPAS, "Stauroproskynesis an Iconography theme and its context", *ΔΧΑΕ* 34 (2013), σ. 141-156.
- GAVRILOVIĆ 2001: Z. GAVRILOVIĆ, *Studies in byzantine and Serbian medieval art*, London 2001.
- GEORGIEVSKI 1999: M. GEORGIEVSKI, *Icon Gallery-Ohrid*, Ohrid 1999.

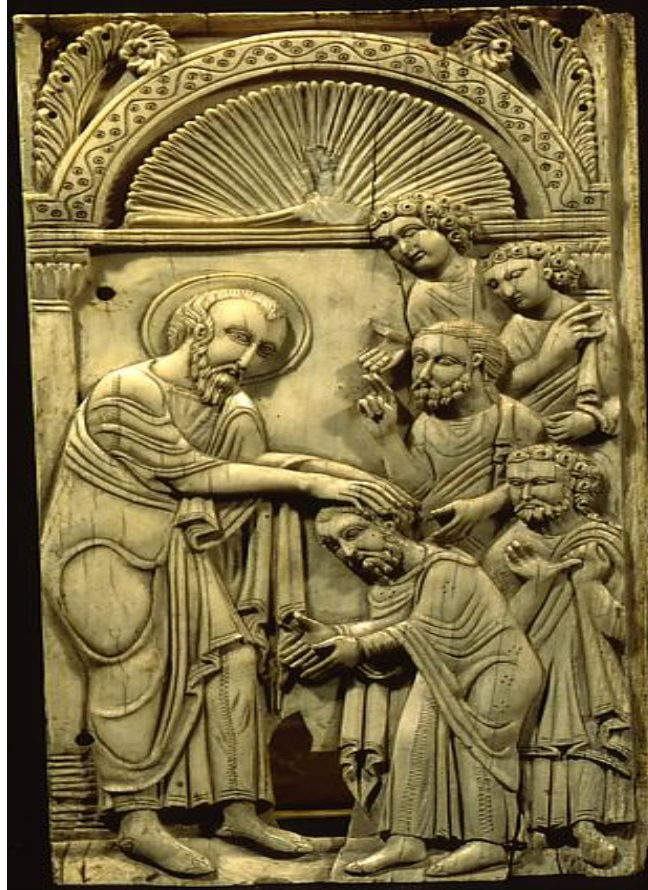
- GEROV-KIRIN 1993/4: G. GEROV-A. KIRIN, "New Data on the Fourteenth century mural paintings in the Church of Sveti Nikola(St. Nicholas) in Kalotina", *Zograf* 23 (1993-94), σ. 51-63.
- GINASSI 2014: A. GINASSI, *L' Incoronazione celeste nel mondo bizantino*, England 2014.
- GRABAR 1928: A. GRABAR, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928.
- GRABAR 1943: G. GRABAR, *Les miniatures du Grégoire de Nazianze de l' Ambrosienne*, Paris 1943.
- GROZDANOV 1980: G. GROZDANOV, "Sur l' iconographie de fresques du monastere de Marko, *Zograf* 11a (1980), σ. 83-98.
- GROTOWSKI 2010: G. GROTOWSKI, *Arms and Armour of the Warrior Saints*, Leiden-Boston 2010.
- KALLIGAS 1977/9: H. KALLIGAS, "The Church of Hagia Sophia at Monemvasia: its date and dedication", *ΔΧΑΕ Δ'*, 9 (1977/79), σ. 217-221.
- KIRCHHAINER 2001: K. KIRCHHAINER, *Die Bildausstattung der Nikolauskirche in Thessaloniki*, Berlin 2001.
- KOKO-MILJOVIĆ-PEPEK 1957: D. KOKO-P. MILJOVIĆ-PEPEK, "La basilique de St. Nicolas en village Manastir dans la region de Moriovo", σ. 138-140, *CIEB*, Istanbul 1957,
- KOKO-MILJOVIĆ-PEPEK 1958: D. KOKO-P. MILJOVIĆ-PEPEK, *Manastir*, Skopje 1958.
- KONDAKOV 2008: N.P. KONDAKOV, *Icons*, N. York 2008.
- KRAUS 2009: C. R. KRAUS, *Kleriker im späten Byzanz. Anagnosten, Hypodiakone, Diakone und Priester (1266-1453)*, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden 2007.
- LARRIN 2008: V. LARRIN, "The Dikerion and Trikerion of the Byzantine Pontifical rite: Origins and Significants", *OCP* 74 (2008), σ. 417-430.
- LJUBINKOVIĆ 1962: R. LJUBINKOVIĆ, "La peinture murale en Serbie et en Macedoine aux XIe et XIIe siècle, *CorsiRav* (1962), σ. 430-431.
- MARINIS 2017: V. MARINIS, "Liturgical Scrolls", σ. 310-318, στο V. TSAMAKDA, *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*, Leiden/Boston 2017.
- MAVRODINOVA 1981: L. MAVRODINOVA, "Nouvelles considerations sur les peintures de chevet de l' église Saint-Nicolas à melnik", *CIEB* 1981, τ. II, σ. 432
- MIJATEV 1961: K. MIJATEV, *Die Wandmalereien in Bojana*, Dresden 1961.
- MIRKOVIĆ 1961: L. MIRKOVIĆ, "Peut-on interpreter les frésques du monastère de Marko par la biographie de St. Basile le nouveau?", *Starinar* 12 (1961), σ. 77-90.

- MORAN 1983: N.K.MORAN, "Musikalischen Gesten in der byzantinischen Malerei des späten Mittelalters", *Zograf* 14 (1983), σ. 52-59.
- MORAN 1986: N.K.MORAN, *Singers in late Byzantine and Slavonic painting*, Leiden 1986.
- MOULLET 2011: B. MOULLET, *Évêques pouvoir et société a Byzance (VIIIe-XIe siècle)*, (Byzantina Sorbonensia), Sorbonne 2011.
- OMONT 1902/29: H. OMONT, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1902-1929.
- PANIĆ-BABIĆ 2007: D. PANIĆ- G. BABIĆ, *Bogorodica Ljeviška*, Pristina-Beograd 2007.
- PAPAGEORGIOU 1956: A. PAPAGEORGIOU, *Icones de Chypre*, Paris-Geneve-Munich 1956.
- PAPAS 1965: T. PAPAS, *Studien zur geschichte der messgewänder im byzantinischen ritus*, Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie der Universität, München 1965.
- PARANI 2003: M. PARANI, *Reconstructing the reality of images, Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th- 15th Centuries)*, Leiden-Boston 2003.
- PETKOVIĆ-BOŠKOVIĆ 1941: V. PETKOVIĆ-D. BOŠKOVIĆ, *Manastir Dečani*, Belgrade 1941.
- PIGUET-PANAYOTOVA 1987: D. PIGUET-PANAYOTOVA, *Recherches sur la peinture en Bulgarie du bas moyen âge*, Paris 1987.
- POPOVIĆ-GABELIĆ-CVETKOVIĆ 2005: M. POPOVIĆ-S. GABELIĆ-B. CVETKOVIĆ-B. POPOVIĆ, *The Church of St. Nicholas in Staničenje*, Belgrade 2005.
- REYNOLDS 1983: R. REYNOLDS, "Image and Text: The Liturgy of Clerical Ordination in Early Medieval Art", *Gesta* 22/1 (1983), σ. 27-38.
- SACCHI 2000: L. SACCHI, *Codex: I tesori della Biblioteca Ambrosiana*, Milano: Rizzoli 2000.
- ŠCEPKINA 1977: M.V. ŠCEPKINA, *Miniatjuri Chludovkoj Psaltyri*, Moskva 1977.
- ŠEVČENKO 1983: N. ŠEVČENKO, *The life of saint Nicholas in Byzantine Art*, Torino 1983
- ŠEVČENKO 2006: N. ŠEVČENKO, "San Nicola nell'arte bizantina", σ. 61-70, στο *San Nicola Splendori d' arte d' Oriente e d' Occidente*, Milano 2006.
- SHWEINFURTH 1965: P. SHWEINFURTH, *Die Fresken von Bojana*, Berlin 1965.
- SIMIĆ-LAZAR 1986: D. SIMIĆ-LAZAR, "Observations sur le rapport entre les décors de Kalenić, de Kahrié Djami et de Curtea de Argeş", *CahArch* 34 (1986), σ. 143-160.

- SIMIĆ-LAZAR 2011: D. SIMIĆ LAZAR, "Sur un datation des fresques de l' église se Saint-Nicolas de Curtea de Argeş (Roumanie), *ZMSLU* 39 (2011), σ. 9-40.
- SPATHARAKIS 2001: I. SPATHARAKIS, *Dated Byzantine wall paintings of Crete*, Leiden 2001.
- STEENBOCK 1965: F. STEENBOCK, *Der Kirchliche Prachteinband im Frühen Mittelalter*, 1965.
- STELLA CALÒ MARIANI 2006: M. STELLA CALÒ MARIANI, "L' imagine e il culto di san Nicola a Bari e in Puglia", 107-116, στο *Splendori d' arte d' Oriente e d' Occidente*, Milano 2006, σ. 107-116.
- SUBOTIĆ 1997: G. SUBOTIĆ, *Terre Sacrée du Kosovo. L' art medieval du Kosovo*. Paris 1997.
- TAFRALI 1931: O. TAFRALI, *Monuments Byzantins de Curtéa de Arges*, Paris 1931.
- TAFT 2004: R. TAFT, "The case of the Missing Vestments: The Byzantine Omophorion Great and Small", *BollGrot* 3/1 (2004), σ. 273-301.
- TAFT 2012: R. TAFT, *Il rito bizantino. Una breve storia*, Roma 2012.
- TASSO 2016: F. TASSO, "The Grado chair: A review of the historical and documentary sources", σ. 43-52, στο *The Salerno Ivories. Objects, histories, contexts*, Berlin 2016.
- TODIĆ 1993: B. TODIĆ, *Staro Nagoričino*, Draganič-Beograd 1993.
- TODIĆ 1999: B. TODIĆ, *Serbian Medieval painting. The Age of king Milutin*. Belgrade 1999.
- TODIĆ 2002: B. TODIĆ, "Le Apôtre André et les archevêques serbes sur les fresques de Sopoćani", *Byzantion* 72 (2002), σ. 449-474.
- TODIĆ 2016: B. TODIĆ, "Serbian Monumental art of the 13th century", στο *Byzantine heritage and Serbian Art*, Belgrade 2016.
- TODIĆ-ČANAK-MEDIĆ 2005: B. TODIĆ-M. ČANAK-MEDIĆ, *Manastir Dečani*, Belgrade 2005.
- TSAMAKDA 2002: V. TSAMAKDA, *The illustrated chronicle of Ioanne Skylitzes in Madrid*, Leiden 2002.
- TURNER 1923: C. TURNER, «Χειροτονία, Χειροθεσία, Ἐπίθεσις χειρῶν», *JThS* (1923), σ. 496-504.
- VASSILAKI 2006: M. VASSILAKI, "San Nicola nella pittura di icone postbizantina", σ. 71-76, στο *Splendori d' arte d' Oriente e d' Occidente*, Milano 2006.
- VOCOTOPOULOS 2003: P. VOCOTOPOULOS, "Demons, Reptiles and the devil in representations of the Baptism", σ. 617-624, στο *ΕΥΚΟΣΜΙΑ. Studi miscellanei per il 75° di Vincenzo Poggi S.J.*, Catanzaro 2003.

- VOJVODIĆ 2005: D. VOJVODIĆ, *Wall paintings of the Church of Saint Achilleos Church in Arilje (The Monument, the time when it came into being and its donor)*, Beograd 2005.
- WALTER 1957: C. WALTER, "Un commentaire enluminé des homélies de Grégoire de Nazianze", *CahArch* 22 (1957) 115-129.
- WALTER 1973: C. WALTER, "Pictures of the clergy in the Theodore psalter", *REB* 31 (1973), σ.
- WALTER 1978: C. WALTER 1978, "Churchs Appointments in Byzantine Iconography", *ECR* 10 (1978), σ. 108-125.
- WALTER 1978: C. WALTER, "Scenes of the three Hierarchs", *REB* 36 (1978), σ. 233-260.
- WALTER 1982: C. WALTER, *Art and ritual of the byzantine church*, London 1982.
- WEITZMANN 1972: K. WEITZMANN, "The ivories of the so-called grado Chair", *DOP* 26 (1972), σ. 43-93.
- WEYL CARR 2011: A. WEYL CARR, *Imprinting the Divine. Byzantine and Russian Icons from the Menil Collection*, Houston 2011.
- WHARTON-EPSTEIN 1986: A. WHARTON-EPSTEIN, *Tokali Kilise, Tenth-century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*, [DOS 22], Washington 1986.
- WOODFIN 2012: W. WOODFIN, *The Embodied Icon. Liturgical Vestments and Sacramental Power in Byzantium*, Oxford University Press, N. York 2012.
- YANNOPOULOS 1991: P. YANNOPOULOS, "Le couronnement de l' empereur à Byzance: rituel et fond institutionnel", *Byzantion* 61 (1991), σ. 73-89.
- ZIAS 1969: N. ZIAS, "Some Represation of Byzantine Cantors", *AAA* II (1969), 233-238.
- ŽIVKOVIĆ 1984: B. ŽIVKOVIĆ, *Sopoćani. Les dessins des fresques*, Belgrade 1984.
- ŽIVKOVIĆ 1987: B. ŽIVKOVIĆ, *Donja Kamenica*, Belgrade 1987.
- ŽIVKOVIĆ 1991: B. ŽIVKOVIĆ, *Bogorodica Ljeviška, Les dessins des fresques*, Belgrade 1991.
- ZIVOJIN 2010: A. ZIVOJIN, *Donja Kamenica-Karan-Veluce-Ramaca: crtezi fresaka I arhitecture*, Kragujevac 2010.
- ZONEV 1956: K. ZONEV, *Die Wandmalereien in der kirche von Bojana*, Sofia 1956.

EIKONEΣ

Εικ. 1

Ек. 2

Ек. 3

Εικ. 4

Εικ. 5

Εικ. 6

Εικ. 7

Εικ. 10

Εικ. 11

Εικ. 12

Ек. 16

Εικ. 17

Εικ. 18

Ек. 19

Ек. 20

Εικ. 21.

Εικ. 22

Εικ. 23

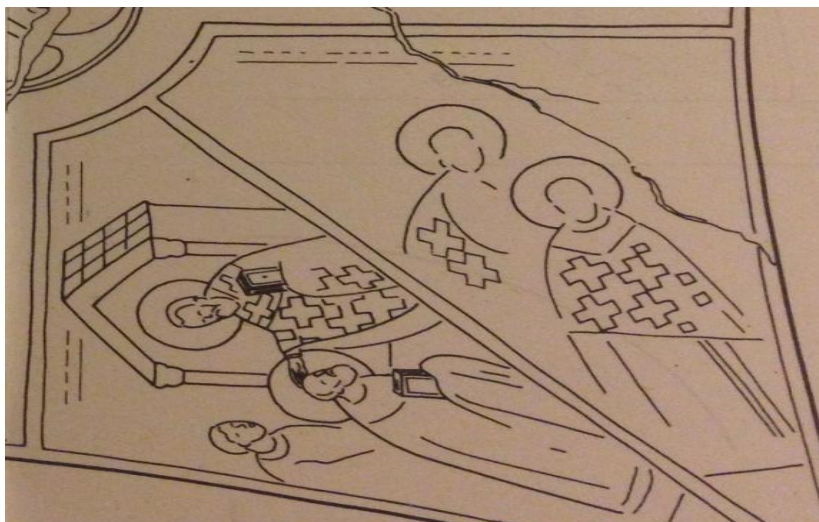
Εικ. 24

Εικ. 25

Εικ. 26

Εικ. 27

Εικ. 28

Εικ. 29

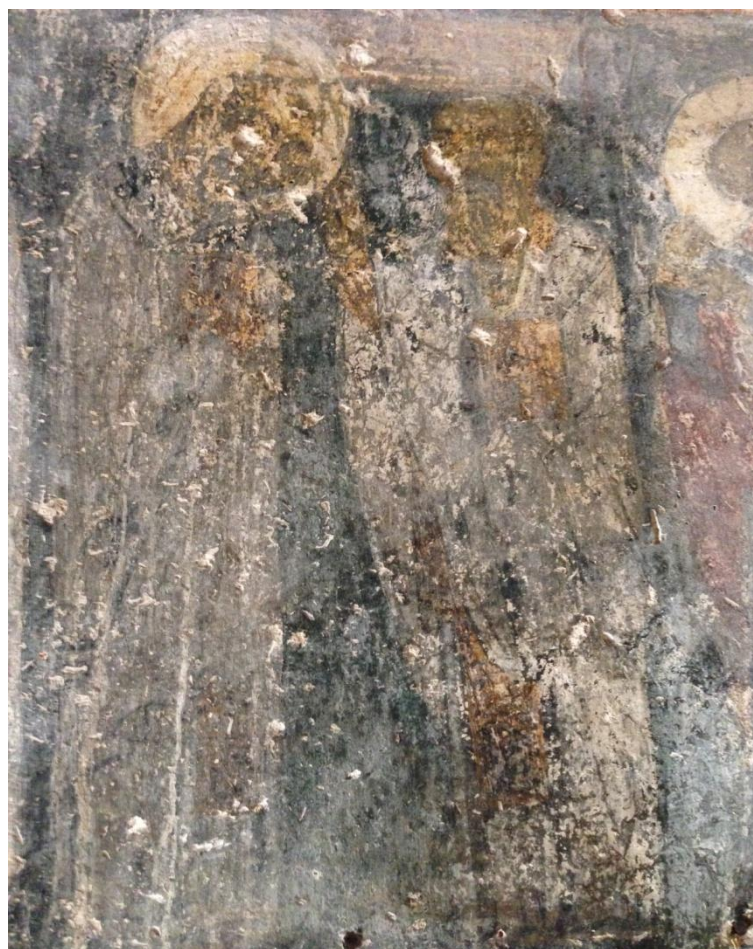
Εικ. 30

Εικ. 31

Ек. 32

Ек. 33

Εικ. 34

Εικ. 35

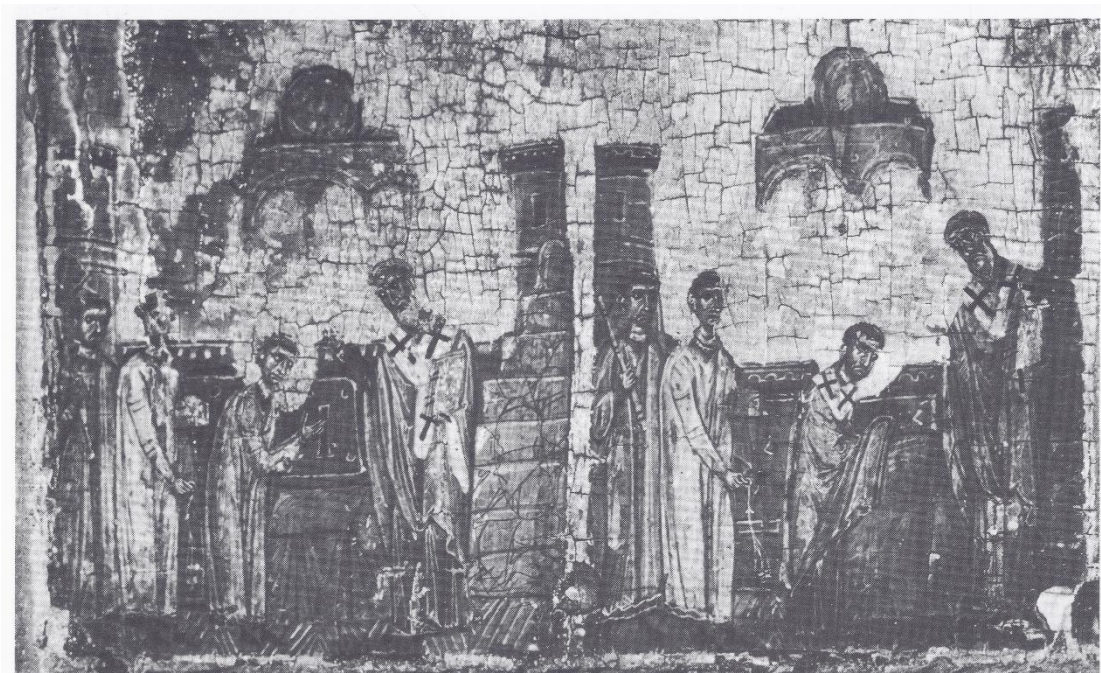
Εικ. 36

Εικ. 37

Εικ. 38

Εικ. 39

Εικ. 40

Етк.41

Εικ. 42

Εικ. 43

Εικ. 44

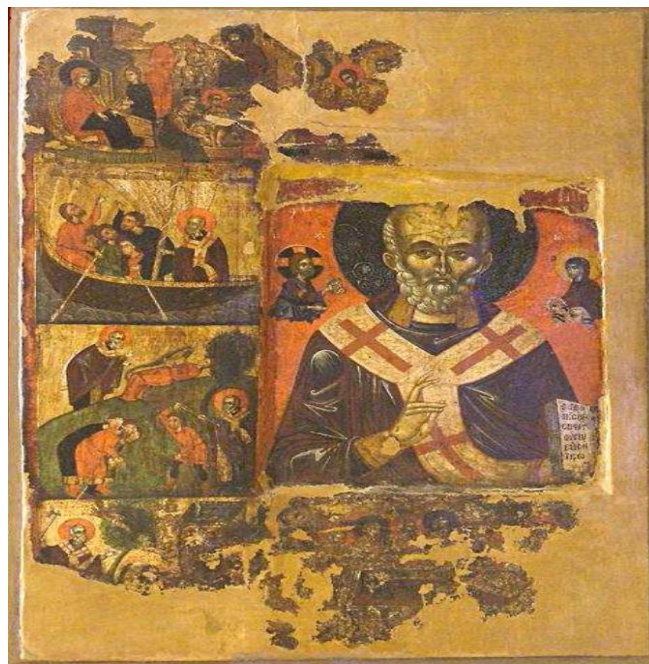
Εικ. 45

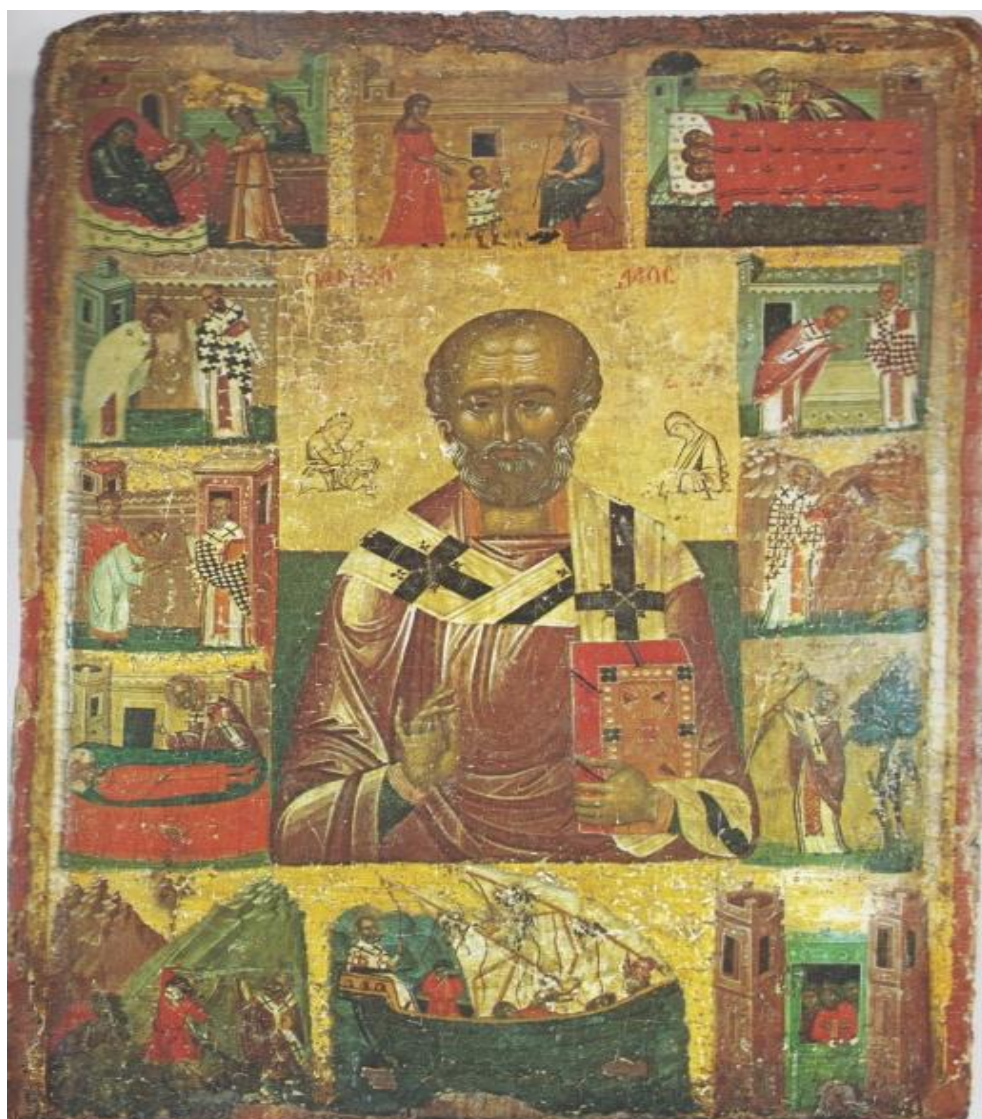
Εικ.46

Εικ. 47

Εικ. 48

Εικ. 49

Εικ. 50

Εικ. 51

Εικ. 52

Εικ. 53

Εικ. 54

Εικ. 55

Εικ. 56